

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ

Του

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ ΙΟΥΔΑΝΗ ΙΟΥΔΑΝΟΥ

Μεταπτυχιακό στις Εφαρμογές Ψυχολογίας και Συμβουλευτικής στην Κοινότητα

Θεολογική Σχολή της Εκκλησίας της Κύπρου

Λευκωσία, Κύπρος

2022

Υποβληθείσα στη Θεολογική Σχολή της Εκκλησίας της Κύπρου

σε μερική εκπλήρωση

των απαιτήσεων για την απόκτηση

του Μεταπτυχιακού Τίτλου

MASTER OF ARTS

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ

Διπλωματική Εργασία

Επιβλέπων Καθηγητής

Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Ιωαννίδης

Επιτροπή Αξιολόγησης

Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Ιωαννίδης

Όλγα Σολομώντος-Κουντούρη

Κωνσταντίνος Τσαγκαρίδης

Ακαδημαϊκός Υπεύθυνος

Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών

Όλγα Σολομώντος-Κουντούρη

Ημερομηνία Έγκρισης: 1 Ιουνίου 2022

Υπεύθυνη Δήλωση περί μη Λογοκλοπής

Εγώ, ο π. Ιορδάνης Ιορδάνου, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής και τις ποινές που αυτή δύναται να επιφέρει, με βάση τον Κανονισμό της Θεολογικής Σχολής της Εκκλησίας της Κύπρου, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Η Ορθόδοξη Θεολογία του Θανάτου και Ποιμαντική με Στοιχεία Συμβουλευτικής. Επίσης δηλώνω υπεύθυνα πως όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί με τον ενδεδειγμένο τρόπο στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές της διπλωματικής μου εργασίας. Σημεία που βασίζονται σε ιδέες, κείμενο ή / και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο ΔΗΛΩΝ

π. Ιορδάνης Ιορδάνου

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας βιβλιογραφικής Διπλωματικής Εργασίας (ΔΕ), είναι η μελέτη της ορθόδοξης θεολογίας του θανάτου και η παρουσίαση μιας σύγχρονης ποιμαντικής διακονίας για τον θάνατο με στοιχεία συμβουλευτικής ψυχολογίας. Η μελέτη αυτή θα βοηθήσει στην κατήχηση λαϊκών και κληρικών σε ότι αφορά την πίστη και την εμπειρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σχετικά με το γεγονός του θανάτου, της κηδείας, των μνημόσυνων, των νεκρικών εθίμων, άλλα και την ποιμαντική και τη συμβουλευτική στήριξη ετοιμοθάνατων και πενθούντων.

Η ΔΕ παρουσιάζει αρχικά τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας για το γεγονός του θανάτου και τη μετά θάνατο ζωή, όπως διατυπώνεται μέσα από την Αγία Γραφή, την Πατερική Θεολογία και τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Εκτίθεται το προπατορικό αμάρτημα, καθώς και οι άμεσες και έμμεσες συνέπειες για το ανθρώπινο γένος. Παρατίθεται η βίωση του αναπόφευκτου θανάτου ως ένα φοβερό γεγονός στην Παλαιά Διαθήκη, αλλά και ως ένα λυμένο θέμα στην Καινή Διαθήκη λόγω της συντριβής του διαβόλου και της κατάργησης του θανάτου από τον Θεάνθρωπο Ιησού Χριστό.

Διατυπώνονται οι δυνατότητες μυστηριακής βίωσης του σταυρικού θανάτου και της Ανάστασης του Ιησού Χριστού μέσα από τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας και συγκεκριμένα στη Θεία Ευχαριστία, το Άγιο Βάπτισμα και τη μετάνοια. Επίσης, παρέχονται πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο έκφρασης της αγάπης και του ενδιαφέροντος των ζώντων για τους κεκοιμημένους μέσα από τα ιερά μνημόσυνα και τα νεκρικά έθιμα. Εκτενής αναφορά γίνεται και στη θεολογία της εξοδίου ακολουθίας.

Παρουσιάζονται οι σημαντικότερες θεωρίες της Ψυχολογίας σχετικά με τη βίωση του θανάτου και του πένθους από ενήλικες και ανηλίκους, καθώς και οι περιπτώσεις παθολογικών εκδηλώσεων του πένθους. Αναφορά γίνεται και στη συμβουλευτική ψυχολογία για το πένθος. Τέλος, εκτίθεται η εφαρμοσμένη ποιμαντική της Εκκλησίας για τους θνήσκοντες και τους πενθούντες, εμπλουτισμένη με στοιχεία από τη Ψυχολογία και τις δεξιότητες της Συμβουλευτικής.

Η ΔΕ δύναται να αξιοποιηθεί ως εγχειρίδιο ποιμαντικής διακονίας για κληρικούς, οι οποίοι προσβλέπουν στην εμπάθυνση των θεολογικών τους γνώσεων σχετικά με το θέμα του θανάτου, την απόκτηση δεξιοτήτων της Συμβουλευτικής και στην αρτιότερη κατάρτισή τους, ειδικά σε ότι αφορά τις ενέργειές τους προς τους θνήσκοντες και τους πενθούντες.

Λέξεις-Κλειδιά: θεολογία του θανάτου, ποιμαντική διακονία, συμβουλευτική πένθους.

Abstract

The scope of this bibliographic Diploma Thesis (DE) is the study of the orthodox theology of death and the presentation of a modern pastoral ministry on death with elements of counseling psychology. This study will help with the catechism of the laity and clergy regarding the faith and experience of the Orthodox Church, concerning the event of death, funeral, memorial services, funeral customs, as well as pastoral and counseling support for the dying and mourning people.

The DE initially presents the teaching of the Orthodox Church on the fact of death and afterlife, as expressed through the Bible, Patristic Theology and the liturgical life of the Orthodox Church. The original sin, as well as the direct and indirect consequences for the human race are exposed. The experience of imminent death is cited as a terrible event in the Old Testament, but as a solved issue in the New Testament, due to the crushing of the devil and the abolition of death by the God-man Jesus Christ. The possibilities of a sacramental experience of the death on the cross and the Resurrection of Jesus Christ are expressed through the liturgical life of the Church and specifically in the Eucharist, in the Holy Baptism and through repentance. Information is also provided on how the living people can express their love and care to the departed, through sacred memorials and funeral rites. Extensive reference is also made to the theology of the funeral service.

The most important theories of Psychology regarding the experience of death and mourning by adults and minors are presented, as well as the cases of pathological manifestations of mourning. Reference is also made to counseling psychology for mourning.

Finally, the applied pastorate of the Church for the dying and the mourning is exhibited, enriched with Psychology elements and Counseling skills.

The DE can be used as a manual of pastoral ministry for clergy, who look forward to deepening their theological knowledge on the fact of death, the acquisition of counseling skills and their better training, especially in terms of their actions towards the dying and the mourners.

Keywords: theology of death, pastoral ministry, mourning counseling.

Πίνακας Περιεχομένων

Υπεύθυνη Δήλωση περί μη Λογοκλοπής.....	ii
Περίληψη.....	iv
Abstract	viii
Πίνακας Περιεχομένων	x
Εισαγωγή.....	xiv
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	1
1.1. «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ’ ὁμοίωσιν»	1
1.2. Το προπατορικό αμάρτημα.....	7
1.3. Συνέπειες της πτώσης.....	10
1.3.1. Ἄμεσες Συνέπειες της πτώσης.....	11
1.3.1.1. Αισχύνη	12
1.3.1.2. Αποξένωση	13
1.3.1.3. Αλλοίωση κτίσης – «ἐπικατάρατος ἢ γῆ»	14
1.3.2. Ο πνευματικός θάνατος, ως συνέπεια του προπατορικού αμαρτήματος.....	18
1.4. Ο θάνατος στην Αγία Γραφή.....	20
1.4.1. Ο θάνατος στην Παλαιά Διαθήκη.....	20
1.4.1.1. Ο Ἄδης.....	20
1.4.1.2. Το πένθος.....	22
1.4.1.3. Η Ανάσταση	23
1.4.2. Ο θάνατος στην Καινή Διαθήκη.....	24
1.4.2.1. Η ψυχή μετά από τον θάνατο	25
1.4.2.2. Καθολική Ανάσταση και κρίση.....	27
1.5. Η «ἐν Χριστῷ» Ανακαίνιση και Σωτηρία	29
1.5.1. «Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν».....	29
1.5.2. «Ἄνεστη Χριστός καὶ νεκρός οὐδείς ἐπὶ μνήματος»	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ	35

2.1. Θεία Ευχαριστία.....	35
2.2. Βάπτισμα.....	39
2.3. Μνημόσυνα.....	41
2.4. Ο πνευματικός θάνατος.....	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΞΟΔΙΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ.....	49
3.1. Ψαλμοί, ευλογητάρια, ιδιόμελα και στιχηρά προσόμοια της εξοδίου ακολουθίας.....	51
3.1.1. Δημιουργία και κατασκευή του ανθρώπου.....	51
3.1.2. Πτώση, θάνατος και πόθος για επιστροφή.....	51
3.1.3. Ανάσταση, καθολική κρίση και «έν Χριστώ» σωτηρία.....	53
3.2. Θεολογία των αναγνωσμάτων της εξοδίου ακολουθίας.....	56
3.2.1. Αποστολικό ανάγνωσμα.....	56
3.2.2. Ευαγγελικό ανάγνωσμα.....	59
3.3. Νεκρικά έθιμα.....	60
3.4. Παρεκτροπές και παρατυπίες κατά την εξόδιο ακολουθία.....	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ ΣΤΗΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ.....	69
4.1. Το πένθος θανάτου.....	69
4.2. Θεωρίες του πένθους στην ψυχολογία.....	70
4.2.1. Φροϋδική προσέγγιση.....	71
4.2.2. Προσέγγιση του Lindermann.....	71
4.2.3. Τα 5 στάδια αποδοχής του θανάτου της Kübler-Ross.....	72
4.2.3.1. Το στάδιο της Άρνησης.....	72
4.2.3.2. Το στάδιο του Θυμού.....	73
4.2.3.3. Το στάδιο της Διαπραγμάτευσης.....	74
4.2.3.4. Το στάδιο της Κατάθλιψης.....	74
4.2.3.5. Το στάδιο της Αποδοχής.....	75
4.3.1. Θεωρία προσκόλλησης του Bowlby και η σχέση της με το πένθος.....	76
4.3.2. Στόχοι του πένθους κατά τον Worden.....	77
4.3.3. Τα 6 R της Rando στη διαδικασία του πένθους.....	79

4.3.4.	Η θεωρία του Neimeyer για το πένθος.....	80
4.3.5.	Επαλήθευση των θεωριών για το πένθος βάσει ερευνητικών αποτελεσμάτων.....	80
4.4.	Πώς τα παιδιά και οι έφηβοι αντιμετωπίζουν το πένθος θανάτου.....	81
4.5.	Ανεπίλυτο πένθος.....	86
4.5.1.	Σύνδρομο ανεπίλυτου πένθους.....	87
4.5.1.1.	Απουσία πένθους, αναβλητικό ή ανεσταλμένο πένθος.....	87
4.5.1.2.	Διαστρεβλωμένο και συγκρουόμενο πένθος.....	88
4.5.1.3.	Απροσδόκητο πένθος.....	88
4.5.1.4.	Χρόνιο πένθος.....	89
4.6.	Παρεμβάσεις για τη διαχείριση του πένθους.....	89
4.7.	Προσωπικές δεξιότητες και προσόντα του συμβούλου.....	90
4.7.1.	Διαπροσωπικές δεξιότητες.....	90
4.7.2.	Προσωπικές πεποιθήσεις και συμπεριφορές.....	91
4.7.3.	Εννοιολογική και αντιληπτική ικανότητα.....	92
4.7.4.	Προσωπική σταθερότητα.....	92
4.7.5.	Κατάκτηση τεχνικής.....	92
4.7.6.	Ικανότητα κατανόησης και εργασίας μέσα στα κοινωνικά συστήματα.....	93
4.7.7.	Ανοικτός στη μάθηση και την έρευνα.....	93

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ.....

5.1.	Ο θάνατος είναι το δεσπόζων αναμενόμενο γεγονός.....	97
5.1.1.	Πνευματική προετοιμασία του θνήσκοντος για τη βίωση του γεγονότος.....	97
5.1.2.	Πνευματική προετοιμασία των συγγενών για τη βίωση του θανάτου.....	100
5.2.	Η ποιμαντική μετά από τον θάνατο.....	101
5.2.1.	Πριν από την κηδεία.....	102
5.2.2.	Επικήδειος ομιλία.....	103
5.2.3.	Υποστηρικτική παρουσία κατά τη διαδικασία της ταφής.....	105
5.3.	Η ποιμαντική των πενθούντων μετά από την ταφή του κεκοιμημένου.....	106

5.3.1. Ποιμαντικές συναντήσεις για ψυχολογική και πνευματική υποστήριξη	106
5.3.2. Στοιχεία συμβουλευτικής στην ποιμαντική	108
5.4. Ποιμαντική με στοιχεία συμβουλευτικής	110
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	116
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	120

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το «ὄντως φοβερότατον» μυστήριο του θανάτου, αποτελεί γεγονός καθολικό και αναπόφευκτο για τον κάθε άνθρωπο. Ο θάνατος αποτελεί βιωματική εμπειρία για τον κάθε άνθρωπο, αρχικά με το θάνατο ανθρώπων που τον περιβάλλουν και τελικά με το δικό του θάνατο. Το γεγονός του θανάτου είναι συνδεδεμένο με κυρίως αρνητικά συναισθήματα και αναμνήσεις. Δέος, φόβος, άγνοια, άγχος, ανασφάλεια και αμηχανία βιώνει ο άνθρωπος ιστάμενος ενώπιον του γεγονότος του θανάτου, το οποίο αμείλικτα τον πλησιάζει. Ταυτόχρονα ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με υπαρξιακά θέματα όπως η αυτοσυνειδησία του, η προέλευση και ο προορισμός του. Εντονότερα ίσως, μετά από τη βίωση κάποιου θανάτου, ο άνθρωπος αναζητά το νόημα της ζωής, την αιτία της ασθένειας, του πόνου και του θανάτου.

Μέσα από την ποιμαντική μας διακονία προέκυψαν κάποιοι προβληματισμοί και κάποιες ανησυχίες σχετικά με το επίπεδο κατήχησης των χριστιανών για τον θάνατο και την Ανάσταση αλλά και σχετικά με την ποιμαντική δράση των κληρικών σε σχέση με τους θνήσκοντες και τους πενθούντες.

Κάποιες φορές υιοθετούνται δοξασίες ανατολικών θρησκειών και χαρακτηρίζονται ως διδασκαλία της Εκκλησίας σχετικά με την μετά θάνατο ζωή. Το γεγονός αυτό μπορεί να συμβαίνει ακόμη και σε θεολόγους ή κληρικούς. Επιπλέον, το στοιχείο της υπερβολής χαρακτηρίζει κάποιες φορές τη συμπεριφορά των πενθούντων σε ότι αφορά την κηδεία και τα νεκρικά έθιμα. Άλλοτε η τυπολατρεία επισκιάζει την ουσιαστική πνευματική ζωή με αποτέλεσμα η λατρευτική ζωή να υποβαθμίζεται σε στείρα εφαρμογή κοσμικών σχημάτων με θρησκευτικό επίχρισμα. Συχνά διαπιστώνεται ότι λαϊκά ή ακόμη και ειδωλολατρικά έθιμα θεωρούνται απαραίτητα στη λατρευτική ζωή και «βαπτίζονται» ως παράδοση της Εκκλησίας, με αποτέλεσμα να θεωρείται από κάποιους ότι εξαντλείται το θεολογικό περιεχόμενο και η αιώνια προοπτική της ανθρώπινης ύπαρξης σε κοσμικά σχήματα, άνευ σημασίας πολλές φορές.

Έντονο προβληματισμό μας προκαλεί η διαπίστωση της δυναμικής που χαρακτηρίζει την παρουσία ενός ορθόδοξου κληρικού μέσα στην κοινότητα και ιδιαίτερος πλησίον των πονεμένων ανθρώπων. Ο κληρικός μπορεί να καταστεί ο αγγελιαφόρος του μηνύματος της Ανάστασης, γλυκαίνοντας την πίκρα των θνησκόντων και να αποτελέσει τον οδοδείκτη προς

τον Χριστό, καταπραΰνοντας τον πόνο των πενθούντων. Η ποιμαντική αντιμετώπιση του πένθους θα πρέπει να έχει ως βάση την ορθόδοξη θεολογία περί του θανάτου, γνωρίζοντας ότι το γεγονός του θανάτου μέσα στην Εκκλησία είναι τακτοποιημένο και λυμένο. Διαφορετικά η ποιμαντική προσέγγιση μπορεί να μεταβληθεί σε τροχοπέδη για την πνευματική ανάπτυξη και ωρίμανση των ενοριτών του κληρικού ή ακόμα και να μπερδέψει, να σκανδαλίσει ή να απομακρύνει ανθρώπους από τον Χριστό.

Εκτός αυτών, είναι εφικτό το γεγονός της υιοθέτησης και ένταξης στοιχείων από την Ψυχολογία και τη Συμβουλευτική τα οποία μπορούν συνδράμουν το ποιμαντικό έργο των κληρικών στην κοινότητα. Η εμπειρία της επιστήμης είναι διαθέσιμη και οι κληρικοί με κριτική σκέψη, μπορούν να αναβαθμίσουν τη δράση τους εντάσσοντας οργανικά κάποια στοιχεία από την επιστημονική σκέψη, αλλά πάντοτε χωρίς να αλλοιώνεται ο χαρακτήρας του υπουργήματός τους και η ουσία της εκκλησιαστικής ποιμαντικής.

Στόχοι της παρούσας βιβλιογραφικής εργασίας είναι (α) η παράθεση της διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τον θάνατο ως ένα βέβαιο αλλά πρόσκαιρο γεγονός αλλά και την Ανάσταση, αφού μέσα από την ποιμαντική μας διακονία διαπιστώσαμε ότι άγνοια, ημιμάθεια και παραπληροφόρηση σχετικά με το γεγονός του θανάτου και τη μετά θάνατο ζωή, χαρακτηρίζουν ένα μεγάλο ποσοστό ανθρώπων θρησκευόμενων και μη θρησκευόμενων (β) η βίωση του θανάτου και της Ανάστασης μέσα από τη δυνατότητα που παρέχει η λειτουργική ζωή της Εκκλησίας (γ) η προσέγγιση του θανάτου και του πένθους υπό το πρίσμα της Ψυχολογίας και της Συμβουλευτικής (δ) η δυνατότητα εγκόλπωσης στοιχείων της Ψυχολογίας και της Συμβουλευτικής από την εκκλησιαστική Ποιμαντική (ε) παράθεση προβληματισμών για παρατυπίες στην ποιμαντική διακονία. Επιπλέον διατυπώνονται προτάσεις για την βελτίωση της Ποιμαντικής των θνησκόντων και των πενθούντων.

Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, μέσα από το αγιογραφικό κείμενο και την πατερική σκέψη, πραγματεύεται την κατασκευή και τη φύση του «κατ' εικόνα» Θεού πλασμένου ανθρώπου και τη δυνατότητα επίτευξης του «καθ' όμοίωσιν». Διατυπώνεται η αδαμιαία εκούσια παράβαση της θείας εντολής και οι συνέπειές της, η παρείσφρηση της φθοράς και του θανάτου στη φύση και τον άνθρωπο. Επιπλέον παρουσιάζεται το γεγονός του θανάτου μέσα από την Αγία Γραφή αλλά και η «έν Χριστῷ» αποκατάσταση και σωτηρία του ανθρωπίνου γένους μέσα από το έργο της Θείας Οικονομίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναπτύσσεται η δυνατότητα βίωσης και εμπειρικής γεύσης του Θείου Πάθους, του Σταυρικού Θανάτου και της Ζωηφόρου Ανάστασης του Θεανθρώπου μέσα από τη

λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Το γεγονός της Θείας Ευχαριστίας αποβαίνει ο χωροχρόνος της κοινωνίας των προσώπων της στρατευόμενης και της θριαμβεύουσας Εκκλησίας με τον Θεό.

Η πνευματική ζωή συντηρεί την κοινωνία του ανθρώπου με τον Ζωοδότη Θεό και καθιστά τον άνθρωπο αληθινά ζωντανό. Με τη συνειδητή μετοχή του ο άνθρωπος στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας δύναται να καταστεί ζωντανό μέλος του Κυριακού Σώματος και να γίνει σύναιμος και σύσσωμος Χριστού.

Στο τρίτο κεφάλαιο αντλούνται στοιχεία μέσα από την εξόδιο ακολουθία και διατυπώνεται η δογματική διδασκαλία και εμπειρία της Εκκλησίας σχετικά με την κατασκευή του ανθρώπου, τον θάνατο, τη δεύτερη έλευση του Ιησού Χριστού, την Ανάσταση και την καθολική κρίση. Επίσης, η πίστη της Εκκλησίας στην ζωή μετά από την ζωή και την Ανάσταση των νεκρών σωμάτων, προβάλλει μέσα από το σεβασμό και την αγάπη με τα οποία περιβάλλουν τα νεκρικά έθιμα το σώμα των κεκοιμημένων ανθρώπων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο προσεγγίζεται το πένθος του θανάτου μέσα από τη γνώση και την εμπειρία της επιστήμης. Διατυπώνονται οι σημαντικότερες θεωρίες που αφορούν το πένθος και τα ψυχοδυναμικά του χωρισμού. Επιπλέον αναφέρονται κάποιες περιπτώσεις όπου η έκφραση του πένθους χαρακτηρίζεται από παθολογία και τα κυριότερα χαρακτηριστικά με τα οποία θα πρέπει να είναι προικισμένος ένας αποτελεσματικός σύμβουλος του οποίου η παρουσία κοντά στους πενθούντες θα είναι πραγματικά αποτελεσματική και τελεσφόρα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η σύζευξη της Θεολογίας με την επιστήμη και η συμπόρευση της ποιμαντικής διακονίας με τη γνώση που παρέχει η Ψυχολογία και η Συμβουλευτική. Είναι σύνηθες, οι κληρικοί να καλούνται για να συμπαρασταθούν σε ασθενείς και θνήσκοντες ανθρώπους καθώς επίσης να παρηγορήσουν πενθούντες. Στο πρόσωπο ενός σοβαρού και ιεροπρεπούς κληρικού είναι εφικτό αλλά και πρόσφορο να επιτευχθεί η ανάκραση και να αποφευχθεί η σύγκρουση της εκκλησιαστικής ποιμαντικής με την επιστημονική εμπειρία. Η γνώση της ψυχολογίας των ανθρώπων που πενθούν καθώς επίσης η κατάρτιση και η εκπαίδευση των κληρικών σε θέματα της Συμβουλευτικής μπορούν να καταστήσουν τον κληρικό ικανό στην παραγωγική συμβολή στη διαχείριση καταστάσεων όπου άνθρωποι στην κοινότητα βιώνουν το πένθος θανάτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1.«Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ’ ὁμοίωσιν»

Ἡ ορθή βάση κατανόησης τῆς πτώσης τοῦ Ἀδάμ, ἐξαρτάται κατ’ οὐσιαστικό τρόπο ἀπὸ τὴν ορθή ἀντίληψη τῆς σχέσης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον. Ὁ Θεὸς εἶναι ὅτι ἀνώτερο καὶ ὑψιστο μπορεῖ νὰ ἐπιθυμήσει ὁ ἄνθρωπος. Ἡ Θεία ἀγάπη δὲν ἀποτελεῖ κάποιου εἶδους ἀνάγκη τῆς θείας φύσης. Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει κατ’ οὐσία σχέσεις πρὸς τὸν κόσμον ἀλλὰ μόνο κατ’ ἐνέργεια καὶ βούληση χωρὶς καμιά ἀλλοίωση τῆς οὐσίας Του. Ἡ ἀνθρώπινη ροπή πρὸς τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ ἀποτελεῖ θεῖο θέλημα καὶ ἀπαραίτητο μέσο ἑλξης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό.

Ἡ βιβλική καὶ πατερική πίστη, ζωὴ καὶ θεολογία, δηλώνουν ὅτι διὰ τῆς Ἀκτιστῆς ἐνεργείας Του ὁ Θεός, «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα»¹. Ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία, πραγματοποιήθηκε ὄχι κατὰ θεία ἀνάγκη καὶ κατ’ οὐσία, ἀλλὰ κατ’ ἐνέργεια καὶ κατὰ θεία βούληση, ἀπευθείας, χωρὶς τὴ μεσολάβηση κάποιου κτιστοῦ μέσου. Δηλαδή, ὁ κόσμος δὲν ἀπορρέει κατὰ φυσικό τρόπο ἀπὸ τὴ θεία οὐσία οὔτε εἶναι κτιστὴ θεία ἐνέργεια².

Ὅπως ἀναφέρεται στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως, ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε τὴν ἕκτη ἡμέρα τῆς δημιουργίας, μετὰ ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους καὶ τὴν κτίση. Ὁ χρόνος τῆς δημιουργίας καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐμφαίνουν τὴν υπεροχή του ἐναντὶ στὴν υπόλοιπη κτιστὴ φύση καὶ τὴν ἀλογη κτίση. Ὡς τελευταῖο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, τοποθετήθηκε στὸν παράδεισον τῆς τρυφῆς καὶ τοῦ ἀνατέθηκε, νὰ ἐργάζεται σ’ αὐτόν καὶ νὰ τὸν φυλάσσει³. Μέσα ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τονίζεται ἡ συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου με τὸν Θεό⁴. Σύμφωνα με τὴν παράδοση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, «ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἀπαράλλακτος εἶναι μόνον ὁ Λόγος, ὁ Υἱός. Ὁ Λόγος εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Πατρὸς. Γι’ αὐτό, ἐπειδὴ ὁ Λόγος εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Πατρὸς, ὁ Χριστὸς (ὁ

¹ Ευχή τρισαγίου ὕμνου, Ἰωάννης Χρυσόστομος, «Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», *Ἱερατικόν*, (Ἀποστολικὴ Διακονία), Ἀθήνα 2009⁷, σ. 116.

² π. Ἰ. Ρωμανίδης, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, (Δόμος) Ἀθήνα 1957, σσ. 39-43.

³ Γεν. 2:15.

⁴ Ν. Π. Βασιλειάδης, «Γένεσις», *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἐρμηνείας*, Ἀθήνα 2014², Τόμος 1, σ. 26.

ενανθρωπήσας) είναι η εικόνα του Πατρός ως Λόγος Ο άνθρωπος δεν είναι εικόνα του Θεού. Λέγεται ο άνθρωπος εικόνα του Θεού καταχρηστικώς. Κυριολεκτικώς ο άνθρωπος είναι κατ' εικόνα Θεού πλασμένος και όχι εικόνα του Θεού»⁵.

Η δημιουργία του ανθρώπου αποτελεί προσωπική έκφραση, της αγαπητικής ενέργειας του Θεού. Ο άνθρωπος αποτελείται από το υλικό, το φθαρτό και ορατό σώμα, αλλά και την άυλη, αιώνια και αθάνατη ψυχή. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο βιβλίο της Γενέσεως, «ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν»⁶. Με το ρήμα «πλάσσω», δηλώνεται η από τον Θεό, δημιουργία του υλικού συστατικού του ανθρώπου και με το ρήμα «εμφυσώ», προβάλλεται η δημιουργία του πνευματικού συστατικού του ανθρώπου. Με το πρώτο εκφράζεται η άμεση σχέση του ανθρώπου με τον υλικό κόσμο και με το δεύτερο εμφανίζεται η συγγένεια του ανθρώπου με τον Δημιουργό⁷.

Ἐπλασε ο Θεός τον άνθρωπο λαμβάνοντας «χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς»,⁸ που όπως ερμηνεύει ο ιερός Χρυσόστομος, ἔλαβε ο Θεός, από το λεπτότατο στοιχείο της γης⁹. Το ανθρώπινο σώμα, πλάστηκε από τον Θεό από χόμα, ένα αδρανές συστατικό στοιχείο, το οποίο ενεργοποιήθηκε με την πνοή του Θεού. Με τη Θεία πνοή ως ὄργανο ή μέσο, εμφύτευσε ο Θεός την ψυχή στο ανθρώπινο σώμα και μεταλαμπάδευσε σ' αυτήν το πνεύμα του, το οποίο ενοικεί μόνιμα σε αυτήν και ενεργεί ως ζωαρχική και πνευματική αρχή. Από το υλικό κατασκευής του ονομάζεται Αδάμ, δηλαδή γήινος, χοϊκός. Η σύντροφος και βοηθός του Αδάμ, αποκαλείται από τον ίδιο Εύα, δηλαδή Ζωή¹⁰, προφητεύοντας κατ' αυτό τον τρόπο, την ευλογία της γέννησης των ανθρώπων από την Εύα, την πρώτη μητέρα¹¹. Την καταγωγή αλλά και την κατάληξη του στη γη, προσδιορίζει ο ίδιος ο Θεός με τα λόγια που απευθύνει προς τον πεπτωκότα Αδάμ, «γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση»¹². Το ίδιο υποδηλώνουν και σειρά εκφράσεων όπως «χους, πηλός, σποδός, κόπρος», ενδεικτικῶν της φθαρτότητας που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη υλική φύση¹³.

⁵ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη*, Τόμος Β', (Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου), Βοιωτία 2011², σσ. 147-148.

⁶ Γεν. 7:2.

⁷ Σ. Καλαντζάκης, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός», *Ερμηνευτική ανάλυση των περι της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, (Π. Σ. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2001, σ. 341.

⁸ Γεν. 2:7.

⁹ Ιωάννης Χρυσόστομος, «Εἰς τὴν Γένεσιν», Ομιλία 12:4, *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ.53, σσ. 103-106.

¹⁰ Σ. Καλαντζάκης, *Επίτομη Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη μετά στοιχείων Θεολογίας*, (Γράφημα), Θεσσαλονίκη 2016, σ. 247.

¹¹ Ι. Γιαννακόπουλος, *Η Παλαιά Διαθήκη, Κατά τους Ο', Κείμενον – Ερμηνευτική Παράφρασις – Σχόλια – Προβλήματα*, Τόμος 1, (Λυδία), Θεσσαλονίκη 1996⁴, σ. 64.

¹² Γεν. 3:19.

¹³ Σ. Καλαντζάκης, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός», *Ερμηνευτική ανάλυση των περι της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ό.π., σ. 349.

Στο βιβλικό κείμενο, με τη λέξη «ψυχή», οι Ο΄ αποδίδουν την εβραϊκή λέξη (נֶפֶשׁ) nephesh. Η αρχική έννοια της λέξης, εδράζεται στη σημασία της πνοής και της αναπνοής και με αυτό τον τρόπο δηλώνεται ο διφυής χαρακτήρας του ανθρώπου, αλλά και η ύπαρξη της ζωής, εκδήλωση της οποίας είναι η αναπνοή¹⁴.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Παναγιώτη Τρεμπέλα, η άμεση επέμβαση και ενέργεια του Θεού αναφέρεται τόσο στην παραγωγή «ἐκ τοῦ χοῦς τοῦ σώματος αὐτοῦ», όσο και στην εμφύσηση «εἰς τὸ σῶμα πνοῆς ζωῆς»¹⁵. Με το υλικό σώμα συνέδεσε ο Θεός την ψυχή, η οποία είναι δημιουργήμα άυλο και πνευματικό και επομένως αθάνατο και αιώνιο.

Η ανθρώπινη ψυχή δεν είναι άναρχο πνεύμα, αλλά δημιουργήθηκε από τον Θεό σε συγκεκριμένο χρόνο. Είναι πνεύμα περιορισμένο, πεπερασμένο, ατελές, το οποίο δεν έχει την τέλεια γνώση¹⁶. Η ανθρώπινη ψυχή, η οποία αποτελεί παράγωγο του θείου εμφυσήματος¹⁷, δεν έχει κάτι κοινό με την ύλη ούτε ταυτίζεται με την ανθρώπινη αναπνοή, αλλά είναι πνευματικής φύσης δημιουργήμα. Με τον όρο Θείο εμφύσημα δεν νοείται η ψυχή ως απόρροια της Θείας ουσίας. Με το εμφύσημα, δηλώνεται συμβολικά ότι η ψυχή δεν πλάσθηκε από προϋπάρχουσα ύλη όπως το σώμα αλλά δημιουργήθηκε άμεσα από τον Θεό και συνδέθηκε με το σώμα. Χαρακτηρίζεται ως πνοή ζωής, επειδή η ψυχή είναι η πηγή της ζωής του σώματος και ενεργεί, ώστε να αναπνέει το ανθρώπινο σώμα και διατηρείται ζωντανός ο άνθρωπος¹⁸.

Η ψυχή είναι ουσία απλή, άυλη, αναφής, κτιστή, ζώσα, νοερά, και ζωοποιεί το σώμα ενόσω βρίσκεται ενωμένη με αυτό¹⁹. Η ψυχή, δηλώνει την ίδια τη ζωή και αποτελεί την έδρα της χωρίς να ταυτίζεται με αυτή²⁰.

Στην ορθόδοξη παράδοση δεν νοείται ύπαρξη σώματος χωρίς ψυχή, ούτε ύπαρξη ψυχής άνευ σώματος. Κατά τον Άγιο Ιωάννη Δαμασκινό η ψυχή, «συνδέεται τῷ σώματι ὅλη ὅλω καὶ οὐ μέρος μέρει καὶ οὐ περιέχεται ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ περιέχει αὐτὸ ὡσπερ πῦρ σίδηρον», το συνέχει και το ζωοποιεί²¹. Τα δύο συστατικά του ανθρώπινου οργανισμού παράγονται ταυτοχρόνως, ούτε η ψυχή προϋφίσταται του σώματος, ούτε το σώμα προϋφίσταται της

¹⁴ Σ. Καλαντζάκης, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός», *Ερμηνευτική ανάλυση των περί της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ό.π., σ. 361.

¹⁵ Π. Ν. Τρεμπέλας, *Δογματική, Τόμος Α΄*, (Ο Σωτήρ) Αθήνα 1997, σ. 456.

¹⁶ Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αδάμ και Εύα*, (Ο Σωτήρ), Αθήνα 2003, σ. 26.

¹⁷ Ν. Νικολαΐδης, *Γιατί ο θάνατος; και Πέραν του τάφου;*, (Λυδία), Θεσσαλονίκη 2016², σ. 24.

¹⁸ Ι. Γιαννακόπουλος, *Η Παλαιά Διαθήκη, Κατά τους Ο΄, Κείμενον – Ερμηνευτική Παράφρασις – Σχόλια – Προβλήματα, Τόμος Ι*, ό.π., σσ. 48-49.

¹⁹ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, (Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου), Βοιωτία 2005⁹, σ. 36.

²⁰ Σ. Καλαντζάκης, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός», *Ερμηνευτική ανάλυση των περί της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ό.π., σσ. 304-305.

²¹ Ιωάννης Δαμασκινός, «Ἐκδοσις Ακριβῆς της Ορθοδόξου Πίστεως», *Patrologiae Graeca*, J. Migne επιμ. έκδ, Τόμ. 94, στ. 853 C.

ψυχής²². Το σώμα και η ψυχή πλάσθηκαν ακαριαία, συγχρόνως από τον Θεό²³, και αποτελούν όχι ενότητα, αλλά ένα όλον, ολότητα²⁴.

Η υπεροχή του ανθρώπου από την υπόλοιπη κτίση και το ιδιαίτερο Θείο ενδιαφέρον για τη δημιουργία του ανθρώπου, προβάλλονται μέσα από το αγιογραφικό κείμενο με τη φράση «ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν»²⁵. Επιπλέον, το «κατ' εἰκόνα ἡμετέραν», ως αποκλειστικό και θείο προνόμιο, αποτελεί ιδιάζον γνώρισμα μόνο του ανθρώπου. Είναι δηλωτικό του προτύπου σύμφωνα προς το οποίο δημιουργήθηκε η ανθρωπότητα και θεμελιώνει την αξία του ανθρώπου έναντι των άλλων δημιουργημάτων²⁶.

Αν και το «κατ' εἰκόνα» θεωρείται δεδομένο για τον άνθρωπο, εντούτοις ούτε στην Αγία Γραφή, ούτε στο Σύμβολο της Πίστεως, ούτε και στους δογματικούς όρους των Οικουμενικών συνόδων, δεν δίνεται κάποια διευκρινιστική αναφορά για το κατ' εἰκόνα²⁷. Σύμφωνα με τη διδασκαλία κάποιων Αγίων Πατέρων (Ιωάννης Δαμασκηνός, Γρηγόριος Νύσσης), το «κατ' εἰκόνα», το δώρο αυτό του Θεού, κυρίως εκφράζεται με το λογικό και την ελευθερία του ανθρώπου. Ταυτόχρονα, συμπληρώνουν άλλοι Άγιοι Πατέρες (Επιφάνιος Κύπρου, Γρηγόριος Παλαμάς) ότι ο άνθρωπος είναι ψυχοσωματική οντότητα και το σώμα είναι απαραίτητο στον άνθρωπο, καθότι και με το σώμα εκφράζεται το λογικό και το αυτεξούσιο του ανθρώπου. Ολόκληρη η ανθρώπινη φύση είναι πλασμένη «κατ' εἰκόνα» του Δημιουργού, καθότι δεν νοείται άνθρωπος ασώματος²⁸. Στο «κατ' εἰκόνα», περιλαμβάνεται και το σώμα και συνδέεται και με υλικής φύσης γνωρίσματα του ανθρώπου, τα οποία τον διακρίνουν από τα κτίσματα και εξαιρούν τη θέση του στη Δημιουργία²⁹.

Στα πνευματικής και ηθικής φύσης γνωρίσματα του ανθρώπου, διακρίνονται η λογική και νοερά φύση του ανθρώπου (νοητική ικανότητα, γνωστική ικανότητα) ως πνευματικό γνώρισμα της οντότητάς του, το αυτεξούσιο και η ελευθερία της βούλησης ως ηθικά γνωρίσματα του προσώπου, κατά το πρότυπο της λογικότητας και της απόλυτης ελευθερίας

²² Γρηγόριος Νύσσης, «Περί κατασκευής», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 44, στ. 236 Β.

²³ Ο π. Ιωήλ Γιαννακόπουλος αναφέρει ότι πρώτα δημιουργήθηκε το σώμα και έπειτα η ψυχή, πρώτα το ατελές και έπειτα το τελειότερο. Ι. Γιαννακόπουλος, *Η Παλαιά Διαθήκη, Κατά τους Ο', Κείμενον – Ερμηνευτική Παράφρασις – Σχόλια - Προβλήματα, Τόμος Ι, ό.π., σ. 48.*

²⁴ Ν. Νικολαΐδης, *Γιατί ο θάνατος; και Πέραν του τάφου;*, ό.π., σ. 24.

²⁵ Γεν. 1:26.

²⁶ Ε. Παπακόστα - Χριστινάκη, *Εγχειρίδιο Βιβλικής Ιστορίας και Θεολογίας της Παλαιάς Διαθήκης*, (Συμμετρία) Αθήνα 2007, σ. 174.

²⁷ Κ. Ware, Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροί ή φίλοι, Το σώμα, η ψυχή και τα πάθη του ανθρώπου*, ελλ. μετ. Π. Τσαλίκη-Κιοσόγλου, (Έν πλῶ), Αθήνα 2014, σσ. 40-41.

²⁸ Σύμφωνα με τον καθηγητή Νικόλαο Ματσούκα, ο εντοπισμός του «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» στη λογική και νοερά φύση του ανθρώπου αποτελεί αδυναμία υπέρβασης της διαρχίας. Ι. Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, Κείμενο – Μετάφραση, Εισαγωγή – Σχόλια Νίκου Ματσούκα*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2009, σ. 470, (Ανατύπωση Α' Έκδοσης 1976⁶).

²⁹ Σ. Καλαντζάκης, *Η Θεολογία της Δημιουργίας στην Παλαιά Διαθήκη*, (Γράφημα), Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 188-189.

του Θεού.³⁰ Το λογικό είναι δύναμη και ικανότητα με την οποία ο άνθρωπος νοεί, σκέπτεται, κρίνει, συλλογίζεται και προάγεται εις γνώση. Η ελευθερία είναι δύναμη και ικανότητα με την οποία ο άνθρωπος αυτόβουλα και ελεύθερα προαιρείται, βούλεται, θέλει και ενεργεί είτε το καλό και αγαθό, είτε το κακό και πονηρό³¹. Ο άνθρωπος, είναι εφοδιασμένος από τον Θεό με γνωστική και δημιουργική ικανότητα, αλλά και ελεύθερη βούληση. Του δόθηκε η δυνατότητα, ελεύθερα να κρίνει και να αποφασίζει³².

Στα υλικής φύσης γνωρίσματα, εντάσσονται τα χαρίσματα της κοινωνικότητας, της δημιουργικότητας, της κυριαρχικότητας του ανθρώπου³³, τα οποία υποδηλώνονται μέσα από αναφορές στο βιβλικό κείμενο³⁴.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Νικόλαο Μπρατσιώτη, η αρχική και θεμελιώδης σημασία του όρου «εικόνα» μέσα από τις βιβλικές αναφορές, είναι η απεικόνιση κάποιας μορφής με βάση κάποιο συγκεκριμένο υφιστάμενο πρότυπο, πραγματικό ή φανταστικό. Το γεγονός αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί με τη χρήση της ζωγραφικής, της γλυπτικής ή της πλαστικής τέχνης. Η χρήση του όρου «εικόνα», διακρίνεται ανάλογα με την εκάστοτε υφή της. Μπορεί αφ' ενός να αναφέρεται σε εικόνα υλική και μάλιστα σε ορατό και απτό ανθρώπινο υλικό τεχνούργημα, αφ' ετέρου να αναφέρεται στα χαρακτηριστικά κάποιου προσώπου, ακόμη και σε κάποια εικόνα πνευματική, συγκεκριμένη ή αφηρημένη, η οποία μπορεί να συλληφθεί μόνο από την ανθρώπινη φαντασία, τη μνήμη ή τη διάνοια³⁵.

Ο Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός, δηλώνει ότι «ψυχὴν δὲ λογικὴν καὶ νοερὰν διὰ τοῦ οικείου ἐμφυσήματος δούς αὐτῷ, ὅπερ δὴ θεῖαν εἰκόνα φαμέν· τὸ μὲν γὰρ κατ' εἰκόνα τὸ νοερὸν δηλοῖ καὶ αὐτεξούσιον»³⁶ ξεκαθαρίζοντας ότι το «κατ' εικόνα» εδράζεται στα πνευματικά ιδιώματα του ανθρώπου.

Ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, προβάλλει τη συγγένεια του ανθρώπου με τον Θεό, την οποία βλέπει στην έκφραση «κατ' εικόνα». Το «κατ' εικόνα» αποτελεί καθολική λειτουργία του ανθρώπου και κάθε προσπάθεια εύρεσης καθορισμένου σημείου στο οποίο εδράζεται, είναι άστοχη³⁷. Σύμφωνα με τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, εντοπίζεται το κατ' εικόνα σε

³⁰ Σ. Καλαντζάκης, *Η Θεολογία της Δημιουργίας στην Παλαιά Διαθήκη*, ό.π., σσ. 189-190.

³¹ π. Ε. Ματθόπουλος, *Ο προορισμός του ανθρώπου*, (Ζωή) Αθήνα 1966, σ. 171.

³² Σ. Καλαντζάκης, *Επίτομη Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη μετά στοιχείων Θεολογίας*, ό.π., σ. 247.

³³ «βασιλέα τῶν ἐπὶ γῆς, βασιλευόμενον ἄνωθεν», Ι. Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, Κείμενο – Μετάφραση, Εισαγωγή – Σχόλια Νίκου Ματσούκα*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2009, σ. 150, (Ανατύπωση Α' Έκδοσης 1976^ο).

³⁴ Σ. Καλαντζάκης, *Η Θεολογία της Δημιουργίας στην Παλαιά Διαθήκη*, ό.π., σσ. 189-190.

³⁵ Ν. Π. Μπρατσιώτης, *Ανθρωπολογία της Παλαιάς Διαθήκης: Ι. Ο άνθρωπος ως Θεῖον Δημιούργημα*, Αθήνα 1996^ο, σσ. 228-229.

³⁶ Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, Κείμενο – Μετάφραση, Εισαγωγή – Σχόλια Νίκου Ματσούκα*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2009, σ. 151, (Ανατύπωση Α' Έκδοσης 1976^ο).

³⁷ Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία, Τόμος Δ', Περίοδος Θεολογικής Ακμής Δ' και Ε' αιώνας*, (Κυρομάνος), Θεσσαλονίκη, 1989, σσ. 190-191.

σύνολη την ανθρώπινη ύπαρξη, αλλά δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο νου, από τον οποίο τίποτε δεν είναι καλύτερο κατά τη φύση³⁸.

Όπως ο Άγιος Επιφάνιος παρατηρεί, σύμφωνα με την Παράδοση ο άνθρωπος πλάστηκε κατ' εικόνα Θεού, χωρίς να προσδιορίζεται σχολαστικά σε ποια πτυχή του προσώπου εδράζεται το κατ' εικόνα. Αυτό είναι γεγονός το οποίο δεν χωρεί αμφισβήτηση, αλλά δεν χρειάζεται φιλοπερίεργα να ρωτούμε το πώς είναι το κατ' εικόνα.³⁹

Παρά τις διαφορετικές τοποθετήσεις των Πατέρων, όλοι συμφωνούν ότι το «κατ' εικόνα», αποτελεί πνευματικό θείο δώρο στον άνθρωπο και το «καθ' ομοίωσιν» συνιστά τον σκοπό⁴⁰. Καθίσταται φανερό, ότι η ουσία του ανθρώπου εδράζεται στο αρχέτυπο με βάση το οποίο δημιουργήθηκε και προς το οποίο τείνει. Το αρχέτυπο του ανθρώπου είναι ο σαρκωθείς Λόγος και αποτελεί το οντολογικό περιεχόμενο του «κατ' εικόνα». Ο Ιησούς Χριστός ως η ύψιστη πραγμάτωση του ανθρώπου αποτελεί το τέλος της ανθρώπινης πορείας, την αρχή αλλά και το τέρμα της ιστορίας⁴¹. Το ανθρώπινο πρόσωπο, επειδή είναι κατ' εικόνα Θεού πλασμένο, δεν μπορεί να κατανοηθεί στις σωστές διαστάσεις, εάν θεωρηθεί ως μια αυτοτελής και αυτόνομη πραγματικότητα. Μπορεί να κατανοηθεί μόνο με όρους επικοινωνίας με τον Θεό⁴².

Ο Δημιουργός του ανθρώπου είναι ελεύθερος, άρα και ο άνθρωπος που πλάστηκε κατ' εικόνα του, είναι και αυτός προικισμένος με τη δωρεά της ελευθερίας⁴³. Ο άνθρωπος ως κτιστό ον με αρχή, που οφείλει την ύπαρξη του στον Θεό, δεν μπορεί να έχει πλήρη ελευθερία χωρίς την αδιάκοπη σχέση με την άκτιστη αιτία της δημιουργίας του. Η απόλυτη ελευθερία νοείται απαραίτητα σε συνάρτηση με τη συνεχή κοινωνία του θνητού ανθρώπου με τον αιώνιο Θεό και σε εξάρτηση από Αυτόν, που είναι όντως ελεύθερος⁴⁴. Ταυτόχρονα του δίνεται η δυνατότητα και η αιώνια προοπτική, αφού συνεργαστεί ο άνθρωπος με τον Θεό, να φθάσει στο «καθ' ομοίωσιν», δηλαδή, να γίνει ο άνθρωπος κατά χάριν, αυτό που είναι ο Θεός κατά τη Φύση Του.

³⁸ Γρηγόριος Παλαμάς, «Κεφάλαια Φυσικά, Θεολογικά, Ηθικά τε και Πρακτικά 150», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 150, στ. 1137.

³⁹ «55.4... τὸν αὐτὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα θεοῦ δέ. μὴ περιεργάζου δὲ τὰ τοῦ θεοῦ δωρήματα τὰ κατὰ χάριν τῷ ἄνθρωπῳ δεδομένα. οὐκ 55.5 ἀρνούμεθα γὰρ πάντας ἀνθρώπους εἶναι κατ' εἰκόνα θεοῦ. τὸ δὲ πῶς οὐ περιεργαζόμεθα τοῦ κατ' εἰκόνα. οὔτε γὰρ τὸ πλάσμα νοοῦμεν κατ' εἰκόνα οὔτε τὴν ψυχὴν οὔτε τὸν νοῦν οὔτε τὴν ἀρετὴν. πολλὰ 55.6 γὰρ ἔστι τὰ κωλύοντά με οὕτως λέγειν. ἀλλ' οὔτε λέγομεν τὸ σῶμα μὴ εἶναι κατ' εἰκόνα οὔτε τὴν ψυχὴν. πιστῶν γὰρ τὸ ὁμολογεῖν τὴν γραφὴν καὶ μὴ ἀρνεῖσθαι, ἀπίστων δὲ τὸ «ἀθετεῖν τὴν χάριν». ἔστιν οὖν ἐν τῷ ἄνθρωπῳ τὸ κατ' εἰκόνα, αὐτὸς δὲ οἶδεν ὁ θεὸς πῶς...», Επιφάνιος ἐπίσκοπος Κύπρου, «Ἀγκυρωτός», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 43, στ. 113.

⁴⁰ Ν. Νικολαΐδης, *Θέματα Πατερικῆς Θεολογίας*, (Μέλισσα), Θεσσαλονίκη 2009, σ. 224.

⁴¹ Π. Νέλλας, *Ζῶον Θεούμενον, Προοπτικὲς για μια Ορθόδοξη κατανόηση του ἀνθρώπου*, (Σύναξη), Αθήνα 1981², σσ. 33-36.

⁴² Κ. Ware, Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροὶ ἢ φίλοι, Το σῶμα, ἡ ψυχὴ καὶ τὰ πάθη του ἀνθρώπου*, ὁ.π., σ. 42.

⁴³ Κ. Ware, Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροὶ ἢ φίλοι, Το σῶμα, ἡ ψυχὴ καὶ τὰ πάθη του ἀνθρώπου*, ὁ.π., σ. 13.

⁴⁴ Σ. Γιαγκάζογλου, «Ἠθικὴ καὶ Οντολογία», *Πίστη καὶ Βίωμα τῆς Ορθοδοξίας, Δόγμα, Πνευματικότητα καὶ Ἠθος τῆς Ορθοδοξίας*, (Ελληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο), 2002, σ. 256.

Στον όρο «καθ' ομοίωσιν», περιλαμβάνεται και ο μεγάλος και υψηλός προορισμός για τον οποίο πλάστηκε ο άνθρωπος από τον Θεό και αφορά την ανάπτυξη και τελείωση του υπάρχοντος στον άνθρωπο «κατ' εικόνα Θεού». Η επίτευξή του, εξαρτάται από την ανθρώπινη βούληση και εργασία⁴⁵. Με τη χάρη του Θεού και την προσωπική προσπάθεια του ανθρώπου, το κατ' εικόνα αυξάνει, ώστε ο άνθρωπος διαρκώς να τείνει να καταστεί όμοιος με τον Θεό⁴⁶.

Το διφυές της κατασκευής, είναι δηλωτικό του ανθρώπου ως μέτοχος του υλικού και του πνευματικού κόσμου. Από την αρμονική σχέση ανάμεσα στην υλική και την πνευματική φύση, απορρέουν, η μεταξύ σώματος και ψυχής στενή σχέση και αλληλεπίδραση καθώς και η χρήση του ανθρώπινου σώματος ως έδρας των ψυχικών και πνευματικών λειτουργιών του ανθρώπου. Επομένως, οι εκδηλώσεις και ενέργειες του ανθρώπου ως βιολογικό και πνευματικό ον, νοούνται ως εκδηλώσεις και ενέργειες όχι αποκλειστικά του σώματος ή της ψυχής αλλά του όλου ανθρώπου⁴⁷.

Όντας ο άνθρωπος μέσα στον παράδεισο έλαβε από τον Θεό μία μονάχα εντολή, η οποία συνίστατο στην εγκράτεια της βρώσης από των καρπών του ξύλου της γνώσεως, «ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν, οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ»⁴⁸. Τη συνέπεια της αθέτησης αυτής της μοναδικής εντολής, την είχε αναφέρει εξ αρχής ο Κύριος, «ἢ δ' ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε»⁴⁹, επιδιώκοντας κατ' αυτό τον τρόπο, να αποτρέψει την παράβασή της και να εμποδίσει την έλευση του θανάτου. Ο σκοπός αυτής της εντολής ήταν διπλός. Αφ' ενός να γνωρίζει ο άνθρωπος ότι έχει όρια, είναι τρεπτός και αλλοιωτός και ότι είναι δημιούργημα του Θεού. Αφ' ετέρου δε, αποσκοπούσε στην άσκηση και ορθή χρήση του αυτεξουσίου του. Είχε τη δυνατότητα ο άνθρωπος, ελεύθερα να επιλέξει ή να απορρίψει τη ζωτικής σημασίας σχέση με τον Ζωοπάροχο Θεό⁵⁰.

1.2.Το προπατορικό αμάρτημα

Η ορθή βάση στην οποία θα τεθεί ο χαρακτήρας της πτώσης της ανθρωπότητας, συμβάλλει καθοριστικά στην ορθόδοξη ερμηνεία του περί λύτρωσης δόγματος της Εκκλησίας. Είναι ανέφικτη η κατανόηση της πτώσης της κτίσης, εάν αγνοείται ο αρχικός

⁴⁵ Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αδάμ και Εύα*, ό.π., σ. 19.

⁴⁶ Ν. Νικολαΐδης, *Θέματα Πατερικής Θεολογίας*, ό.π., σ. 228.

⁴⁷ Ε. Παπακόστα - Χριστινάκη, *Εγχειρίδιο Βιβλικής Ιστορίας και Θεολογίας της Παλαιάς Διαθήκης*, ό.π., σσ. 169-171.

⁴⁸ Γεν. 2:17.

⁴⁹ Γεν. 2:17.

⁵⁰ Ν. Νικολαΐδης, *Θέματα Πατερικής Θεολογίας*, ό.π., σσ. 249-252.

προορισμός που είναι η «ἐν Χριστῷ» αποκατάσταση της κοινωνίας των αγίων και η κατ' εικόνα της Αγίας Τριάδας τελειοποίηση και θέωσή της⁵¹.

Μέσα από το κείμενο της Αγίας Γραφής συμπεραίνεται ότι το κακό δεν είναι έμφυτο στα κτίσματα και διαχωρίζεται σαφώς ο χρόνος, προπρωτικά και μεταπρωτικά. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι μετά από τη δημιουργία, «εἶδεν ὁ Θεὸς τὰ πάντα, ὅσα ἐποίησε, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν»⁵². Επιπλέον διευκρινίζεται ότι «ὁ Θεὸς θάνατον οὐκ ἐποίησεν»⁵³ αλλά, «δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἢ ἁμαρτίας εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, καὶ οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους»⁵⁴.

Ο άνθρωπος, δεν πλάστηκε από τον Θεό, κατά τη φύση του αθάνατος, γιατί δεν θα διακρινόταν από τον Δημιουργό του⁵⁵ και δεν θα είχε την ελευθερία και το δικαίωμα της επιλογής, να είναι μαζί με τον Θεό ή όχι. Επιπλέον, ο Θεός δεν έπλασε τον άνθρωπο κατά τη φύση του θνητό, γιατί τότε ο Θεός θα ήταν ο αίτιος του ανθρωπίνου θανάτου⁵⁶ και θα έπρεπε επιπλέον να θεωρηθεί αίτιος της πτώσης, της φθοράς και της αμαρτίας⁵⁷. Ο άνθρωπος εισήγαγε τον θάνατο στον κόσμο, επιλέγοντας εγωιστικά μια ζωή κλεισμένη στον εαυτό του και για τον εαυτό του, αποκόπτοντας τους δεσμούς του με την πηγή, τον σκοπό και την ουσία της ζωής· τον Θεό. Γι' αυτό τον λόγο ο θάνατος ως αποσύνθεση, και ακρωτηριασμός, παροδικότητα και ανεστιότητα, έγινε ο κανόνας της ζωής, ο νόμος που αποκαλύπτει την απατηλή φύση του κόσμου⁵⁸.

«Αὕτη ἡ βίβλος γενέσεως τῶν ἀνθρώπων, ἧ ἡμέρα ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν Ἀδάμ, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς καὶ εὐλόγησεν αὐτούς»⁵⁹. Πλάστηκε ο άνθρωπος, ο άνδρας και η γυναίκα «κατ' εικόνα Θεού και καθ' ὁμοίωσιν», και πλάστηκαν ομότιμοι απέναντι στον Θεό και συμπληρωματικοί μεταξύ τους⁶⁰. Ορίστηκαν οι σχέσεις του πρώτου ανδρογύνου, ως σχέσεις ταυτότητας, ενότητας, ισοτιμίας και συντροφικότητας.⁶¹

Το πρωτόπλαστο ανδρογύνο, αφού ευλογήθηκε από τον Θεό αποτέλεσε την κοινή προγονική ρίζα από την οποία προήλθε ολόκληρη η ανθρωπότητα. Επί της κοινής

⁵¹ π. Ι. Ρωμανίδης, *Το προπατορικόν αμάρτημα*, ό.π., σ. 1.

⁵² Γεν. 1:31.

⁵³ Σοφ. Σολ. 1:13.

⁵⁴ Ρωμ. 5:12.

⁵⁵ Σ. Καλαντζάκης, «*Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς*», *Ερμηνευτική ανάλυση των περί της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ό.π., σ. 416.

⁵⁶ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος, Ορθόδοξη, Λαογραφική και Ψυχολογική θεώρηση*, (Ακρίτας) Αθήνα 1993, σ. 30.

⁵⁷ π. Ι. Ρωμανίδης, *Το προπατορικόν αμάρτημα*, ό.π., σ. 153.

⁵⁸ π. Α. Σμέμαν, *Ἐσχατος εχθρός, καταργείται ο θάνατος*, (Ἐν πλῶ) Αθήνα 2015, σ. 47.

⁵⁹ Γεν. 5:1-2.

⁶⁰ Γεν. 1:27.

⁶¹ Γεν. 2:18, 2:20, 2:24., Σ. Καλαντζάκης, *Επίτομη Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη μετά στοιχείων Θεολογίας*, ό.π., σ. 248.

καταγωγής θεμελιώνεται η ενότητα του γένους των ανθρώπων⁶² και λόγω αυτού του γεγονότος, παρουσιάζεται το ανθρώπινο γένος ως να αποτελεί μια οικογένεια, με ένα κοινό ουράνιο Πατέρα. Συνεπώς εξηγείται πλήρως και η καθολικότητα της αμαρτίας στο ανθρώπινο γένος, αλλά και η ανάγκη για απολύτρωση από ένα ουράνιο Σωτήρα, αυτών που κληρονόμησαν τις συνέπειες του προπατορικού αμαρτήματος⁶³.

Προπρωτικά, ο Θεός προειδοποίησε το πρώτο ζευγάρι, προλέγοντας ξεκάθαρα ότι η παράβαση της εντολής του και η αθέτηση των λόγων του θα έχουν ως συνέπεια τον ανθρώπινο θάνατο⁶⁴. Από το βιβλικό κείμενο δεν παρέχεται κάποια άλλη πληροφορία σχετικά με το δένδρο «τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν»⁶⁵. Σχετικά με την ερμηνεία του συγκεκριμένου χωρίου, δηλαδή «της γνώσης του καλού και του κακού»⁶⁶ έχουν προταθεί διάφορες απόψεις, από τις οποίες αναφέρονται οι επικρατέστερες. Σύμφωνα με την παραδοσιακή χριστιανική ερμηνεία δίνονται δύο πατερικές προσεγγίσεις. Κατά την πρώτη, η οποία αντικατοπτρίζει τη θεώρηση των Αλεξανδρινών και Καππαδόκων θεολόγων, το δένδρο ονομάστηκε έτσι επειδή συνδέθηκε με την παράβαση της Θείας εντολής και συνετέλεσε ώστε ο άνθρωπος να αποκτήσει γνώση της αμαρτίας και όχι επειδή το δένδρο παρείχε τη γνώση. Γι' αυτό και εκλαμβάνεται ως αντιπροσωπευτικό σύμβολο της παράβασης. Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, των Αντιοχειανών θεολόγων, ονομάστηκε έτσι επειδή παρείχε στον άνθρωπο τη δυνατότητα να γνωρίσει τον εαυτό του. Επειδή οι πρωτόπλαστοι ήταν πνευματικά ανώριμοι και βρίσκονταν σε νηπιακό στάδιο, η κατάσταση τους δεν επέτρεπε την αξιολόγηση και διαχείριση αυτής της γνώσης. Κατά μία άλλη προσέγγιση, η βρώση του καρπού, παρείχε τη σαφή συνείδηση της ηθικής διάκρισης μεταξύ αγαθού και πονηρού⁶⁷.

Η εντολή του Θεού, συνιστούσε άθλημα και γύμνασμα αρετής και μια δοκιμασία της ελεύθερης βούλησης των πρωτοπλάστων. Ήταν μια ευκαιρία αξιολόγησης της εμπιστοσύνης και της ελεύθερης ανταπόκρισης, στην αγάπη που έδειξε ο Θεός προς τον άνθρωπο⁶⁸. Εάν τηρούσαν τη θεία εντολή, τότε θα προχωρούσαν ελεύθερα προς την ηθική τους τελειοποίηση και θα επιτύγχαναν το «καθ' ὁμοίωσιν»⁶⁹. Σύμφωνα με τον Άγιο Κασσιανό, ο πονηρός προσέβαλε τον Αδάμ μέσω τριών παθών της γαστριμαργίας, της

⁶² Ε. Παπακόστα - Χριστινάκη, *Εγχειρίδιο Βιβλικής Ιστορίας και Θεολογίας της Παλαιάς Διαθήκης*, ό.π. σ. 166.

⁶³ Τρεμπέλας, Ν. Π., *Δογματική, Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 456.

⁶⁴ «ἢ δ' ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε», Γεν. 2:17.

⁶⁵ Γεν. 2:17.

⁶⁶ Σύμφωνα με το Μασωριτικό Εβραϊκό κείμενο.

⁶⁷ Σ. Καλαντζάκης, «*Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς*», *Ερμηνευτική ανάλυση των περί της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ό.π., σσ. 402-407.

⁶⁸ Σ. Καλαντζάκης, *Επίτομη Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη μετά στοιχείων Θεολογίας*, ό.π. 2016, σ. 249.

⁶⁹ Π. Ν. Βασιλειάδης, *Το μυστήριον του θανάτου*, ό.π., σ. 60.

κενοδοξίας και της υπερηφάνειας⁷⁰. Και όπως αναφέρει ο ψαλμωδός «άνθρωπος ἐν τιμῇ ὧν οὐ συνῆκε, παρασυνεβλήθη τοῖς κτήνεσι τοῖς ἀνοήτοις καὶ ὠμοιώθη αὐτοῖς»⁷¹. Οπότε, η πτώση του ανθρώπου από το αρχαίο κάλλος, δεν είναι αποτέλεσμα της φύσης του ανθρώπου αλλά της προαίρεσής του. Οι πρωτόπλαστοι, αθέτησαν τη θεία εντολή, αυτή την πρώτη άσκηση, και έπεσαν στην παρακοή. Αποπειράθηκαν να γίνουν θεοί κατά τη συμβουλή του διαβόλου - όφη, χωρίς τον Θεό και ενάντια στον Θεό.

Ο διάβολος εξαπάτησε τη γυναίκα, την πρώτη Εύα, η οποία άκαιρα και απροετοίμαστα μετείχε της βρώσης των καρπών του δένδρου της γνώσης. Αυτή με τη σειρά της συμπαρέσυρε τον άνδρα, τον πρώτο Αδάμ στην παρακοή. Η απροϋπόθετη γεύση των καρπών από το δένδρο της γνώσης οδήγησε τον άνθρωπο στην πτώση με συνεπακόλουθο, να μην μπορεί εμπειρικά και «εν καιρώ» να γνωρίσει ούτε το δένδρο της γνώσης, αλλά ούτε και το δένδρο της ζωής. Είχε ο σατανάς βασικό του στόχο να μεταφέρει διά της παρακοής, το κακό μέσα στον παράδεισο και να καταστήσει τον άνθρωπο αιώνιο υποχείριό του, εντός του παραδείσου⁷².

Στην ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση, η πτώση νοείται ως αποτέλεσμα της απομάκρυνσης του ανθρώπου από τη θεία ζωή, την επακολουθήσασα ασθένεια της ανθρώπινης φύσης και την αστοχία του ανθρώπου να φθάσει τον αρχικό του προορισμό. Ήταν η προσπάθεια θέωσης του ανθρώπου χωρίς τον Θεό, με συνέπεια ούτε τη θέωση του να κατορθώσει αλλά ούτε και τον Θεό εμπειρικά να μπορεί να γνωρίσει⁷³. Συνέχεια της παράβασης ήταν η έξωση του πρώτου ζεύγους από τον παράδεισο της τρυφής. Μαζί τους, εκτός του παραδείσου, αλυσιδωτά συμπαρέσυραν ολόκληρο το ανθρώπινο γένος.

1.3. Συνέπειες της πτώσης

Απότοκο της κακής χρήσης του αυτεξουσίου και της ελευθερίας που έλαβαν από τον Θεό οι πρωτόπλαστοι, ήταν η εισδοχή της φθοράς και του θανάτου στον άνθρωπο. Με εσωτερικά κίνητρα τη φιλαντία, την αλαζονεία και την αναίδεια, οι πρωτόπλαστοι προχώρησαν ελεύθερα και αβίαστα στην παράβαση, που είχε ως συνέπεια την εισδοχή της αμαρτίας σε ένα κόσμο «καλόν λίαν»⁷⁴.

⁷⁰ π. Σ. Ανδρέου, *Η πνευματική τελείωση και τα πάθη. Σπουδή στη νηπτική θεολογία του οσίου Κασσιανού*, (Ostrakon), Θεσσαλονίκη 2018, σ. 149.

⁷¹ Ψαλ. 48:21.

⁷² Ν. Νικολαΐδης, *Γιατί ο θάνατος; και Πέραν του τάφου;*, ό.π., σ. 46.

⁷³ Ν. Νικολαΐδης, *Θέματα Πατερικής Θεολογίας*, ό.π., σ. 274.

⁷⁴ Σ. Καλαντζάκης, «*Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός*», *Ερμηνευτική ανάλυση των περι της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ό.π., σ. 479.

Η ανυπακοή των πρωτοπλάστων δεν αποτελούσε μια απλή παράβαση. Ήταν μια οντολογική πτώση και ταυτόχρονα πράξη αυτονόμησης από τον Δημιουργό, με τραγική συνέπεια τη ριζική αλλοίωση του ανθρώπου. Μετά από την πτώση διατήρησε ο άνθρωπος αμαυρωμένο το «κατ' εικόνα» και απώλεσε τη δυνατότητα του «καθ' ομοίωσιν»⁷⁵. Οι πρωτόπλαστοι, οικειοθελώς, επέτρεψαν να εισχωρήσει στην ψυχή τους η αμφιβολία κατά του Θεού. Αμφισβήτησαν τα Θεία λόγια και εμπιστεύτηκαν τον διάβολο, ο οποίος με δόλιο τρόπο παρακίνησε την Εύα στην αμαρτία⁷⁶.

Ο Αδάμ με τη δημιουργία του, βρισκόταν σε σχέση κοινωνίας με το Θεό, δια του φωτισμένου νου του. Με την ανυπακοή που συνιστά αμαρτία, στερήθηκε της «δόξης τοῦ Θεοῦ»⁷⁷, ο νους του σκοτίστηκε, ταυτίστηκε με τη λογική και το περιβάλλον, συνδέθηκε με την φαντασία. Αποτέλεσμα αυτού του σκοτασμού, είναι η εγκατάλειψη του αληθινού Θεού και η στροφή του ανθρώπου προς τη λατρεία των ειδώλων⁷⁸. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στον Μεγάλο Κανόνα από τον Άγιο Ανδρέα και περιγράφεται η τραγική μεταπτωτική κατάσταση του ανθρώπου, «ὁ νοῦς τετραυμάτισται, τὸ σῶμα μεμαλάκισται, νοσεῖ τὸ πνεῦμα, ὁ λόγος ἡσθένησεν»⁷⁹. Η αμαρτία, εισχώρησε ως ασθένεια στην ψυχή του ανθρώπου και τον κατέστησε επιρρεπή προς αυτή (την αμαρτία). Ἐκτοτε η βούληση του είναι ασταθής και μάλλον τείνει προς το κακό. Επίσης η ροπή προς την αγιότητα απαιτεί αγώνα και προσπάθεια⁸⁰.

Η πηγή της προσωπικής αμαρτίας στον άνθρωπο, είναι η εκούσια υποταγή του ανθρώπου στον διάβολο. Ο διάβολος με τη χρήση του φόβου και του ψεύδους, υποκινεί τον άνθρωπο στη διάπραξη της αμαρτίας και καθίσταται προσωρινά «ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου»⁸¹. Η παρουσία φόβου και ανησυχίας, δεν επιτρέπουν την εν αγάπη τελείωση του ανθρώπου⁸². Ἐνεκα της αμαρτίας και του θανάτου, «ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται»⁸³.

1.3.1. Ἀμεσες Συνέπειες της πτώσης

Η υπευθυνότητα του ανθρώπου για τις συνέπειες των πράξεων του προϋποθέτει την ύπαρξη αυτεξουσίου και ελεύθερης επιλογής. Η εκούσια υπακοή στην προτροπή του διαβόλου και ταυτόχρονα η παρακοή στην εντολή του Θεού, ἐπληξε την πνευματική υγεία

⁷⁵ Ν. Νικολαΐδης, *Γιατί ο θάνατος; και Πέραν του τάφου;*, ὁ.π., σ. 36.

⁷⁶ Ν. Π. Βασιλειάδης, «Γένεσις», σσ. 32-33.

⁷⁷ Ρωμ. 3:23.

⁷⁸ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ, Βίος και πολιτεία του γέροντος Σωφρονίου του ησυχαστοῦ και θεολόγου*, (Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου), Βιοτία 2007, σ. 70.

⁷⁹ Ἐΰδη, Μεγάλος Κανόνας, *Τριώδιον Κατανυκτικόν*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2014⁴, σ. 715.

⁸⁰ Π. Ν. Τρεμπέλας, *Δογματική, Τόμος Α΄*, ὁ.π., σσ. 525-526.

⁸¹ Ιω. 12:31.

⁸² π. Ι. Ρωμανίδης, *Το προπατορικόν αμάρτημα*, ὁ.π., σ. 69.

⁸³ Α΄ Ιω. 5:19.

του ανθρώπου. Οι ψυχικές δυνάμεις με τις οποίες προικοδοτήθηκε ο άνθρωπος για την πνευματική του προκοπή και τελείωση, υπέστησαν διαστροφή. Ο άνθρωπος κάνοντας κακή χρήση της ελευθερίας, οδηγήθηκε σε υποδούλωσή του, στις αλλοιωμένες δυνάμεις της ψυχής του, οι οποίες μεταβλήθηκαν σε πάθη και υπηρετούν το σαρκικό φρόνημα⁸⁴, το οποίο ο θεός Παύλος χαρακτηρίζει ως «θάνατο» και «ἔχθρα εἰς Θεόν»⁸⁵. Επιπλέον, αναφέρεται στο κείμενο της Αγίας Γραφής, «οὐ μὴ καταμείνῃ τὸ πνεῦμά μου ἐν τοῖς ἀνθρώποις τούτοις εἰς τὸν αἰῶνα διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς σάρκας»⁸⁶ λόγια που αποδίδονται στον Θεό. Η κατά σάρκα ζωή, δεν ορίζεται, ως η βιολογική ζωή και οι φυσικές απαιτήσεις για επιβίωση. Αποτελεί την εφάμαρτη ζωή και το σαρκικό φρόνημα, αφού «οἱ γὰρ κατὰ σάρκα ὄντες τὰ τῆς σαρκὸς φρονοῦσιν»⁸⁷. Το σαρκικό φρόνημα, όπως συμπληρώνει ο Απόστολος Παύλος είναι «θάνατος... και ἔχθρα εἰς Θεόν»⁸⁸.

Ευθύς μετά από την ελεύθερη παράβαση της θείας εντολής, και τη γεύση των καρπών από το δένδρο της γνώσης, ξεκίνησαν οι άνθρωποι να γεύονται και τους πικρούς καρπούς της παρακοής.

1.3.1.1. Αισχύνη

Άμεση συνέπεια της παρακοής ήταν η απώλεια της αθωότητας που χαρακτήριζε τους πρωτοπλάστους μέχρι εκείνη τη στιγμή και η στέρηση του ενδύματος της αγιότητας. Γυμνωμένη η ψυχή τους από τη θεία χάρη, αισθάνθηκαν τη σωματική γύμνωσή τους. Όπως αναφέρει το βιβλικό κείμενο, «διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν δύο, καὶ ἔγνωσαν ὅτι γυμνοὶ ἦσαν, καὶ ἔρραψαν φύλλα συκῆς καὶ ἐποίησαν ἑαυτοῖς περιζώματα»⁸⁹.

Η παρουσία του άτρεπτου Θεού παραμένει αναλλοίωτη ενώπιον των πρωτοπλάστων και διακρίνεται από την ίδια οικειότητα από την οποία χαρακτηριζόταν πάντοτε. Μέσα από το αγιογραφικό κείμενο, διαπιστώνεται η αλλοίωση των πρωτοπλάστων και η απώλεια της παρρησίας προς τον Θεό⁹⁰, αφού «ἤκουσαν τῆς φωνῆς Κυρίου τοῦ Θεοῦ περιπατοῦντος ἐν τῷ παραδείσῳ τὸ δειλινόν, καὶ ἐκρύβησαν ὃ τε Ἄδὰμ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἀπὸ προσώπου Κυρίου τοῦ Θεοῦ ἐν μέσῳ τοῦ ξύλου τοῦ παραδείσου»⁹¹. Επιπλέον, από την αδαμαία απάντηση προς τον Θεό, «τῆς φωνῆς σου ἤκουσα περιπατοῦντος ἐν τῷ παραδείσῳ καὶ

⁸⁴ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 14.

⁸⁵ Ρωμ. 8:6.

⁸⁶ Γεν. 6:3.

⁸⁷ Ρωμ. 8:5.

⁸⁸ Ρωμ. 8:6.

⁸⁹ Γεν. 3:4.

⁹⁰ π. Α. Αλεβιζόπουλος, *Μετενσάρκωση ή Ανάσταση, Ορθόδοξη θεώρηση του κακού*, (Διάλογος), Αθήνα 1995, σ. 142.

⁹¹ Γεν. 3:8.

έφοβήθην, ὅτι γυμνός εἰμι, καὶ ἐκρύβην»⁹², διαφαίνεται ὅτι οἱ πρωτόπλαστοι καταλήφθηκαν ἀπὸ πρωτόγνωρο φόβο καὶ τρόμο πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Δημιουργοῦ λόγω τῆς ενοχίας τους⁹³. Ταυτόχρονα, γιὰ πρώτη φορά βίωσαν αἰσχύνη αἰσθανόμενοι τὴν σωματικὴ ἀλλά καὶ τὴν πνευματικὴ τους γυμνότητα, στὴν «παρουσία» Του.

1.3.1.2. Αποξένωση

Τὸ παλαιδιαθητικὸ κείμενο προβάλλει τὴ διάσπαση τῆς ενότητας τοῦ ἀνθρώπου με τὸν Θεὸ ἀλλὰ καὶ τὴ διάσπαση τῆς ενότητας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν συνάνθρωπο. Ἡ ποιότητα τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου με τὸν Θεὸ ἀλλὰ καὶ τοῦ κάθε ἀνθρώπου με τὸν κάθε συνάνθρωπό του αποτελοῦν βασικὸ κριτήριό τῆς ἀγάπης τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεὸ καὶ τοὺς συνανθρώπους τους.

Απὸ τὴ στιχομυθία ποὺ ἐξελίσσεται ἀνάμεσα στὸν Θεὸ καὶ τὸν Ἀδὰμ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσβεβλημένη κοινωνία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου προβάλλεται ἐπίσης ἡ ἀποξένωση ἐντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ ἡ διάβρωση τῶν σχέσεων ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Προπτωτικά, ὁ Ἀδὰμ βλέποντας τὴ γυναῖκα, τὴν ἀναγνώρισε ὡς ζωτικὸ μέρος τοῦ εαυτοῦ του⁹⁴ καὶ εἶπε «τοῦτο νῦν ὅστούν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου»⁹⁵. Μεταπτωτικά, στὸ ἐρώτημα τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀδὰμ, εἰάν ἐφαγε ἀπὸ τοὺς καρπούς τοῦ ξύλου τῆς γνώσεως καὶ διαπίστωσε τὴ γύμνωσή του, ἡ ἀπάντησή τοῦ Ἀδὰμ πρὸς τὸν Θεὸ ἦταν ὅτι «ἡ γυνή, ἦν ἔδωκας μετ' ἐμοῦ, αὕτη μοι ἔδωκεν ἀπὸ τοῦ ξύλου, καὶ ἔφαγον»⁹⁶. Δὲν ἀρνεῖται τὴν πράξη του, ἀλλὰ ἀποποιεῖται τῆς δικῆς του ἐυθύνης καὶ ἐπιρρίπτει τὴν ἐυθύνῃ στὸν ἴδιο τὸ Δημιουργό, ὁ ὁποῖος ὡς ὁ πρῶτος νυμφαγωγὸς τοῦ προσέφερε τὴν Εὐά ὡς σύζυγο. Ἐπίσης κατηγορεῖ καὶ τὴν Εὐά ὡς τὴν αἰτία τῆς δικῆς του παρακοῆς. Ἐπιπλέον, στὴν ἐρώτησή τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν Εὐά, γιὰ τὴν ἐφαγε ἀπὸ τὸν ἀπαγορευμένο καρπὸ, ἡ Εὐά ἀποδίδει ἐυθύνες γιὰ τὴ δική της πράξη στὸ φίδι λέγοντας «ὁ ὄφις ἠπάτησέ με, καὶ ἔφαγον»⁹⁷. Ὁ Θεὸς ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴν Εὐά, ἀναφέρει «πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἢ ἀποστροφή σου, καὶ αὐτὸς σου κυριεύσει»⁹⁸ προλέγοντας τὴν ἐξέλιξη στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο φύλων ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πτώσης. Ἐπιπλέον, συνέπεια τῆς πτώσης εἶναι ἡ εἰσαγωγή καὶ καθιέρωση τῆς πολυγαμίας.⁹⁹ Μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο προβάλλεται ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση καὶ

⁹² Γεν. 3:10.

⁹³ Π. Ν. Τρεμπέλας, Ν. Π., *Ἀδὰμ καὶ Εὐά*, ὁ.π., σ. 117.

⁹⁴ Σ. Καλαντζάκης, *Ἐπίτομη Εἰσαγωγή στὴν Παλαιὰ Διαθήκη μετὰ στοιχείων Θεολογίας*, ὁ.π., σ. 247.

⁹⁵ Γεν. 2:23.

⁹⁶ Γεν. 3:12.

⁹⁷ Γεν. 3:13.

⁹⁸ Γεν. 3:16.

⁹⁹ «ἔλαβεν ἑαυτῷ Λάμεχ δύο γυναῖκας, ὄνομα τῇ μιᾷ Ἀδά, καὶ ὄνομα τῇ δευτέρᾳ Σελλά», Γεν. 4:19.

ψυχολογία, που προκύπτει στον άνθρωπο, ως απότοκο της αμαρτίας, η αλληλοκατηγορία και η αποποίηση ευθυνών¹⁰⁰.

Άλλη πρόοδος του ανθρώπου προς την αμαρτία ήταν η εισαγωγή κακοπροαίρετης συμπεριφοράς ανάμεσα στους ανθρώπους και η αφαίρεση της ζωής από συνανθρώπους¹⁰¹.

Ήδη από τα πρώτα κεφάλαια της Παλαιάς Διαθήκης διαπιστώνεται η αδελφοκτονία του Κάιν¹⁰² και η ομολογία του Λάμεχ για τους φόνους που διέπραξε¹⁰³.

1.3.1.3. Αλλοίωση κτίσης – «ἐπικατάρατος ἡ γῆ»

Η ανθρώπινη πτώση είχε συνέπειες και στην κτιστή και άλογη φύση. Ο άνθρωπος με τη δημιουργία του, ενδύθηκε από τον Θεό με «θεοῦφαντο στολή»¹⁰⁴. Μέχρι τη στιγμή της πτώσης, ήταν ο «ἐπὶ γῆς ἄρχοντας»¹⁰⁵ της ορατής κτίσης. Ήταν ο εργάτης και φύλακας¹⁰⁶ αλλά ταυτόχρονα και ο ἄρχων και κύριος του θεόκτιστου παραδείσου της τρυφής¹⁰⁷. Ως κορωνίδα της κτίσης ήταν Θεόπτης και ομοδίαιτος των αγγέλων¹⁰⁸. Μετά από την παρακοή, ο ανθρώπινος νους έπαψε να κινείται προς τον Θεό και να φωτίζεται με το άκτιστο Φως της Θείας δόξας, αμαυρώθηκε και μετέδωσε αυτό τον σκοτασμό στο ανθρώπινο σώμα αλλά και σε ολόκληρη τη κτίση¹⁰⁹.

Αρχικά, ο Θεός οδήγησε όλα τα θηρία του αγρού και όλα τα πτηνά του ουρανού ενώπιον του Αδάμ ώστε να τους δώσει όνομα¹¹⁰ ως αυτός που έλαβε θεία και έξοχα χαρίσματα¹¹¹ αλλά και την ευλογία από τον Θεό να ἄρχει και να κατακυριεύει των ζώων των πτηνών, των ιχθύων και των ερπετών. Επιπλέον είχαν οι πρωτόπλαστοι στη διάθεσή τους όλα τα αγαθά της γης για τη διατροφή και τη διαβίωσή τους.¹¹² Ο Θεός εκχώρησε στον άνθρωπο το δικαίωμα να κυριαρχεί και να επιβάλλεται ελεύθερα στα κτίσματα, με τα πνευματικά και υλικά μέσα που διαθέτει, χωρίς αυτό να γίνεται με τρόπο βίαιο, αυθαίρετο και ανεξέλεγκτο. Οποιαδήποτε ασύνετη άσκηση εξουσίας θα είχε ως συνέπεια τη διαταραχή της ισορροπίας

¹⁰⁰ Ν. Π. Βασιλειάδης, «Γενεσις», ό.π., σ. 33.

¹⁰¹ Ν. Π. Βασιλειάδης, «Γενεσις», ό.π., σ. 41.

¹⁰² Γεν. 4:8.

¹⁰³ Γεν. 4:23.

¹⁰⁴ Κεκραγάρια Εσπερινού Κυριακής της Τυρινής, *Τριώδιον Κατανυκτικόν*, (Αποστολική Διακονία), ό.π., σ. 164.

¹⁰⁵ Ο.π.

¹⁰⁶ Γεν. 2:15.

¹⁰⁷ Γεν. 1:26.

¹⁰⁸ Κεκραγάρια Εσπερινού Κυριακής της Τυρινής, *Τριώδιον Κατανυκτικόν*, (Αποστολική Διακονία), ό.π., σ. 164.

¹⁰⁹ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Τόμος Β΄*, ό.π., σσ. 194-199.

¹¹⁰ Γεν. 2:20.

¹¹¹ Ν. Π. Βασιλειάδης, «Γένεσις», ό.π., σ. 26.

¹¹² Γεν. 1:28 – 30, Γεν. 2:26, Γεν. 3:2.

εις βάρος της αρμονίας και της ευταξίας καθώς και τη διαταραχή της σχέσης ανθρώπου και ζώων¹¹³. Προπρωτικά, φύλακας του Παραδείσου είχε καθοριστεί ο άνθρωπος¹¹⁴. Ο πρώην φύλακας λόγω της παρακοής βρέθηκε εκτός του Παραδείσου και η φύλαξη ανατέθηκε στα Χερουβείμ με τη φλόγινη ρομφαία¹¹⁵.

Μεταπρωτικά, ο Θεός δηλώνει την αλλοτρίωση που επήλθε και προδηλώνει την εξέλιξη στη σχέση ανθρώπου και κτίσης. Αναφερόμενος στον Αδάμ ο Θεός, προείπε τη νέα τάξη στις σχέσεις ανθρώπου και κτίσης, «ἐπικατάρατος ἡ γῆ ἐν τοῖς ἔργοις σου· ἐν λύπαις φαγῆ αὐτὴν πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου. Ακάνθας καὶ τριβόλους ἀνατελεῖ σοι, καὶ φαγῆ τὸν χόρτον τοῦ ἀγροῦ¹¹⁶ ... καὶ ἐξαπέστειλεν αὐτὸν Κύριος ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς ἐργάζεσθαι τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη»¹¹⁷. Απώλεσε ο Αδάμ την πρώτη εξουσία επί της κτίσης, που έλαβε από τον Θεό. Ο κόσμος οδηγήθηκε σε ανισορροπία, χάθηκε η αρμονία και εισήλθε ο φόβος στον άνθρωπο, απέναντι στα θηρία τα οποία προηγουμένως εξουσίαζε. Η εντός του Παραδείσου εργασία αποτελούσε για τον Αδάμ, ευχάριστη και ανώδυνη παιδαγωγία, καρπό της Θείας σοφίας, ώστε να μην παραμένει αργός και άπρακτος αλλά ταυτόχρονα να καλλιεργείται σωματικά και πνευματικά¹¹⁸. Εκτός του παραδείσου, η εργασία απαιτεί ιδρώτα και κόπους πολλούς, καθώς επίσης θα συνοδεύεται με λύπες η ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών για βιολογική επιβίωση¹¹⁹.

Ο Θεός δεν δημιούργησε επιμέρους άτομα, αλλά ανθρωπότητα. Έτσι, στο πρόσωπο των πρωτοπλάστων, αμάρτησε και εξέπεσε ολόκληρη η ανθρωπότητα¹²⁰. Το γεγονός της παρακοής είχε ως αποτέλεσμα την έξοδο των πρωτοπλάστων από τον παράδεισο της τρυφής και κατά συνέπεια, την έξοδο ολοκλήρου του ανθρωπίνου γένους. Απότοκο της εξόδου, η εισδοχή της φθοράς και του σωματικού θανάτου στον άνθρωπο.

Μετά από την αμαρτία, ο άνθρωπος δεν εγκαταλείφθηκε από την αγάπη και το ενδιαφέρον του Θεού. Πριν από την εφαρμογή της απόφασης για έξοδο από τον Παράδεισο, τους πρωτόπλαστους επισκέφθηκε το Θείο έλεος, αφού «ἐποίησε Κύριος ὁ Θεὸς τῷ Ἀδὰμ καὶ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ χιτῶνας δερματίνους καὶ ἐνέδυσεν αὐτούς»¹²¹. Η Θεία πρόνοια προσέφερε στους πρωτόπλαστους την ένδυση ως έκφραση αγάπης, φροντίδας και προστασίας. Δεν αποτελούσε επέκταση ή επανάληψη της ανθρωπίνης έκφρασης για

¹¹³ Σ. Καλαντζάκης, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς», *Ερμηνευτική ἀνάλυση των περὶ της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ὀ.π., σσ. 294-295.

¹¹⁴ Γεν. 2:15.

¹¹⁵ Ι. Γιαννακόπουλος, *Η Παλαιά Διαθήκη, Κατὰ τους Ο΄, Κείμενον – Ερμηνευτική Παράφρασις – Σχόλια – Προβλήματα, Τόμος Ι*, ὀ.π., σ. 65.

¹¹⁶ Γεν. 3:17-18.

¹¹⁷ Γεν. 1:23.

¹¹⁸ Ν. Π. Βασιλειάδης, «Γένεσις», ὀ.π., σ. 26.

¹¹⁹ Γεν. 3:17-18.

¹²⁰ π. Α. Αλεβιζόπουλος, *Μετενάρκωση ἢ Ανάσταση, Ορθόδοξη θεώρηση του κακού*, ὀ.π., σσ. 150-151.

¹²¹ Γεν. 3:21.

πρόχειρη κάλυψη της σωματικής γυμνότητας με «φύλλα συκῆς»¹²². Ο Θεός φρόντισε να ενδύσει το πλάσμα του με μόνιμα και αξιοπρεπέστερα ενδύματα και να καλύψει βασικές ανθρώπινες ανάγκες για επιβίωση.¹²³ Κατ' αυτό τον τρόπο δίνει ο Θεός νέα δυνατότητα στον άνθρωπο να επιβιώσει σωστά και να μην απωλέσει τον προορισμό του.¹²⁴ Εντός του Παραδείσου, οι άνθρωποι αλλά και τα ζώα τρέφονταν μόνο με φυτά¹²⁵. Η κατανάλωση κρέατος επιτράπηκε μετά από την πτώση στους ανθρώπους¹²⁶. Δεν αποτελεί αμάρτημα αλλά αντιπροσωπεύει μια παρακμή από την αρχική τελειότητα¹²⁷.

Επιπλέον, οι δερμάτινοι χιτώνες ερμηνεύονται πατερικά ως η μετά την πτώση κατάσταση¹²⁸, η εισαχθείσα στον άνθρωπο φθορά, η θνητότητα και ο τρόπος ζωής των άλογων ζώων, μετά από την απώλεια της χάριτος του Θεού¹²⁹. Είναι η νεκρότητα την οποία ως δεύτερη φύση περιβλήθηκε ο άνθρωπος μεταπτωτικά¹³⁰. Τα θεοειδή χαρακτηριστικά του κατ' εικόνα Θεού πλασμένου ανθρώπου, απώλεσαν τη φυσική τους κατεύθυνση και λειτουργικότητα. Ενδύθηκαν το άλογο σχήμα, εξέπεσαν σε ένστικτα και βιολογική ζωή που υπηρετούν την επιβίωση και η υλικότητα περιέβαλε ολόκληρο τον άνθρωπο ως ψυχοσωματική ολότητα¹³¹.

Ο Άγιος Γρηγόριος επίσκοπος Νύσσης χαρακτηρίζει τους δερμάτινους χιτώνες ως το σαρκικό φρόνημα¹³² και μια γενική σύζευξη του ανθρώπου με την υλικότητα¹³³. Επήλθε διαστροφή των ψυχικών δυνάμεων του ανθρώπου. Η ψυχή αντί να έχει ως κέντρο της ύπαρξης της και μέσα από τις αισθήσεις να κινείται προς τον Θεό, μέσα από τις αισθήσεις έλκεται από τα αισθητά και αιχμαλωτίζεται από τα υλικά¹³⁴. Ως φυσική συνέχεια, ο πνευματικός θάνατος μεταδίδεται στο σώμα μέσα από την αρρώστια αλλά και με το γήρας ως ασθένεια¹³⁵.

Ενώσω διατηρούνταν αρμονικές οι σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό και το περιβάλλον, ο άνθρωπος ήταν γυμνός εντός του Παραδείσου. Μετά από την αμαρτωλή μόλυνση των

¹²² Γεν. 3:7.

¹²³ Σ. Καλαντζάκης, «*Εν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός*», *Ερμηνευτική ἀνάλυση των περί της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ὁ.π., σ. 629-631.

¹²⁴ Π. Νέλλας, *Ζών Θεούμενον, Προοπτικές για μια Ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, ὁ.π., σ. 69.

¹²⁵ Γεν. 1:29-30.

¹²⁶ Γεν. 9:3.

¹²⁷ K. Ware, Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροί ἢ φίλοι, Το σώμα, ἡ ψυχή και τα πάθη του ανθρώπου*, ὁ.π., σ. 75.

¹²⁸ Π. Νέλλας, *Ζών Θεούμενον, Προοπτικές για μια Ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, ὁ.π., σ. 49.

¹²⁹ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Τόμος Β'*, ὁ.π., σ. 202.

¹³⁰ Π. Νέλλας, *Ζών Θεούμενον, Προοπτικές για μια Ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, ὁ.π., σσ. 49-51.

¹³¹ Π. Νέλλας, *Ζών Θεούμενον, Προοπτικές για μια Ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, ὁ.π., σσ. 52-53

¹³² Γρηγόριος Νύσσης, «Περὶ παρθενίας», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 46, στ. 376 B.

¹³³ Π. Νέλλας, *Ζών Θεούμενον, Προοπτικές για μια Ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, ὁ.π., σ. 55.

¹³⁴ Π. Νέλλας, *Ζών Θεούμενον, Προοπτικές για μια Ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, ὁ.π., σσ. 61-62.

¹³⁵ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Τόμος Β'*, ὁ.π., σ. 18.

σχέσεων, η ένδυση ως αναπόσπαστο στοιχείο της ανθρώπινης επιβίωσης, λειτουργεί ως υπόμνηση της πτώσης και της ανάγκης για εναπόθεση στο Θεό, της ελπίδας για σωτηρία¹³⁶.

Το γεγονός αυτό εκ πρώτης όψης, φαίνεται ως τιμωρία του ανθρώπου από τον Θεό. Παρά ταύτα, ο Θεός δεν εγκατέλειψε τον άνθρωπο. Το άμετρο έλεος του Θεού μετασκεύασε το γεγονός αυτό ως ευεργεσία, αφού διά του θανάτου, η θεία πρόνοια μερίμνησε ώστε να διακοπεί η αμαρτία και να καταργηθεί το κακό στον άνθρωπο. Επιπλέον, η έξοδος από την παραδείσια κατάσταση, αποτελεί έκφραση αγάπης και ταυτόχρονα παιδαγωγικό μέσο για τη σωτηρία του ανθρωπίνου γένους. Ο εξόριστος Αδάμ, εγκαταστάθηκε απέναντι από τον Παράδεισο της τρυφής και όχι μακριά από αυτόν¹³⁷. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Θεός δεν στέρησε από τους πρωτόπλαστους κάθε ελπίδα μελλοντικής αποκατάστασης. Η πλησίον του Παραδείσου παραμονή, αποσκοπούσε στη σωφροσύνη τους και στην εκτίμηση της απολεσθείσας κατάστασης λόγω της παρακοής τους. Η ζωή έξω από τον παράδεισο έχει τη δυνατότητα να μεταβληθεί σε τόπο ανθρώπινης μετάνοιας και απόκτησης πνευματικής ζωής. Επιπλέον, η θέα του φυλασσόμενου Παραδείσου υπό των Χερουβείμ απέβλεπε στην απέχθεια της αμαρτίας, η οποία έγινε πρόξενος της έξωσης των πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο¹³⁸.

Στα Κυριακά λόγια συγκεφαλαιώνονται οι συνέπειες της αδαμιαίας πτώσης «ἐν ἰδρῶτι τοῦ προσώπου σου φαγῆ τὸν ἄρτον σου, ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση»¹³⁹. Προλέγει ο Θεός ως δεδομένο πλέον το γεγονός του θανάτου. Με το «ἕως τοῦ ἀποστρέψαι» δηλώνεται ένα επερχόμενο τέλος σε μία δεδομένη χρονική στιγμή, αυτό του σωματικού θανάτου. Επίσης δηλώνεται η επιστροφή του ἀψυχου σώματος στη γη από την οποία προήλθε. Οι θλίψεις, η φθορά, τα βάσανα, η ασθένεια και ο θάνατος, επιτράπηκαν από τον Θεό, ώστε ο άνθρωπος αισθανόμενος ότι αυτές οι καταστάσεις αποτελούν προϊόν της ανθρώπινης αμαρτίας, να αποστρέφεται την αμαρτία αλλά και μέσα από την ταπείνωση και τη μετάνοια, να τείνει προς την αίτηση του θείου ελέους. Επιπλέον, μέσα από τις δοκιμασίες, ο άνθρωπος έχει την ευκαιρία να εκτιμήσει πραγματικά το γεγονός της σάρκωσης του Θεού Λόγου μέσα στον ανθρώπινο χωροχρόνο, δια του οποίου πραγματοποιήθηκε η απαλλαγή πάντων των κακῶν αποτελεσμάτων της αμαρτίας.

¹³⁶ Σ. Καλαντζάκης, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός», *Ερμηνευτική ἀνάλυση των περί της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ὁ.π., σ. 632.

¹³⁷ Οἶκος, Ὁρθρος Κυριακῆς τῆς Τυρινῆς, *Τριώδιον Κατανυκτικόν*, (Αποστολική Διακονία), ὁ.π., σ. 173.

¹³⁸ Σ. Καλαντζάκης, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός», *Ερμηνευτική ἀνάλυση των περί της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, ὁ.π., σσ. 643-645.

¹³⁹ Γεν. 3:18.

Ο σωματικός θάνατος ως ορόσημο, αποτελεί κατ' αυτό τον τρόπο τον ευεργέτη και ελευθερωτή του ανθρωπίνου γένους από τη θλίψη και την ταλαιπωρία.

1.3.2. Ο πνευματικός θάνατος, ως συνέπεια του προπατορικού αμαρτήματος

Οι άγιοι Πατέρες θεωρούν ότι για το προπατορικό αμάρτημα, ένοχοι είναι μόνο οι προπάτορες. Οι απόγονοι του Αδάμ, δεν κληρονόμησαν την προσωπική αμαρτία και ενοχή του Αδάμ, αλλά την αρρωστημένη και θνητή φύση του¹⁴⁰. Με την παρακοή της θεϊκής εντολής η απαθής τρυφή του Παραδείσου μετατράπηκε σε θηριώδη και εμπαθή ζωή¹⁴¹. Μεταπτωτικά, εισέβαλε στην ύπαρξη του ανθρώπου ο θάνατος, αρχικά ο πνευματικός θάνατος και εν τέλει ο σωματικός. Επομένως, το γένος των ανθρώπων κληρονόμησε την ασθένεια της αμαρτίας και όχι την ενοχή¹⁴².

Η ελευθερία και το λογικό χαρακτηρίζουν όλους τους ανθρώπους. Αν και το προπατορικό αμάρτημα υπήρξε προϊόν της ελεύθερης βούλησης του Αδάμ, εντούτοις, για την αμαρτία ως ενέργεια-πράξη και ως κατάσταση στον κάθε απόγονο του Αδάμ, καθίσταται υπεύθυνος ο κάθε άνθρωπος προσωπικά. Όπως αναφέρει ο ιερός Χρυσόστομος, όταν η αμαρτία κυριεύσει την ανθρώπινη ψυχή, τότε εκτοπίζεται η θεία χάρη και ο άνθρωπος καθίσταται πνευματικά νεκρός¹⁴³. Πνευματικός θάνατος είναι ο σκοτασμός του νου και η διακοπή της σχέσης της ψυχής – νου - με τον Θεό. Ο νους του ανθρώπου δεν ταυτίζεται με τη διάνοια και τον ανθρώπινο εγκέφαλο αλλά είναι μια άλλη ενέργεια που έχει ως κέντρο την καρδιά. Ο σκοτασμός του νου δεν ταυτίζεται με το σκοτασμό της ανθρώπινης λογικής. Με την πτώση, ο άνθρωπος ασθένησε. Η ασθένεια που λέγεται αμαρτία, αμαύρωσε την καρδιά - το νου - του ανθρώπου. Ο Θεός είναι Φως και από την απουσία του Φωτός, προκαλείται σκότος, γι' αυτό και όταν ο νους δεν φωτίζεται από τον Θεό, σκοτίζεται. Ο ανθρώπινος νους στην παραδείσια κατάσταση, βρισκόταν εν θεοπτία. Μεταπτωτικά, ο ανθρώπινος αμαυρωμένος νους, στερείται την όραση του Θεού¹⁴⁴.

Μετά από την πτώση, η αμαρτία προσέβαλε την πνευματική υγεία του ανθρώπου, αλλοτριώνοντας και απομακρύνοντας τον άνθρωπο από τον Δημιουργό του. Η άρνηση της δόξας του Θεού από τον άνθρωπο και η αντικατάσταση του αληθινού Θεού από τον γνόφο των ψεύτικων θεών, των ιδεών και των ανθρωπίνων συστημάτων, είναι σκοτασμός του νου

¹⁴⁰ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 27.

¹⁴¹ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2006, σ. 502.

¹⁴² Ν. Νικολαΐδης, *Θέματα Πατερικής Θεολογίας*, ό.π., 264.

¹⁴³ Ιωάννης Χρυσόστομος, «Ομιλία κζ' εις το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 57, στ. 348.

¹⁴⁴ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Τόμος Β'*, ό.π., σ. 195.

και επανάληψη της αδαμιαίας πτώσης¹⁴⁵. Όπως αναφέρεται στο κείμενο της Παλαιάς Διαθήκης «ἐπληθύνθησαν αἱ κακίαι τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς καὶ πᾶς τις διανοεῖται ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἐπιμελῶς ἐπὶ τὰ πονηρὰ πάσας τὰς ἡμέρας»¹⁴⁶.

Οι ψυχικές δυνάμεις με τις οποίες προικοδοτήθηκε ο άνθρωπος κατά τη δημιουργία του, λόγω της αμαρτίας, διαστράφηκαν και πλέον καθίστανται πάθη στα οποία υποδουλώνεται ο άνθρωπος, υιοθετώντας σαρκικό φρόνημα. Σύμφωνα με τον Ιερό Χρυσόστομο «ὅτε γὰρ θνητὸν ἐγένετο τὸ σῶμα, ἐδέξατο καὶ ἐπιθυμίαν ἀναγκαίως»¹⁴⁷. Η παρουσία επιθυμιών, δεν συνιστά αμαρτία, αλλά μπορεί να μεταβληθεί σε αμαρτία λόγω της αλλοτριωμένης από τη θεία χάρη, συμπεριφοράς του ανθρώπου. Το γεγονός αυτό συμβαίνει όταν οι λογισμοί της διάνοιας, κατεβούν στην καρδιά και γίνουν λογισμοί του νου. Υπάρχουν λογισμοί στον νου που δεν πρέπει να υπάρχουν εκεί, γιατί ανήκουν στην λογική διάνοια. Έτσι ο νους του ανθρώπου γίνεται αιχμάλωτος των λογισμών¹⁴⁸. Μεταπτωτικά, ο προσωπικός πνευματικός θάνατος των ανθρώπων, δεν οφείλεται άμεσα στην πτώση των πρωτοπλάστων, αλλά στην προσωπική αμαρτία που γεννάται μέσα από τη φθαρτή και θνητή φύση του κάθε ανθρώπου¹⁴⁹.

Αναφέρεται στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο, ότι ο Ιησούς Χριστός διακήρυξε για τον εαυτό του ότι είναι «ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Ζωή»¹⁵⁰. Με τη διακοπή από τον άνθρωπο, της ζωτικής σχέσης με τον Θεό, την «πηγὴν ὕδατος ζωῆς»¹⁵¹, ο άνθρωπος, παραμένει βιολογικά ζωντανός αλλά πνευματικά νεκρός, αναμένοντας παθητικά και το σωματικό θάνατο. Επιπλέον, στο βιβλίο της Αποκάλυψης αναφέρεται για όσους στερούνται διαθέσης για ειλικρινή μετάνοια και εμμένουν στον αμαρτωλό τρόπο ζωής «τοῖς δὲ δειλοῖς καὶ ἀπίστοις καὶ ἐβδελυγμένοις καὶ φονεῦσι καὶ πόρνοις καὶ φαρμακοῖς καὶ εἰδωλολάτραις καὶ πᾶσι τοῖς ψευδέσι τὸ μέρος αὐτῶν ἐν τῇ λίμνῃ τῇ καιομένη ἐν πυρὶ καὶ θείῳ, ὃ ἐστὶν ὁ θάνατος ὁ δεύτερος»¹⁵².

Κατ' ανάλογο τρόπο ερμηνεύει και ο Μεγάλος Βασίλειος. Ο ιερός πατήρ αναφέρει στην Θ' ομιλία του «Ζωὴ γὰρ ὁ Θεός· στερησις δὲ τῆς ζωῆς θάνατος. Ὡστε ἑαυτῷ τὸν θάνατον ὁ Ἄδὰμ διὰ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Θεοῦ κατεσκεύασε»¹⁵³. Όπως ο χωρισμός της ψυχῆς από

¹⁴⁵ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ, Βίος και πολιτεία του γέροντος Σωφρονίου του ησυχαστοῦ και θεολόγου*, ὁ.π., σ. 70.

¹⁴⁶ Γεν. 6:5.

¹⁴⁷ Ιωάννης Χρυσόστομος, «Ερμηνεία εις την προς Ρωμαίους επιστολήν, Ομιλία ιγ'», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 60, στ. 507.

¹⁴⁸ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Τόμος Β'*, ὁ.π., σ. 196.

¹⁴⁹ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ὁ.π., σ. 29.

¹⁵⁰ Ιω. 11:25.

¹⁵¹ Ιερ. 2:13.

¹⁵² Αποκ. 21:8.

¹⁵³ Βασίλειος ο Μέγας, «Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ.31, στ. 345.

τη σάρκα, ορίζεται ως βιολογικός θάνατος, και νέκρωση του σώματος, έτσι και η διάζευξη της ανθρώπινης ψυχής από τον Ζωοπάροχο Θεό αποτελεί τον πνευματικό θάνατο για τον άνθρωπο, που προηγείται του σωματικού¹⁵⁴.

1.4. Ο θάνατος στην Αγία Γραφή

1.4.1. Ο θάνατος στην Παλαιά Διαθήκη

Οι άνθρωποι που έζησαν πριν από τον Χριστό, δεν γνώρισαν την εκπλήρωση της θεϊκής υπόσχεσης¹⁵⁵ προς τους πρωτοπλάστους, ούτε είχαν εμπειρία της σταυροαναστάσιμης «οδού»¹⁵⁶ η οποία προσφέρει πραγματική σωτηρία από τη φθορά και τον θάνατο, μέσω της μετάνοιας και της άφεσης αμαρτιών που προσφέρουν τα μυστήρια της Εκκλησίας. Πριν από την κατά σάρκα γέννηση, το Σταυρικό πάθος και την Ανάσταση του Ιησού Χριστού, ο θάνατος αποτελούσε ένα φοβερό γεγονός. Η εμπειρία των Κυριακών λόγων «έως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης»¹⁵⁷ βιωνόταν ως ένα τρομερό γεγονός ακόμα και για τους δίκαιους ανθρώπους που ευαρέστησαν τον Θεό με τη βιωτή τους. Στο βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης ευθέως ή εμμέσως διαπιστώνονται αναφορές για τον θάνατο και την πίστη στη μετά θάνατο ζωή.

1.4.1.1. Ο Άδης¹⁵⁸

Υπήρχε η πίστη στον αρχαίο κόσμο ότι μετά από τον θάνατο, οι ανθρώπινες ψυχές μεταβαίνουν και ζουν σε κάποιο ιδιαίτερο χώρο. Αυτός ο χώρος σύμφωνα με την ελληνική γλώσσα λεγόταν «άδης», δηλαδή χώρος σκοτεινός όπου κανένας δεν μπορεί να δει (α-ιδεῖν)¹⁵⁹. Πνευματικά εννοείται ο τόπος όπου στερείται το θείο φως¹⁶⁰ και οι ψυχές των κεκοιμημένων βρίσκονταν «ἐν φυλακῇ»¹⁶¹ χωρίς να έχουν τη δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας, δηλαδή εκκλησιαστικής σχέσης με τον Χριστό¹⁶².

¹⁵⁴ Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή*, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) *Ερωτήσεις και απαντήσεις*, (Ετοιμασία), Αθήνα 2005², σ. 57.

¹⁵⁵ Γεν. 3:15.

¹⁵⁶ Πρ. 19:23, Πρ. 24:22.

¹⁵⁷ Γεν. 3:18.

¹⁵⁸ Στην ελληνική μυθολογία, ο Αΐδης ή Αΐδωνεύς ή Άδης, ήταν υιός του Κρόνου και της Ρέας. Ο Άδης έλαβε μέρος στη μάχη μεταξύ θεών και Τιτάνων. Μετά από την νίκη των θεών, στο μοίρασμα του κόσμου, ο Άδης πήρε τον κάτω κόσμο, τον κόσμο των νεκρών. «Μεγάλο Σάββατο, Μάτην φυλάττεις τόν τάφον, κουστωδία», *Η Αγία και Μεγάλη Εβδομάδα*, Γραφείο Εκκλησιαστικής Διακονίας Ιεράς Μονής Κύκκου, 2007, σ. 30.

¹⁵⁹ Π. Γιαννακόπουλος, «Άδης», *Λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, (Πελεκάνος) Αθήνα.

¹⁶⁰ Ι. Φούντας, Μητροπολίτης Γόρτυνος καί Μεγαλοπόλεως. *Ορθόδοξη Κατήχηση*, (Ιερά Μητρόπολη Μεγάρων και Σαλαμίνας), Αττική 1989, σ. 112.

¹⁶¹ Α΄ Πετρ. 3:19

¹⁶² Ν. Νικολαΐδης, Ν., *Γιατί ο θάνατος; και Πέραν του τάφου;*, ό.π., σ. 186.

Κατ' ανάλογο τρόπο ερμηνευόταν ο χώρος των ψυχών και στην εβραϊκή γλώσσα. Ο ζοφερός αυτός τόπος αποκαλούνταν «Σεόλ (ή Σεώλ)», όπου σύμφωνα με την ερμηνεία των Ο΄, μεταφράζεται στην ελληνική γλώσσα ως «άδης». Σε πολλά χωρία της Παλαιάς Διαθήκης γίνεται αναφορά στον άδη, γεγονός που είναι πάντοτε συνυφασμένο με την εμπειρία του θανάτου¹⁶³. Η εβραϊκή παράδοση περιέβαλε τη Σεώλ με ιδιώματα, τα οποία ουσιαστικά είχαν ελάχιστες διαφορές από την Arallu των Βαβυλωνίων και της Μεσοποταμίας ή τον αρχαιοελληνικό Άδη. Φαίνεται ότι στον αρχαίο Ισραήλ, υπήρχε σαφής επιρροή από τις αντιλήψεις για τη μετά θάνατον κατάσταση των ψυχών από επικρατούσες παραδόσεις στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής, της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου¹⁶⁴.

Μέσα από το παλαιοδιαθηκικό κείμενο επανειλημμένα προβάλλεται η αθανασία της ψυχής και η μετάβαση των ψυχών των τεθνεώτων στον άδη. Παράλληλα αναφέρεται ότι οι ψυχές των δικαίων θα ζουν αιώνια αλλά και των αδίκων οι ψυχές, δεν θα εξαφανιστούν μετά από τον θάνατό τους. Διαφαίνεται ότι το αίσθημα του φόβου κυριαρχούσε ακόμη και στους δίκαιους ανθρώπους ενώπιον του θανάτου και της κατάβασης στον άδη¹⁶⁵. Για τον φόβο του θανάτου ο Θεόπτης Μωσής από την Αίγυπτο διέφυγε στη γη Μαδιάμ¹⁶⁶, ο προφήτης Ηλίας, μπροστά στην απειλή του θανάτου από την Ιεζάβελ, βαδίζοντας για σαράντα ημερονύκτια έφτασε στο όρος Χωρήβ¹⁶⁷, ο δίκαιος Ιώβ ζητά από τον Θεό ανάπαυση και ανακούφιση πριν αναχωρήσει για τον φρικτό άδη, τον οποίο χαρακτηρίζει σκοτεινό και γνοφερό¹⁶⁸.

Στην Παλαιά Διαθήκη, εκφράσεις ζώντων όπως «η ένωση, η επιστροφή και η συνάντηση» με ήδη κεκοιμημένους ανθρώπους, είναι δηλωτικές των εβραϊκών πεποιθήσεων για την πίστη στη μετά θάνατον ζωή, αλλά και στη συνάντηση των ψυχών στον άδη, μετά από τον θάνατο¹⁶⁹. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι «ἀπέθανεν Ἄβρααμ ἐν γῆρα καλῶ πρεσβύτης καὶ πλήρης ἡμερῶν καὶ προσετέθη πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ»¹⁷⁰. Επιπλέον, ο γέροντας Ιακώβ άφησε εντολή στον Ιωσήφ «θάψατέ με μετὰ τῶν πατέρων μου»¹⁷¹. Όταν ο Ιακώβ αναγνώρισε τον ματωμένο χιτώνα του υιού του Ιωσήφ, ως απaráκλητο «άδη» χαρακτήρισε τον τόπο και τη μετά θάνατο κατάσταση των ανθρώπων. Απαρηγόρητος έλεγε «καταβήσομαι πρὸς τὸν υἱὸν μου πενθῶν εἰς ἄδου»¹⁷².

¹⁶³ Α. Καντιώτης, Μητροπολίτης Φλωρίνης, *Εικόνες και Πραγματικότητες, Τεύχος Β΄*, (Ο Σταυρός), Αθήνα 1991², σ. 117.

¹⁶⁴ Γ. Μωραΐτης, *Το ταξίδι της ψυχής μετά τον θάνατο: Αρχαία Ελλάδα, Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός* (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), Ανακτήθηκε από <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/49039>, Πάτρα 2020, σ. 60-61.

¹⁶⁵ Π. Ν. Βασιλειάδης, *Το μυστήριο του θανάτου*, ό.π., σ. 201.

¹⁶⁶ Εξ. 2:15.

¹⁶⁷ Γ΄ Βασ.19:8.

¹⁶⁸ Ιώβ. 10:21-22.

¹⁶⁹ Ι. Γ. Παναγιωτίδης, *Γιατί πιστεύω;* (Αστήρ), Αθήνα 1978³, σ. 285.

¹⁷⁰ Γεν. 25:8.

¹⁷¹ Γεν. 49:29.

¹⁷² Γεν. 37:35.

Στο βιβλίο των Ψαλμών, συχνά γίνονται αναφορές δηλωτικές της πίστης στην αιώνια ζωή στον άδη, όπως «οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ἄδην»¹⁷³, «αἰνέσουσι Κύριον οἱ ἐκζητοῦντες αὐτόν· ζήσονται αἱ καρδίαι αὐτῶν εἰς αἰῶνα αἰῶνος»¹⁷⁴, «ὁ Θεὸς λυτρώσεται τὴν ψυχὴν μου ἐκ χειρὸς ἄδου, ὅταν λαμβάνῃ με»¹⁷⁵. Επιπλέον, στο ψαλμικό χωρίο «ἢ σὰρξ μου κατασκηνώσει ἐπ' ἐλπίδι, ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ἄδην»¹⁷⁶, δηλώνεται ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς στὸν ἄδη καὶ υπονοεῖται ἡ ἐλπίδα τῆς Ἀνάστασης.

1.4.1.2. Το πένθος

Μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, διαπιστώνεται ὅτι ἡ πίστη στὴ συνέχιση τῆς ζωῆς μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο, υπῆρχε καὶ στους ἀνθρώπους που ἐζήσαν προ Χριστοῦ. Τὸ γεγονός αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴ σημασία που ἀπέδιδαν στὸ γεγονός τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν, τὰ προσφερόμενα κτερίσματα στὰ μνήματα καὶ τὰ ταφικά ἐθίμα. Επιπλέον, οἱ τάφοι, ὡς χώροι ἐναπόθεσης τῶν νεκρῶν σωμάτων, θεωροῦνταν ἱεροί, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἐξασκούσαν νεκρολατρεία¹⁷⁷.

Συνήθειες ἐκφράσεις με τὶς ὁποῖες ἐκδηλωνόταν ἡ θλίψη που προκαλεῖ ὁ θάνατος, ἦταν τὸ κλάμα, ὁ κοπετός, ὁ θρήνος, τὸ σκίσσιμο τῶν ἱματίων, ἡ ἐνδυση σάκου καὶ γενικότερα ἡ πένθιμη ἀμφίεση, ἡ νηστεία καὶ ἡ τοποθέτηση στάχτης ἐπάνω στὸ κεφάλι¹⁷⁸. Επιπλέον, μέσα ἀπὸ τὴν ἀγιογραφία, ἐκφράσεις θρήνου καὶ πένθους που διαπιστώνονται εἶναι ἡ ὕψωση τῶν χειρῶν πρὸς τὸν οὐρανό, τὸ τράβηγμα τῶν μαλλιών καὶ τῶν μάγουλων ἀπὸ τοὺς πενθούντες. Οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς συνηθίζονταν κατὰ τὴν πένθιμη περίοδο, ἡ ὁποία ἀνάλογα με τὴν περίπτωση εἶχε διαφορετικὴ χρονικὴ διάρκεια, κάποιες φορές ἐπτά ἡμέρες, κάποιες φορές τριάντα ἡμέρες, κάποιες φορές ἐβδομήντα ἡμέρες καὶ κάποιες φορές χωρὶς νὰ προσδιορίζεται συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα¹⁷⁹. Ὅταν κοιμήθηκε ὁ Ἰακώβ, «ἐπένθησεν αὐτὸν Αἴγυπτος ἐβδομήκοντα ἡμέρας». Ἀνάλογο σεβασμὸ ἐξέφρασαν οἱ Ἰσραηλίτες καὶ γιὰ τὸν θάνατο τοῦ προφήτη Ἀαρὼν καὶ τοῦ προφήτη Μωσῆ. Ὅπως ἀναφέρει τὸ βιβλικὸ κείμενο, πενθώντας «ἐκλαυσαν τὸν Ἀαρὼν τριάκοντα ἡμέρας πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ»¹⁸⁰ καὶ «ἐκλαυσαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ Μωσῆν ... τριάκοντα ἡμέρας· καὶ συνετελέσθησαν αἱ ἡμέραι πένθους κλαυθμοῦ Μωσῆ»¹⁸¹.

¹⁷³ Ψαλ. 15:10.

¹⁷⁴ Ψαλ. 21:27.

¹⁷⁵ Ψαλ. 48:16.

¹⁷⁶ Ψαλ. 15:9-10.

¹⁷⁷ Ε. Παπακόστα - Χριστινάκη, *Εγχειρίδιο Βιβλικῆς Ἱστορίας καὶ Θεολογίας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, ὁ.π., σ. 163.

¹⁷⁸ Νεεμ. 9:1.

¹⁷⁹ π. Φ. Φάρος, *Τὸ πένθος*, ὁ.π., σσ. 126-128.

¹⁸⁰ Ἀρ. 20:29.

¹⁸¹ Δευτ. 34:8.

Όπως αναφέρεται στο Δευτερονόμιο, ο Θεός είχε δώσει απαγορευτική εντολή στους Ισραηλίτες, σχετικά με κάποια έθιμα έκφρασης του πένθους. Συγκεκριμένα «οὐκ ἐπιθήσετε φαλάκρωμα ἀνά μέσον τῶν ὀφθαλμῶν ὑμῶν ἐπὶ νεκρῶ»¹⁸². Επιπλέον, στη Σοφία Σειράχ δίδονται συγκεκριμένες συμβουλές και πρακτικές για τη βίωση του πένθους που προκαλείται από την κοίμηση κάποιου προσφιλοῦς προσώπου, «ἐπὶ νεκρῶ κατάγαγε δάκρυα καὶ ὡς δεινὰ πάσχων ἔναρξαι θρήνου, κατὰ δὲ τὴν κρίσιν αὐτοῦ περίστειλον τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ μὴ ὑπερίδης τὴν ταφὴν αὐτοῦ, πίκρανον κλαυθμὸν καὶ θέρμανον κοπετὸν καὶ ποίησον τὸ πένθος κατὰ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ ἡμέραν μίαν καὶ δύο χάριν διαβολῆς καὶ παρακλήθητι λύπης ἔνεκα· ἀπὸ λύπης γὰρ ἐκβαίνει θάνατος, καὶ λύπη καρδίας κάμψει ἰσχύν»¹⁸³ και «μὴ δῶς εἰς λύπην τὴν καρδίαν σου, ἀπόστησον αὐτὴν μνησθεὶς τὰ ἔσχατα»¹⁸⁴.

1.4.1.3. Η Ανάσταση

Κατὰ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μετὰ θάνατον ζωὴ, υπήρχε καὶ ἡ πίστις καὶ προσδοκία τῆς καθολικῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν σωμάτων. Σημειώνει ὁ προφήτης Ησαΐας, «ἀναστήσονται οἱ νεκροί, καὶ ἐγερθήσονται οἱ ἐν τοῖς μνημείοις»¹⁸⁵ ἐνῶ στο Δανιὴλ δηλώνεται «πολλοὶ τῶν καθευδόντων ἐν γῆς χώματι ἐξεγερθήσονται, οὗτοι εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ οὗτοι εἰς ὄνειδισμὸν καὶ εἰς αἰσχύνην αἰώνιον»¹⁸⁶. Επιπλέον ὁ προφήτης Ιεζεκιήλ, μέσα ἀπὸ ὄραμα ἔλαβε πληροφορία γιὰ τὸ γεγονός ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο τῆς Ἀνάστασης τῶν νεκρῶν σωμάτων καὶ τὴν επανασύνδεση τους με τὴν ψυχὴ¹⁸⁷. Ἡ ἀδελφὴ τοῦ Λάζαρου, ἡ Μάρθα, στὴ δήλωση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὅτι θὰ ἀναστηθεὶ ὁ ἀδελφός τῆς, λέγοντας «οἶδα ὅτι ἀναστήσεται ἐν τῇ ἀναστάσει ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ»¹⁸⁸, ὁμολογεῖ τὴν πίστις τῆς στὴν καθολικὴ Ἀνάσταση τῶν νεκρῶν.

Ἡ πίστις στὸ γεγονός τῆς Ἀνάστασης, ἐπιβεβαιώνεται καὶ με νεκραναστάσεις που πραγματοποιήθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Θεανθρώπου. Ὁ προφήτης Ηλίας με τὴν προσευχὴ τοῦ ἀνέστησε τὸν υἱὸ τῆς χήρας στὰ Σαρεπτά. Ὅπως ἐκτίθεται στὸ βιβλικὸ κείμενο, «ἐνεφύσησε τῷ παιδαρίῳ τρις καὶ ἐπεκαλέσατο τὸν Κύριον καὶ εἶπε· Κύριε ὁ Θεός μου, ἐπιστραφήτω δὴ ἡ ψυχὴ τοῦ παιδαρίου τούτου εἰς αὐτόν»¹⁸⁹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση, στὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης υπάρχουν σαφεῖς προφητικὲς αναφορές, στὶς οποίες ἀναπτύσσεται τὸ γεγονός τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ

¹⁸² Δευτ. 14:1.

¹⁸³ Σοφ. Σειρ. 38:16-18.

¹⁸⁴ Σοφ. Σειρ. 38:20.

¹⁸⁵ Ησ. 26:19.

¹⁸⁶ Δαν. 12:2.

¹⁸⁷ Ιεζ. 37:1-14.

¹⁸⁸ Ιω. 11:24.

¹⁸⁹ Γ' Βασ. 17:21.

της καθολικής κρίσης των ανθρώπων. Αναφέρει ο προφήτης Δανιήλ ότι μετά από την έγερση των κεκοιμημένων, θα ακολουθήσει κρίση, και ο καθένας θα απολάβει ανάλογα με την ποιότητα της ζωής του «ζωὴν αἰώνιον» ή «ὄνειδισμὸν καὶ αἰσχύνην αἰώνιον»¹⁹⁰. Επιπλέον αναφέρει ο προφήτης Δανιήλ «ἐθεώρουν ἕως οὗ οἱ θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο... κριτήριον ἐκάθισε, καὶ βίβλοι ἠνεώχθησαν ... αὐτῶ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαί, γλῶσσαι αὐτῶ δουλεύσουσιν· ἡ ἐξουσία αὐτοῦ ἐξουσία αἰώνιος, ἥτις οὐ παρελεύσεται, καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ διαφθαρήσεται»¹⁹¹. Ο Σολομώντας αναφέρει στον Εκκλησιαστή, «τὸν Θεὸν φοβοῦ καὶ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ φύλασσε, ὅτι τοῦτο πᾶς ὁ ἄνθρωπος. ὅτι σύμπαν τὸ ποίημα ὁ Θεὸς ἄξει ἐν κρίσει, ἐν παντὶ παρεωραμένῳ, ἐὰν ἀγαθὸν καὶ ἐὰν πονηρόν»¹⁹². Ο πολύπαθος Ιώβ ομολογεί ότι «ἀναστήσει δὲ τὸ δέρμα μου τὸ ἀναντλοῦν ταῦτα· παρὰ γὰρ Κυρίου ταῦτά μοι συνετελέσθη»¹⁹³.

Παρά τη γνώση και την αναμονή του θανάτου και της κοινῆς Ανάστασης στην Παλαιά Διαθήκη, η αδήριτη ανάγκη της ενανθρώπισης του Θεού Λόγου για τη σωτηρία του ανθρωπίνου γένους, δεν ελαττώθηκε. Ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Απόστολος Παῦλος «ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος! τίς με ῥύσεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου; εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν»¹⁹⁴ και «οὐ δικαιούται ἄνθρωπος ἐξ ἔργων νόμου ἐὰν μὴ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ»¹⁹⁵. Η σωτηρία του ανθρώπου δεν επιτυγχάνεται με τη στείρα τήρηση του Μωσαϊκού Νόμου, αλλά με την προσωπική μέθεξη του ανθρώπου με τον Αναστάντα Ιησού Χριστό.

1.4.2. Ο θάνατος στην Καινή Διαθήκη

Η συμφιλίωση του ανθρώπου με τον Θεό, και η απαλλαγή από την αμαρτία και τις συνέπειές της, ήταν το έργο που ανέλαβε το δεύτερο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδας. Η σωτηρία του ανθρωπίνου γένους δεν ήταν εφικτό να εξασφαλιστεί με θυσίες άλογων ζώων που πραγματοποιούνταν στην Παλαιά Διαθήκη, ούτε και κάποια ανθρώπινη θυσία ήταν αρκετή. Δεν ήταν δυνατόν ο άνθρωπος να σωθεί από μόνος του, καθότι ήταν διεφθαρμένος από την αμαρτία¹⁹⁶.

¹⁹⁰ Δαν. 12:3.

¹⁹¹ Δαν. 7:9-14.

¹⁹² Εκκλ. 12:13-14.

¹⁹³ Ιώβ. 19:26.

¹⁹⁴ Ρωμ. 7:22.

¹⁹⁵ Γαλ. 2:16.

¹⁹⁶ π. Α. Χατζηνικολάου, *Προσέγγισι στο Μυστήριο του Χριστού*, (Ο Σωτήρ) Αθήνα 1991², σ. 6-7.

Σύμφωνα με την ορθόδοξη πατερική θεολογία, μόνο ο Θεός έχει τη δυνατότητα να σώσει τον άνθρωπο «διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι». Ο μοναδικός τρόπος συντριβής της δύναμης του διαβόλου είναι η ανάσταση των νεκρών με την καταπάτηση του θανάτου, γεγονός το οποίο μόνο ο Θεός είχε τη δυνατότητα να επιτελέσει¹⁹⁷. Η ἐν Χριστῷ σωτηρία δεν αποτελεί προστασία του ανθρώπου από τον παρόντα κόσμο, αλλά διαφύλαξή του από τον πονηρό και από το κακό¹⁹⁸. Ὅπως αναφέρει ο Ἰησοῦς Χριστός στην αρχιερατική του προσευχή, «οὐκ ἐρωτῶ ἵνα ἄρῃς αὐτοὺς ἐκ τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἵνα τηρήσῃς αὐτοὺς ἐκ τοῦ πονηροῦ»¹⁹⁹.

1.4.2.1. Η ψυχή μετά από τον θάνατο

Ο ανθρώπινος θάνατος χαρακτηρίζεται στην εξόδιο ακολουθία ως φοβερότατο μυστήριο και ορίζεται ως ο βίαιος χωρισμός της ψυχής από το σώμα και η δια της θείας θέλησης, διάσπαση της ψυχοσωματικής ενότητας. Όταν επέλθει ο ανθρώπινος θάνατος, το νεκρό σώμα παραδίδεται στο χώμα ώστε να διαλυθεί και να αποσυντεθεί στα στοιχεία από τα οποία συντέθηκε. Ὅπως δηλώνει ο Απόστολος Παῦλος και το σώμα δύναται να καταστεί αθάνατο αφού κατά τη δεύτερη ἔλευση του Ἰησοῦ Χριστοῦ «τὸ φθαρτὸν τοῦτο (σῶμα) ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο (σῶμα) ἐνδύσασθαι ἀθανασίαν»²⁰⁰.

Η ανθρώπινη ψυχή, αυτή η πνοή ζωής²⁰¹ την οποία ενεφύσησε ο Θεός στον άνθρωπο κατά τη δημιουργία, είναι από τη φύση της αθάνατη. Μετά από τον ανθρώπινο θάνατο, η ψυχή ως αθάνατη εξακολουθεί να ζει χωρίς όμως να πλανάται αδέσποτη. Επιπλέον, δεν μεταβαίνει σε κάποιο άλλο σώμα ανθρώπου, ούτε εισέρχεται σε κάποιο ζώο ή άλλο αντικείμενο. Μετά θάνατον, η ψυχή μεταβαίνει σε κάποιο τόπο, όχι υλικό αλλά κυρίως πνευματικό, αφού και η ίδια είναι πνεύμα, δεν έχει σχήμα για να περιχωρηθεί²⁰².

Η ζωή της ψυχής, δηλαδή το χρονικό διάστημα που παρεμβάλλεται ανάμεσα στον θάνατο κάποιου ανθρώπου και στη Δευτέρα Παρουσία, λέγεται «μέση κατάσταση» των ψυχών. Στη μέση κατάσταση, παραμένουν οι ψυχές μέχρι την τελική κρίση. Σ' αυτή την κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι ψυχές, ο χρόνος και ο χώρος δεν υφίστανται ούτε λειτουργούν²⁰³. Στη μέση κατάσταση, η κάθε ψυχή υποβάλλεται σε μερική κρίση ανάλογη με την επί γης συμπεριφορά της. Με τη μερική κρίση, γίνεται ο διαχωρισμός των δικαίων και των αμαρτωλών ψυχών και η κάθε ψυχή προγεύεται αυτά για τα οποία αγωνίστηκε και αναμένει

¹⁹⁷ π. Ι. Ρωμανίδης, *Το προπατορικό αμάρτημα*, ό.π., σ. 79.

¹⁹⁸ π. Ι. Ρωμανίδης, *Το προπατορικό αμάρτημα*, ό.π., σ. 38.

¹⁹⁹ Ιω. 17:15.

²⁰⁰ Α' Κορ. 15:53.

²⁰¹ Γεν. 2:7.

²⁰² Ν. Νικολαΐδης, *Γιατί ο θάνατος; και Πέραν του τάφου;*, ό.π., σσ. 110-111.

²⁰³ Ν. Νικολαΐδης, *Γιατί τα μνημόσυνα;*, ό.π., σ. 13.

την τελική κρίση κατά την έσχατη ημέρα της Δευτέρας Παρουσίας²⁰⁴. Σύμφωνα με τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης, όσοι είχαν ζήσει ενάρετα καταφεύγουν στους κόλπους του Αβραάμ, ενώ οι αμαρτωλοί πηγαίνουν στον άδη. Όπως διευκρινίζει ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός, αυτή η μακαριότητα την οποία βιώνει η ψυχή στη μέση κατάσταση, παραμένει «άτελής» και «έλλιπής» ως προς εκείνη την προσδοκώμενη κατάσταση, κατά την οποία οι ψυχές θα λάβουν τα αναστημένα σώματά τους ώστε να μετάσχουν πλήρως στην άκτιστη Χάρη του Θεού²⁰⁵.

Στοιχεία για τη μετά θάνατον πίστη της Εκκλησίας, αντλούνται μέσα από τη διδασκαλία και τα παραβολικά λόγια του Ιησού Χριστού. Από την παραβολή του πλουσίου και του φτωχού Λαζάρου²⁰⁶ εξάγονται κάποια συμπεράσματα για τη ζωή μετά από τη ζωή. Παρά τον χωρισμό της ψυχής από το σώμα, δεν καταργείται και δεν χάνεται το πρόσωπο (η υπόσταση) του κεκοιμημένου. Η ανθρώπινη υπόσταση υπάρχει και μετά από τον θάνατο²⁰⁷. Στην παραβολή, αναφέρεται ότι ο πλούσιος είδε και αναγνώρισε τον Λάζαρο, ως πρόσωπο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και δεν αναφέρεται ότι είδε την ψυχή του Λαζάρου²⁰⁸.

Ανεξάρτητα από την ηλικία ή την κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο άνθρωπος κατά τη στιγμή της εκδημίας του, αποκτά πλήρη και τέλεια αυτοσυνειδησία, δηλαδή μπορεί να γνωρίζει ποιος ήταν και ποιος έπρεπε να γίνει. Επιπλέον, γνωρίζουν οι κεκοιμημένοι τους άλλους ανθρώπους έστω και αν δεν τους είχαν συναντήσει ποτέ στην επί γης ζωή τους. Επίσης, έχουν γνώση των γεγονότων που συμβαίνουν στη γη και τους ανθρώπους²⁰⁹. Ενδιαφέρονται για τους εν ζωή συγγενείς τους και αυτό συνάγεται από την παράκληση που απευθύνει προς τον πατριάρχη Αβραάμ, ο πλούσιος της παραβολής.²¹⁰ Έχουν γνώση ακόμη και των λειψάνων του δικού τους σώματος, που ενδεχομένως αποσυντέθηκαν ή διασκορπίστηκαν στη γη²¹¹. Η ψυχή μετά από την έξοδο της από το σώμα, θυμάται τα πάθη που έκανε πράξη και τις αμαρτίες που έπραξε. Επιπλέον θυμάται και το πρόσωπο με το οποίο διέπραξε τις αμαρτίες²¹². Αυτό που ζει ο άνθρωπος ως ψυχή μετά από τον θάνατο του σώματος, είναι η πραγματικότητα της αυτοσυνειδησίας του²¹³.

²⁰⁴ Ν. Βούλγαρης, *Η ψυχή μετά θάνατον*, (Ιερά Καλύβη Άγιος Σπυρίδων Α'), Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 2017, σ. 51.

²⁰⁵ Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή*, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) *Ερωτήσεις και απαντήσεις*, ό.π., σ. 137.

²⁰⁶ Λκ. 16:19-31.

²⁰⁷ Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή*, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) *Ερωτήσεις και απαντήσεις*, ό.π., σ. 233.

²⁰⁸ Λκ. 16:23.

²⁰⁹ Ν. Νικολαΐδης, *Γιατί τα μνημόσυνα;*, ό.π., σ. 14.

²¹⁰ Λκ. 16:27.

²¹¹ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, ό.π., σ. 23.

²¹² Αββάς Δωρόθεος, *Έργα Ασκητικά*, (Ετομασία), Αθήνα 2005, σσ. 295-297.

²¹³ Ν. Νικολαΐδης, *Γιατί τα μνημόσυνα;*, ό.π., σ. 14.

Μέσα από το αγιογραφικό κείμενο της Καινής Διαθήκης, λαμβάνεται η γνώση ότι η ζωή συνεχίζεται και μετά από τον θάνατο, μέσα από τις αναστάσεις νεκρών που περιγράφονται. Κατά τη δημόσια δράση του, ο Ιησούς Χριστός ανέστησε τον τετραήμερο στο μνήμα Λάζαρο²¹⁴, τη θυγατέρα του Ιάειρου²¹⁵ και τον γιό της χήρας στη Ναΐν²¹⁶. Επιπλέον, ο Ιησούς Χριστός επάνω στον Σταυρό, διαβεβαίωσε τον ληστή ότι «σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ»²¹⁷.

Την προσδοκία της Ανάστασης βιώνουν και οι κεκοιμημένοι. Όπως αναφέρει ο ευαγγελιστής Ιωάννης στο βιβλίο της Αποκάλυψης «εἶδον ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἀρνίου ἣν εἶχον· καὶ ἔκραζαν φωνῇ μεγάλῃ λέγοντες· ἕως πότε, ὁ δεσπότης ὁ ἅγιος καὶ ὁ ἀληθινός, οὐ κρίνεις καὶ ἐκδικεῖς τὸ αἷμα ἡμῶν ἐκ τῶν κατοικούντων ἐπὶ τῆς γῆς;»²¹⁸.

1.4.2.2. Καθολική Ανάσταση και κρίση

Ο άνθρωπος ως ψυχοσωματική οντότητα, δεν έχει το σώμα μόνο για την επίγεια διαβίωσή του, αλλά και για την αιώνια, την αἰδία ζωή. Το γεγονός της ζωής μετά από τον θάνατο ομολογούν και οι ευαγγελιστές, αναφέροντας, ότι ο Θεός δεν είναι Θεός νεκρών αλλά Θεός ζώντων²¹⁹. Ο Απόστολος Παῦλος αναφέρει προς τους Κορινθίους και αποκαλύπτει σχετικά με την καθολική κρίση των ανθρώπων, μετά από την κοινή Ανάσταση των νεκρών σωμάτων «πάντας ἡμᾶς φανερωθῆναι δεῖ ἔμπροσθεν τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, ἵνα κομίσηται ἕκαστος τὰ διὰ τοῦ σώματος πρὸς ἃ ἔπραξεν, εἴτε ἀγαθὸν εἴτε κακόν»²²⁰. Αλλοῦ αναφέρει σαφέστερα «οἱ νεκροὶ ἐγερθήσονται ἄφθαρτοι, καὶ ἡμεῖς ἀλλαγόμεθα»²²¹. Επιπλέον, ο Απόστολος των Εθνῶν έχοντας συναίσθηση της ανθρώπινης φθαρτότητας και ότι ο άνθρωπος ότι είναι πεπερασμένος, δηλώνει προς τους Εβραίους ότι «οὐ γὰρ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ τὴν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν»²²². Ο π. Γεώργιος Φλορόφσκυ, αναφέρει ότι κατά την κοινή Ανάσταση, τα αναστημένα σώματα θα ανασυσταθούν από τα προηγούμενα στοιχεία τους και δεν θα αποτελούνται από εντελῶς νέα στοιχεία γιατί αυτό θα αποτελούσε δημιουργία ενός νέου ἄλλου ανθρώπου. Η Ανάσταση δεν θα είναι μια επάνοδος ή μια απλή επανάληψη της παρούσας ύπαρξης. Κατά την

²¹⁴ Ιω. 11:43.

²¹⁵ Λκ. 8:54-55.

²¹⁶ Λκ. 7:14.

²¹⁷ Λκ. 23:43.

²¹⁸ Αποκ. 6:9-10.

²¹⁹ Ματθ. 22:32, Λκ. 20:38, Μκ. 12:27.

²²⁰ Β' Κορ. 5:10.

²²¹ Α' Κορ. 15:52.

²²² Εβρ. 13:14.

Ανάσταση, η ανθρώπινη φύση θα αποκατασταθεί σύμφωνα προς την τυπική, αρχέγονη κατάστασή της. Θα οδηγηθεί για πρώτη φορά σε εκείνη την κατάσταση, στην οποία θα βρισκόταν εάν η αμαρτία και η πτώση δεν είχαν εισβάλει στον κόσμο²²³.

Εξάγεται από την ευαγγελική περικοπή της Κρίσεως²²⁴, ότι ως Δίκαιος Κριτής, θα έρθει ο Ιησούς Χριστός και η κρίση θα είναι καθολική. Θα κρίνει όλους τους ανθρώπους, χριστιανούς και μη, πιστούς και απίστευτους, όσους γνώρισαν τον Χριστό και όσους δεν τον γνώρισαν. Κατά την πρώτη έλευσή Του, ήλθε ταπεινός στη γη, «ἵνα σώσῃ τὸν κόσμον», τώρα θα έλθει «ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ» μαζί με όλους τους αγίους αγγέλους, για να κρίνει τον κόσμο. Είναι ενδεικτικό το κείμενο της Αποκάλυψης του Ιωάννη όπου αναφέρει ότι «εἶδον τοὺς νεκρούς, τοὺς μεγάλους καὶ τοὺς μικρούς, ἐστῶτας ἐνώπιον τοῦ θρόνου, καὶ βιβλία ἠνοιχθησαν· καὶ ἄλλο βιβλίον ἠνοιχθη, ὃ ἐστὶ τῆς ζωῆς· καὶ ἐκρίθησαν οἱ νεκροὶ ἐκ τῶν γεγραμμένων ἐν τοῖς βιβλίοις κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν»²²⁵.

Το κριτήριο κατά τη Δευτέρα Παρουσία του Ιησού, δεν θα είναι η στείρα ατομική εφαρμογή των εκκλησιαστικών καθηκόντων. Δεν θα είναι οι σκέψεις, τα αισθήματα, οι ασκητικοί αγώνες οι νηστείες και οι μετάνοιες. Προβάλλεται ως αληθινό κριτήριο, η δια της προσφοράς προς τον συνάνθρωπο έκφραση της αγάπης μέσα στις σχέσεις των ανθρώπων, η μίμηση της κένωσης του σαρκωμένου Λόγου. Αν δεν υπάρχει η δυνατότητα προσφοράς υλικών αγαθών, δύναται η αγάπη να εκφραστεί ως παρακλητική επίσκεψη, ως αφιέρωση χρόνου προς τον πλησίον, ως αγαπητική προσευχή για τον αδελφό που βρίσκεται «ἐν θλίψεσιν καὶ ἐν ἀνάγκαις». Η αγαπητική συσχέτιση με τους άλλους ανθρώπους, τους αδελφούς, συμβάλλει καταλυτικά, ώστε ο άνθρωπος να μην είναι ένα άτομο κλεισμένο στον εαυτό του, αλλά ένα αυθεντικό πρόσωπο, που ζει σε κοινωνία με τους άλλους²²⁶.

Κατά την κρίση, συνάγεται ότι η πίστη δεν αποκλείεται αλλά προϋποτίθεται, γιατί είναι νεκρή «ἢ πίστις χωρὶς τῶν ἔργων»²²⁷ της αγάπης. Ο Ιησούς Χριστός διευκρίνισε ότι στο πρόσωπο Του αναφέρεται κάθε ανθρώπινη πράξη που απευθύνεται προς τον συνάνθρωπο. Ενώπιον αυτών των αναγκών, δεν υπάρχει χώρος για προφάσεις και δικαιολογίες, καθότι η πείνα, η δίψα, η γύμνια, η αρρώστια, η φυλακή είναι εμφανείς καταστάσεις, για να έχει το δικαίωμα να ισχυρισθεί κάποιος πώς δεν τα πρόσεξε.

Επιπλέον, μέσα από τα λόγια του Κριτή «πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἠτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ», φαίνεται ότι το αἰώνιο

²²³ π. Γ. Φλορόφσκυ, *Δημιουργία και Απολύτρωση*, μτφρ. Π.Κ. Πάλλη, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2004, (Ανατύπωση Α' έκδοσης, 1983), σσ. 140-141.

²²⁴ Ματθ. 25:31-46.

²²⁵ Αποκ. 20:12.

²²⁶ K. Ware, Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροί ή Φίλοι, Το σώμα, η ψυχή και τα πάθη του ανθρώπου*, ό.π., σ. 30.

²²⁷ Ιακ. 2:20.

πυρ ετοιμάστηκε για τον σατανά και του δαίμονες. Από τα λόγια του Κριτή «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου» γίνεται διακριτὸς ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, που εἶναι ἡ Βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ὁ ἀνθρώπος πλάσθηκε γιὰ τὸν παράδεισο καὶ ὁ παράδεισος πλάσθηκε γιὰ τὸν ἀνθρώπο. Δύνανται οἱ ἀνθρώποι ὡς ἐλεύθεροι καὶ αὐτεξούσιοι που εἶναι, νὰ ἐπιλέξουν συν Θεῷ νὰ γίνουν τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ κληρονομήσουν τὴν αἰώνια ζωὴ ὡς οἱ «εὐλογημένοι» τοῦ Πατρὸς ἢ νὰ ζήσουν ατομοκεντρικά, ξεκομμένοι ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς «κατηραμένοι».

1.5. Ἡ «ἐν Χριστῷ» Ανακαίνιση καὶ Σωτηρία

Αναλαμβάνοντας ὁ Θεὸς Λόγος καὶ τὴν ἀνθρώπινη φύση κατὰ τὴ σάρκωση καὶ θεώνοντάς τὴν κατὰ τὴ Μεταμόρφωση, τὴν Ανάσταση καὶ τὴν Ανάληψη, ἀποκατέστησε τὸ αμαυρωμένο κατ' εἰκόνα Θεοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀπένειμε ευρύτερες δυνατότητες πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ομοίωσης²²⁸.

Βασικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὅτι με τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ θεραπεύθηκε ἡ προκληθεῖσα ἀσθένεια στὴν ἀνθρώπινη φύση, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀδαμιαίας πτώσης. Τὸ ἀνθρώπινο γένος, φέρει τὴν ἀσθένεια τοῦ Ἀδάμ, ὡς πτώση ἀπὸ τὸ Φῶς τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς σκοτασμὸ τοῦ νοῦ. Ταυτόχρονα καλεῖται ὁ ἀνθρώπος νὰ αισθανθεῖ τὴν ζωὴ τοῦ νέου Ἀδάμ, ὡς ἐπιστροφή στὴν προπρωτικὴ κατάσταση τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς θέωσης. Ἡ πορεία ἀπὸ τὴν κάθαρση τῆς καρδίας στὸν φωτισμὸ τοῦ νοῦ καὶ τὴ θέωση εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἐνανθρώπισης τοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας²²⁹.

1.5.1. «Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν»²³⁰

Μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς θείας οικονομίας καὶ τῆς ἐνανθρώπισης τοῦ Θεοῦ Λόγου, φαίνεται ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν κάθε ἀνθρώπο προσωπικά, τὸν ὁποῖο καλεῖ νὰ ἐπιστρέψει ἀπὸ τὸ σκότος τῆς ἀγνοσίας στὸ φῶς τοῦ εὐαγγελίου. Ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος «ὁ λαὸς ὁ καθήμενος ἐν σκότει εἶδε φῶς μέγα καὶ τοῖς καθημένοις ἐν χώρα καὶ σκιᾷ θανάτου φῶς ἀνέτειλεν αὐτοῖς»²³¹.

²²⁸ Κ. Ware, Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροὶ ἢ φίλοι, Τὸ σῶμα, ἡ ψυχὴ καὶ τὰ πάθη τοῦ ἀνθρώπου*, ὁ.π., σ. 30.

²²⁹ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου, *Εμπειρικὴ Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὶς προφορικὰς παραδόσεις τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδου, Τόμος Β΄*, ὁ.π., σ. 210.

²³⁰ Ἰω. 1:14.

²³¹ Ματθ. 4:16.

Ο Θεός, για να προετοιμάσει τον άνθρωπο να βιώσει το σχέδιο της σωτηρίας Του, αποκαλύπτεται ποικιλότροπα μέσα στον χρόνο με θεοφάνειες, σημεία, οράματα, προφητείες και προτυπώσεις.²³² Το γεγονός της κατά σάρκα γέννησης του Θεού Λόγου από την Παρθένο κόρη της Ναζαρέτ, «πολυμερῶς και πολυτρόπως»²³³ προφητεύθηκε και προτυπώθηκε στην Παλαιά Διαθήκη. Στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού επαληθεύτηκαν οι προφητείες που διατυπώθηκαν μερικούς αιώνες πριν από την επί γης παρουσία Του. Ενδεικτικά, αναφέρουν οι προφίτες Μιχαίας²³⁴, Ησαΐας²³⁵, Βαρούχ²³⁶ το γεγονός της σάρκωσης και τον τόπο που θα πραγματοποιηθεί, γεγονός που επαληθεύεται στην Καινή Διαθήκη²³⁷.

«Ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου»²³⁸, «τὸ ἀπ' αἰῶνος ἀπόκρυφον, καὶ Ἀγγέλοις ἄγνωστον μυστήριον»²³⁹ δια της Θεοτόκου Μαρίας φανερώθηκε, στους ανθρώπους. Ο ἄσαρκος Λόγος, ἐν χρόνῳ, και συγκεκριμένα, «Ἀυγούστου μοναρχήσαντος ἐπὶ τῆς γῆς»²⁴⁰ και «ἐν ἡμέραις Ἡρώδου τοῦ βασιλέως»²⁴¹ ἐκλινε τους ουρανοὺς και «ἐφανερώθη ἐν σαρκί»²⁴². Ο μέγας Αθανάσιος προβάλλει την αιτία της ενανθρώπισης του Θεού, σημειώνοντας ότι «αὐτὸς γὰρ ἐνηθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν· καὶ αὐτὸς ἐφάνερωσεν ἑαυτὸν διὰ σώματος, ἵνα ἡμεῖς τοῦ ἀοράτου Πατρὸς ἔννοιαν λάβωμεν»²⁴³. Επιπλέον, συμπληρώνει ο Απόστολος Πέτρος ότι με τη σάρκωση του Θεού Λόγου, οι ἄνθρωποι πλέον δύνανται να καταστούν «θείας κοινωνοὶ φύσεως ἀποφυγόντες τῆς ἐν κόσμῳ ἐν ἐπιθυμίᾳ φθορᾶς»²⁴⁴.

Ἡ «ἐν Χριστῷ» σωτηρία του πεπτωκότος ἀνθρώπου ὅπως προβάλλεται ἀπὸ την Εκκλησία, ἀποτελεῖ τὴ μοναδική οδὸ τῆς τελείωσης του ἀνθρώπου²⁴⁵. Ο εὐαγγελιστής

²³² «Σύμβολα τῆς ἀρρήτου, σαρκώσεως, παραδεικνύς Οἰκτίρμον, ἐπλήθυνας ὀράσεις, καὶ προφητείας ἐνέπνευσας· ἃς νῦν ἐλθὼν ἐπλήρωσας, σαρκὶ τικτόμενος, Κόρης ἐξ ἀγνῆς ἐν πόλει Δαυὶδ» Β' τροπάριο, Γ' ὠδὴ Προεόρτιου κανόνος ΚΔ' Δεκεμβρίου, *Μηναιὸν του Δεκεμβρίου*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 1996, σ. 189.

²³³ Εβρ. 1:1.

²³⁴ «καὶ σὺ Βηθλεέμ, γῆ Ἰούδα, οὐδαμῶς ἐλαχίστη εἶ ἐν τοῖς ἡγεμόσιν Ἰούδα· ἐκ σοῦ γὰρ ἐξελεύσεται ἡγούμενος, ὅστις ποιμανεῖ τὸν λαόν μου τὸν Ἰσραήλ», Μιχ. 5:10.

²³⁵ «διὰ τοῦτο δώσει Κύριος αὐτὸς ὑμῖν σημεῖον· ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει, καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ», Ησ. 7:14.

²³⁶ «οὗτος ὁ Θεὸς ἡμῶν, οὐ λογισθήσεται ἕτερος πρὸς αὐτὸν ἐξεῦρε πᾶσαν ὁδὸν ἐπιστήμης καὶ ἔδωκεν αὐτὴν Ἰακώβ τῷ παιδὶ αὐτοῦ καὶ Ἰσραὴλ τῷ ἡγαπημένῳ ὑπ' αὐτοῦ· μετὰ τοῦτο ἐπὶ γῆς ὤφθη καὶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη», Βαρ. 3:36-38.

²³⁷ Ματθ. 2:6.

²³⁸ Γαλ. 4:4.

²³⁹ Αναστάσιμο Θεοτοκίο, Ἦχος Δ', *Παρακλητικὴ*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2008³, σ. 365.

²⁴⁰ Δοξαστικὸ ἐσπερινὸ ΚΕ' Δεκεμβρίου, *Μηναιὸν του Δεκεμβρίου*, ὁ.π., σ. 210.

²⁴¹ Ματθ. 2:1.

²⁴² Α' Τιμ. 3:16.

²⁴³ Αθανάσιος ὁ Μέγας, «Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας Αὐτοῦ», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. ἐκδ, Τόμ. 25, στ. 192.

²⁴⁴ Β' Πετ. 1:4.

²⁴⁵ Ν. Ματσούκας, *Δογματικὴ και Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2010², σ. 501.

Ιωάννης, αναφέροντας «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο»²⁴⁶, δηλώνει τον μυστηριακό χαρακτήρα της θείας Αποκάλυψης. Επισημαίνει ταυτόχρονα την «ἐν χρόνῳ» ενανθρώπιση και δηλώνει τη συναΐδιο με τον Θεό Πατέρα ύπαρξη του Θεού Λόγου. Στο μυστήριο της ενανθρώπισης, ανήκει και η κατά τρόπο άφραστο, άρρητο και αδιήγητο εκ Παρθένου Μαρίας, γέννηση του Ιησού Χριστού.

Η σύνθεση του ενός προσώπου του Χριστού, αποτελεί τον πυρήνα του Χριστολογικού δόγματος και τη βάση κατανόησης του μυστηρίου του Χριστού. Το «Μέγα τῆς εὐσεβείας μυστήριον»²⁴⁷ είχε ως συνέπεια την υποστατική ένωση των δύο φύσεων, της φύσης της θεότητας και της φύσης της ανθρωπότητας, στο ένα πρόσωπο του Θεού Λόγου. Όπως αναφέρει ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, κατά τη δημιουργία του ανθρώπου, ο Θεός, «τοῦ κρείττονος μετέδωκε», όταν έπλασε τον άνθρωπο κατ' εικόνα Του. Κατά την σάρκωσή Του, μετέλαβε «του χειρόνος», ώστε να σώσει τον άνθρωπο²⁴⁸.

Ὡς απόρροια της αγάπης προς το κτίσμα Του, ο Δημιουργός «ἐαυτὸν ἐκένωσε μορφήν δούλου λαβών, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος»²⁴⁹. Η υποστατική ένωση των δύο «ἐν Χριστῷ» φύσεων, της θείας και της ανθρώπινης, στο πρόσωπο του Θεού Λόγου, παραμένει άρρητο και άγνωστο μυστήριο για τον άνθρωπο. Αληθινά τέλειος Θεός και τέλειος άνθρωπος, όπως διακηρύττουν οι Άγιοι Πατέρες οι οποίοι συγκρότησαν την Δ' Οικουμενική Σύνοδο στη Χαλκηδόνα²⁵⁰. Σύμφωνα με τον δογματικό όρο της ίδιας Οικουμενικής Συνόδου, η ένωση των δύο φύσεων ἐν Χριστῷ, επιτελέσθηκε «ἀσυγχύτως ἀτρέπτως ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως». Κατ' αυτό τον τρόπο δηλώνεται ότι με την ένωση των δύο φύσεων στο Πρόσωπο του Θεού Λόγου, δεν προκλήθηκε κάποια αλλοίωση, μεταβολή ή σύγχυση στις δύο φύσεις. Επιπλέον, αποκλείεται το ενδεχόμενο εξωτερικής μόνο σύναψης των δύο φύσεων²⁵¹.

Ο Χριστός, με την ενανθρώπισή του, ανέλαβε τον «καθόλου άνθρωπο» δηλαδή ολόκληρο το ανθρώπινο γένος και κατ' αυτό τον τρόπο η ανθρώπινη φύση έλαβε υπόσταση

²⁴⁶ Ιω. 1:14.

²⁴⁷ «Μέγα τό τῆς εὐσεβείας μυστήριον Θεός ἐφανερώθη ἐν σαρκί», Α' Τιμ. 3:16.

²⁴⁸ Γρηγόριος Θεολόγος, «Λόγος ΑΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνεια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτήρος», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 36, στ. 325D.

²⁴⁹ Φιλ. 2:7.

²⁵⁰ Δογματικός όρος Δ' Οικουμενικής Συνόδου: «...τέλειον τόν αὐτόν ἐν θεότητι καί τέλειον τόν αὐτόν ἐν ἀνθρωπότητι, Θεόν ἀληθῶς καί ἄνθρωπον ἀληθῶς τόν αὐτόν ἐκ ψυχῆς λογικῆς καί σώματος, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ κατὰ τήν Θεότητα καί ὁμοούσιον τόν αὐτόν ἡμῖν κατὰ τήν ἀνθρωπότητα, κατὰ πάντα ὅμοιον ἡμῖν χωρὶς ἁμαρτίας· πρό αἰώνων μὲν ἐκ τοῦ Πατρός γεννηθέντα κατὰ τήν θεότητα, ἐπ' ἐσχάτων δέ τῶν ἡμερῶν τόν αὐτόν δι' ἡμᾶς καί διὰ τήν ἡμετέραν σωτηρίαν ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου τῆς Θεοτόκου κατὰ τήν ἀνθρωπότητα, ἕνα καί τόν αὐτόν Χριστόν Υἱόν, Κύριον, μονογενῆ ἐν δύο φύσεσιν...», Χ. Τσιάκκας, Επίσκοπος Καρπασίας. *Οικουμενικές Σύνοδοι: Ιστορία – Θεολογία – Πράξη*, (Ιερά Μονή Τροοδιτίσης) 2018, σσ. 376-377.

²⁵¹ Ν. Ξεζάκης, «Η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου ως Μυστήριο», *Απόστολος Βαρνάβας, Επετειακός Τόμος επί τη εκατονταετηρίδι του περιοδικού «Απόστολος Βαρνάβας» 1918-2018*, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία, 2018, σ. 612.

στο πρόσωπο του Χριστού. Το γεγονός αυτό αντανακλάται στη ζωή του σώματος της Εκκλησίας αφού στο μυστήριο του προσώπου του Χριστού, ο άνθρωπος αξιώνεται να καθίσει μετά του Χριστού στα δεξιά του Θεού και Πατρός²⁵². Ο Υιός και Λόγος του Θεού, με την ενανθρώπησή Του, επανάφερε τον πεπτωκότα άνθρωπο στην προηγούμενη δόξα του και τον ανέβασε ακόμη ψηλότερα, διότι ο Ίδιος προσέλαβε τη θνητή και παθητή ανθρώπινη φύση χωρίς την αμαρτία και την θέωση.

Ακόμα ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει την υποστατική ένωση των δύο φύσεων στο Πρόσωπο του Θεού Λόγου και αποτελεί προϋπόθεση για την ορθή κατανόηση του Μυστηρίου του Ιησού Χριστού, είναι η «εξ άκρας συλλήψεως» ένωση. Η ένωση του Θεού Λόγου με την ανθρώπινη φύση, πραγματοποιήθηκε αμέσως, χωρίς καμία μεσολάβηση χρόνου «ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου», όπως ομολογείται στο Σύμβολο Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως²⁵³. Κατά τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, με την αναγγελία του χαρμόσυνου μηνύματος από τον πρωτοστάτη Άγγελο, «σὺν τῇ φωνῇ ἐσαρκοῦτο ὁ τῶν ὄλων Δεσπότης»²⁵⁴ στα σπλάχνα της Θεοτόκου. Ομοίως και ο συγγραφέας των Χαιρετισμῶν της Θεοτόκου, αναφέρει «σὺν τῇ ἄσωμάτῳ φωνῇ, σωματούμενόν σε θεωρῶν Κύριε», ομολογώντας την εξ άκρας συλλήψεως ένωση των δύο φύσεων, και την πρόσληψη ανθρώπινης σάρκας και ψυχῆς λογικῆς δημιουργηθεῖσες κατά την στιγμή της σύλληψης και ὄχι προϋπάρχουσες²⁵⁵.

Κατ' αυτό τον τρόπο, η θέωση της ανθρώπινης φύσης έγινε ακαριαία με την πρόσληψη της από την θεία φύση στην υπόσταση του Υιού. Ο Ιησούς Χριστός προσέλαβε την ανθρώπινη φύση και «μετέσχε τοῦ ἡμετέρου φυράματος»²⁵⁶ δίνοντας τη δυνατότητα σε όλους τους ανθρώπους που έχουν την ίδια φύση να θεωθούν.

1.5.2. «Ἀνέστη Χριστός καὶ νεκρός οὐδεὶς ἐπὶ μνήματος»

Το γεγονός του σταυρικού πάθους του αναμάρτητου Ιησού Χριστού συνδέεται με το έργο της απολύτρωσης. Η θυσία του Χριστού εξάλειψε τις αμαρτίες των ανθρώπων και αυτή η ίδια τους θεράπευσε. Ο Άδης δεν είχε καμία εξουσία επάνω στον Χριστό. Ο Ιησούς Χριστός ήταν αναμάρτητος και όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο ίδιος «ἔρχεται γὰρ ὁ τοῦ κόσμου ἄρχων, καὶ ἐν ἐμοὶ οὐκ ἔχει οὐδέν»²⁵⁷. Επιπλέον, μετά από τον Σταυρικό θάνατό Του, ο Χριστός βρισκόταν «ἐν τάφῳ σωματικῶς, ἐν Ἄδου δέ μετὰ ψυχῆς, ὡς Θεός». Στον τάφο, το

²⁵² Ν. Νικολαΐδης, *Θέματα Πατερικῆς Θεολογίας*, ὁ.π., σσ. 288-289.

²⁵³ Χ. Τσιάκκας, Επίσκοπος Καρπασίας, *Οικουμενικῆς Σύνοδοι: Ἱστορία – Θεολογία – Πράξη*, ὁ.π., σ. 378.

²⁵⁴ Αναστάσιμο Θεοτοκίο, Ἦχος Α', *Παρακλητικῆ*, ὁ.π., σ. 19.

²⁵⁵ Ν. Εξεάκης, «Η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου ως Μυστήριο», ὁ.π., σ. 612

²⁵⁶ Κάθισμα, ΚΕ' Δεκεμβρίου, *Μηναίον του Δεκεμβρίου*, ὁ.π., σ. 215.

²⁵⁷ Ιω. 14:30.

νεκρό σώμα του Χριστού, παρέμεινε ενωμένο με την Θεότητα γι' αυτό και δεν υπέστη καμία αποσύνθεση ή φθορά. Ήταν σώμα Θεοφόρητο και Θεοδύναμο. Εκτός τούτου, η ψυχή του Ιησού Χριστού, μετά από τον αποχωρισμό της από το σώμα, δεν εγκαταλείφθηκε από τη θεότητα²⁵⁸. Εάν η ψυχή του Χριστού δεν ήταν ενωμένη με την Θεότητα, τότε τα δεσμά του Άδη θα τον υποδούλωναν όπως και τις ψυχές των δικαίων που πέθαναν. Επειδή ήταν ενωμένη με τη Θεότητα, όχι μόνο νέκρωσε τον Άδη με την αστραπή της Θεότητας και δεν κρατήθηκε η ψυχή του από τα δεσμά του αλλά επιπλέον ελευθέρωσε και συνανέστησε όλες τις ψυχές που ήταν σαν φυλακισμένες²⁵⁹.

Όπως εμφαντικά δηλώνει ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, οι Ορθόδοξοι μπορούν να εορτάζουν τη νέκρωση του θανάτου. Παρέμεινε αργός και ανενέργητος και πλέον δεν ενεργεί στους ανθρώπους την νεκροποιό και θανατηφόρο ενέργειά του. Γι' αυτό δύνανται οι χριστιανοί να «περιπαίζουν» τον θάνατο²⁶⁰ λέγοντας τον «επινίκιον ύμνον» μαζί με τον προφήτη Ωσηέ, «ποῦ σου, θάνατε, τὸ κέντρον;»²⁶¹.

Με την Ανάσταση του Θεανθρώπου Ιησού Χριστού, εορτάζεται ο κρημνισμός και η απώλεια του άδη και η ελευθερία των φυλακισμένων ψυχών των δικαίων. Ο θάνατος πέθανε, και οι άνθρωποι, εορτάζουν τη νέκρωση του θανάτου και «τὴν καθαίρεσιν τοῦ Ἄδου»²⁶². Ο Ιησούς Χριστός, η όντως Ζωή²⁶³ και Ζωοδότης, θανάτωσε τον θάνατο, με το δικό Του θάνατο. Ο Άδης δεν έχει καμία πλέον εξουσία σε όσους πιστεύουν στον Χριστό και το αποδεικνύουν έμπρακτα με τον τρόπο ζωής τους, εφαρμόζοντας τις εντολές του Χριστού. Μετά από την Ανάσταση του Χριστού, ο θάνατος δεν είναι απώλεια, είναι αποκατάσταση και ανάπλαση²⁶⁴. Σύμφωνα με τον Άγιο Ανδρέα επίσκοπο Κρήτης, «οἱ Ἅγιοι τὸν ἀειδῆ τόπον ἐκεῖνον διέρχονται μὲν, οὐ κατέχονται δε»²⁶⁵, εννοώντας την καθοδο του Χριστού στον άδη και την νίκη του επί του θανάτου. Το ίδιο δήλωσε και ο Χριστός σε όραμα στον ευαγγελιστή Ιωάννη τον συγγραφέα της Αποκάλυψης, ότι είναι κύριος ο πρωαιώνιος ζωοπάροχος Θεός αλλά και αυτός που έχει κάθε εξουσία επί του θανάτου²⁶⁶.

²⁵⁸ Α. Θεοδώρου, *Βασική Δογματική Διδασκαλία, Απαντήσεις σε ερωτήματα Συμβολικά*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2006², σ. 130.

²⁵⁹ Ὅτε κατήλθες πρὸς τὸν θάνατον, ἡ ζωὴ ἢ ἄθνατος, τότε τὸν ἄδην ἐνέκρωσας, τῇ ἀστραπῇ τῆς Θεότητος. Ὅτε δὲ καὶ τοὺς τεθνεῶτας ἐκ τῶν καταχθονίων ἀνέστησας, πᾶσαι αἱ Δυνάμεις τῶν ἐπουρανίων ἐκραύγαζον. Ζωοδότα Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα Σοι, Αναστάσιμο ἀπολυτίκιον, Ἦχος Β΄, *Παρακλητική*, ό.π., 141.

²⁶⁰ Νικόδημος Αγιορείτης, *Εορτοδρόμιον*, Βενετία 1836, σ. 441.

²⁶¹ Ωσ. 13:14.

²⁶² Γ΄ τροπάριο, Ζ΄ ωδή, Αναστάσιμος Κανόνας του Πάσχα, *Πεντηκοστάριον χαρμόσυνον*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2002⁶, σ. 13.

²⁶³ «ἐγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ», Ιω. 11:25.

²⁶⁴ Ι. Φούντας, Μητροπολίτης Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως. *Ορθόδοξη Κατήχηση*, ό.π., σ. 110.

²⁶⁵ Ανδρέας Κρήτης, « Λόγος ΙΒ΄ », *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 97, στ. 1049-1052.

²⁶⁶ «ἐγὼ εἰμι ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος καὶ ὁ ζῶν, καὶ ἐγενόμην νεκρὸς, καὶ ἰδοὺ ζῶν εἰμι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, καὶ ἔχω τὰς κλεῖς τοῦ θανάτου καὶ τοῦ ἄδου», Αποκ. 1:17-18.

Ο θάνατος δεν είναι το τέλος της ζωής. Είναι ένα τέλος και μια αρχή. Το γεγονός του σωματικού θανάτου δεν είναι μόνιμο. Αναφέρει ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός στην Δ΄ Διδαχή του, «είναι ο θάνατος ένας μεγάλος ύπνος και ο ύπνος ένας μεγάλος θάνατος»²⁶⁷ και οι ψυχές των αγίων, πλέον απέρχονται στις ουράνιες και φωτεινές μονές και απολαμβάνουν «μερικὴν ἀπόλαυσιν», αναμένοντας να λάβουν και το τέλειο της μακαριότητας μετά από την κοινή Ανάσταση.

²⁶⁷ Ευθυμία μοναχή, *Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, (Ι. Μ. Αγίου Κοσμά του Αιτωλού), Αιτωλία 2001, σ. 241.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Η Εκκλησία από την πρώτη στιγμή της ιστορικής της φανέρωσης είναι σύναξη λατρευτική «ἐπί τό αὐτό»²⁶⁸ και σύμφωνα με τον ιερό Καβάσιλα «ἡ Ἐκκλησία σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις»²⁶⁹. Εξαρχῆς, μέσα από το βιβλικό κείμενο προβάλλεται η ταύτιση της Ευχαριστίας με την Εκκλησία. Κατά τον Μυστικό Δείπνο, ο Ιησούς Χριστός τέλεσε την πρώτη Ευχαριστία με τη συμμετοχή των μαθητῶν Του. Παρέδωσε ως ιερή παρακαταθήκη στους αποστόλους και κατ' ἐπέκταση στην Εκκλησία, τη συνεχή τέλεση της Ευχαριστίας και τη συμμετοχή τους στα ἀχραντα μυστήρια, δηλώνοντας, «ὁσάκις γὰρ ἐσθίετε τὸν ἄρτον τοῦτον, πίνετε δὲ καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο, τὸν ἐμὸν θάνατον καταγγέλλετε καὶ τὴν ἐμὴν Ἀνάστασιν ὁμολογεῖτε»²⁷⁰. Επιπλέον, με το λόγο Του, «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» παρακίνησε τους αγίους αποστόλους στη διαρκή βιωματική συμμετοχή, ἀνάμνηση και ὁμολογία του πάθους και της Ἀνάστασής Του, δια της Ευχαριστίας²⁷¹

2.1. Θεία Ευχαριστία

Η Εκκλησία πηγάζει κατευθείαν από την αγαπητική κοινωνία των προσώπων της Αγίας Τριάδας και διατηρεῖ σταθερή πορεία με κατεύθυνση προς τα ἔσχατα της Βασιλείας. Η ιστορική πραγμάτωσή της, ταυτίζεται με την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, ως επαναλαμβανόμενη αλληλουχία βαρυσήμαντων παρελθοντικῶν και προσδοκῶμενων γεγονότων του μέλλοντος. Η Ευχαριστία, δεν αποτελεί μια απλή ἀνάμνηση και στείρα αναπαράσταση λόγων και πράξεων. Στην Ευχαριστία βιώνονται γεγονότα του παρελθόντος ὅπως αὐτὸ «τοῦ Σταυροῦ, τοῦ τάφου, τῆς τριήμερου Ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοῦς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρα»²⁷² του Ιησοῦ Χριστοῦ, τα οποία εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένα με το σχέδιο της θείας οικονομίας για τη σωτηρία του γένους των ἀνθρώπων.

²⁶⁸ Α' Κορ. 11:20.

²⁶⁹ Ν. Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, (Το Περιβόλι της Παναγίας), Θεσσαλονίκη 2006⁴, σ. 125.

²⁷⁰ Αγία Αναφορά, «Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου του Μεγάλου», *Ιερατικόν*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2009⁷, σ. 172.

²⁷¹ Λκ. 22:19, Α' Κορ. 11:25.

²⁷² Αγία Αναφορά, Θεία Λειτουργία Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ιερατικόν*, ὁ.π., σ. 132.

Ταυτόχρονα στην Ευχαριστία βιώνονται μελλοντικά γεγονότα. Δίνεται η δυνατότητα πρόγευσης και «τῆς Δευτέρας καὶ ἐνδόξου πάλιν παρουσίας»²⁷³ του Ιησού Χριστού και των εσχάτων της Βασιλείας μέσα στην Ιστορία²⁷⁴.

Η Εκκλησία είναι το Θεανθρώπινο Σώμα του Ιησού Χριστού, του οποίου κεφαλή είναι ο ίδιος ο Χριστός. Οι βαπτισμένοι στο όνομα της Αγίας Τριάδας χριστιανοί αποτελούν, τα μέλη του σώματος της Εκκλησίας και όπως ενδεικτικά αναφέρει ο απόστολος Παύλος απευθυνόμενος προς τους Κορινθίους «κύμεις δέ ἐστε σῶμα Χριστοῦ καὶ μέλη ἐκ μέρους»²⁷⁵.

Σύμφωνα με τον π. Κάλλιστο Ware, ο άνθρωπος, είναι ὄν ευχαριστιακό. Έχει τη δυνατότητα να δοξολογεί τον Θεό και να αντιπροσφέρει ευχαριστιακά τη δημιουργία στον Δημιουργό²⁷⁶. Σε κάθε ευχαριστιακή σύναξη, κατά την προετοιμασία των Τιμίων Δώρων στην Αγία Πρόθεση, ο λειτουργός, εξάγει και τοποθετεί πάνω στον Άγιο Δίσκο, μικρές μερίδες άρτου, προς τιμή της Θεοτόκου, του Προδρόμου, των Δικαίων της Παλαιάς Διαθήκης, των αποστόλων, των αγίων της Εκκλησίας και του συγγραφέα των ευχών της λειτουργίας που θα τελεσθεί. Κατ' ανάλογο τρόπο, μνημονεύει ονόματα ζώντων και κεκοιμημένων μελών της Εκκλησίας. Με αυτό τον τρόπο, μέσα στον Άγιο Δίσκο βρίσκονται συγκεντρωμένα όλα τα μέλη της Εκκλησίας. Στη συνέχεια, στο τμήμα της Θείας Λειτουργίας που ονομάζεται Αγία Αναφορά, μετά από την επίκληση του Αγίου Πνεύματος και τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων, γίνεται μνημόνευση των διπτύχων, δηλαδή μνημόσυνο για τους κεκοιμημένους και τους ζώντες, κλήρο, λαό και ολόκληρη την οικουμένη²⁷⁷. Για τον Αναστάνα Χριστό δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα σε ζώντες και νεκρούς αλλά ενώπιόν Του είναι ὅλοι ζώντες. Όπως βεβαιώνει ο Ιησούς Χριστός, «οὐκ ἔστιν ὁ Θεὸς Θεὸς νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων»²⁷⁸.

Στη Θεία Λειτουργία του Αποστόλου Μάρκου αναφέρεται «καὶ τούτων πάντων τας ψυχὰς ἀνάπαυσον, δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐν ταῖς τῶν ἀγίων σου σκηναῖς, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου, χαριζόμενος αὐτοῖς τὰ τῶν ἐπαγγελιῶν σου ἀγαθὰ, ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδεν καὶ οὐδ' οὐκ ἤκουσεν καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπων οὐκ ἀνέβη, ἃ ἠτοίμασας, ὁ Θεός, τοῖς ἀγαπῶσι

²⁷³ Ο.π.

²⁷⁴ Σ. Γιαγκάζογλου, «Περὶ Εκκλησίας», *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Δόγμα, Πνευματικότητα και Ἦθος της Ορθοδοξίας*, ὁ.π., σ. 165.

²⁷⁵ Α' Κορ. 12:27.

²⁷⁶ K. Ware, Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροὶ ἢ φίλοι, Το σῶμα, η ψυχὴ και τα πάθη του ἀνθρώπου*, ὁ.π., σ. 17.

²⁷⁷ Γ. Φίλιας, «Η Λειτουργία ως κέντρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Β', Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο), Πάτρα 2002, σ. 29.

²⁷⁸ Ματθ. 22:32.

το ὄνομά σου τό ἅγιον. Αὐτῶν μὲν τάς ψυχὰς ἀνάπαυσον καί βασιλείας οὐρανῶν καταξίωσον...»²⁷⁹.

Στη Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου, αναφέρεται «ἔτι μνησθῆναι καταξίωσον Δέσποτα καί τῶν ἀπ' αἰῶνος σοι εὐαρεστησάντων κατά γενεάν καί γενεάν ... ἐν πίστει τετελειωμένου» και «Μνήσθητι Κύριε, ὁ Θεός τῶν πνευμάτων καί πάσης σαρκός, ... Ὁρθοδόξων, ἐκεῖ αὐτούς ἀνάπαυσον ... καί εἰς ἀνάπαυσιν τῶν προκεκοιμημένων ψυχῶν»²⁸⁰.

Κατά την Αγία Αναφορά στη Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου²⁸¹ και του Μεγάλου Βασιλείου²⁸² η Εκκλησία αιτεῖται, «μνήσθητι πάντων τῶν κεκοιμημένων ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου καί ἀνάπαυσον αὐτούς, ὁ Θεός ἡμῶν, ὅπου ἐπισκοπεῖ τὸ φῶς τοῦ προσώπου σου».

Κατά την Αγία Αναφορά στη Θεία Λειτουργία, αναφέρονται και οι καρποί της ἐπίκλησης του Αγίου Πνεύματος, ὥστε ὅσοι γίνονται κοινωνοὶ τῶν καθαγιασμένων Τιμίων Δώρων, να λάβουν ἀφεση ἁμαρτιῶν, να ἔχουν την κοινωνία του Αγίου Πνεύματος, να καταστούν μέλη της Βασιλείας τῶν Ουρανῶν, να ἔχουν θάρρος ἀπέναντι στον Θεό, να μην κριθοῦν και να μην καταδικαστοῦν κατά τη Δευτέρα Παρουσία.²⁸³

Ἡ ἀκτιστη θεία ἐνέργεια δεν μπορεί να εἶναι χωρισμένη ἀπὸ τη Θεανθρώπινη σάρκα του Ἰησοῦ Χριστοῦ. Γι' αὐτό, ὁ Χριστός πρέπει να εἶναι πραγματικά παρὼν ὄχι μόνο στη Θεία Ευχαριστία, ἀλλὰ και σε κάθε μυστηριακή πράξη της Εκκλησίας καθὼς ἐπίσης ἀδιάλειπτα να βρίσκεται και σε κάθε πιστό χριστιανό. Ὅταν κατά τη Θεία Ευχαριστία, οἱ χριστιανοὶ κοινωνοῦν το Σῶμα και το Αἷμα του Θεανθρώπου Ἰησοῦ, κοινωνοῦν τη Σάρκα του Θεοῦ Λόγου γι' αὐτό ἀγιάζονται και μετέχουν ὀντολογικά της Ἁγίας Σάρκας και του Τιμίου Αἵματος του Ἰησοῦ Χριστοῦ²⁸⁴. Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας, ἐπίσκοπος Κρήτης, ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὅτι «σταυρούμενος ὑπὲρ πάντων ἔθνηκας, ... τὸ μὲν Σῶμα, ἵνα ἀναπλάσης ..., τὸ δὲ Αἷμα, ἵνα ἀποπλύνῃς» τον πεπτωκότα ἄνθρωπο²⁸⁵.

²⁷⁹ Απόστολος Μάρκος, *Ἡ Θεία Λειτουργία του Αγίου Αποστόλου και Ευαγγελιστοῦ Μάρκου*, (Μαῖστωρ), Λευκωσία 2010, σ. 64.

²⁸⁰ Ἰάκωβος Αδελφοθέος, *Ἡ Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 1983¹¹, σσ. 35-36.

²⁸¹ *Ἱερατικόν*, ὁ.π., σ. 134.

²⁸² Ὁ.π., σ. 174.

²⁸³ «Ὡστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος, εἰς βασιλείας οὐρανῶν πλήρωμα, εἰς παρρησίαν τὴν πρὸς σέ, μὴ εἰς κρῖμα ἢ εἰς κατάκριμα.», ὁ.π., σ. 133.

²⁸⁴ π. Ι. Ρωμανίδης, *Το προπατορικόν ἁμάρτημα*, ὁ.π., σ. 7.

²⁸⁵ ἸΗ' τροπάριο, Δ' ὠδῆς Μεγάλου Κανόνος, Ξ. Συριοπούλου, *Ὁ Μέγας Κανὼν Αγίου Ἀνδρέου Κρήτης*, (Ἡ Λυχνία), Αθήνα 2000, σ. 154.

Οι συμμετέχοντες στη Θεία Ευχαριστία γίνονται σύναιμοι και σύσσωμοι Χριστού και γι' αυτό η Ευχαριστία συνιστά την τέλεια πραγμάτωση της Εκκλησίας ως Σώμα Χριστού²⁸⁶. Σύμφωνα με τον Κυριακό λόγο «ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον, κἀγὼ ἀναστήσω αὐτὸν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ»²⁸⁷. Με τη Θεία κοινωνία ο Ιησούς Χριστός αναμιγνύει τον εαυτό Του με τον άνθρωπο και τον καθιστά δικό του Σώμα²⁸⁸.

Η Ευχαριστία αποτελεί το καθολικό μυστήριο της Εκκλησίας και ως γεγονός με εσχατολογικό χαρακτήρα, δίδει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να προσληφθεί από τον αἶδιο Θεό, ως μέλος του Εκκλησιαστικού Σώματος. Κάθε ευχαριστιακή σύναξη φανερώνει και συνιστά την Εκκλησία ως εικόνα των εσχάτων της Βασιλείας και παρέχει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να γίνει κοινωνός της αιώνιας ζωής, να μετέχει της αληθινής ζωής του Θεού, ο Οποῖος κατανοείται ως Τριάδα Προσώπων. «Ευχαριστία είναι η εμπειρία του παραδείσου», αναφέρει ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν²⁸⁹ και η Εκκλησία εντός της Ευχαριστίας, πραγματώνει την εσχατολογική της φύση, δια της μετοχής της αληθινής ζωής της Αγίας Τριάδας.

Η ευχαριστιακή κοινότητα ως εσχατολογική κοινότητα, αποτελεί εικόνα της Βασιλείας του Θεού (που είναι ο προορισμός του ανθρώπου) μέσα στην ιστορία, χωρίς να εγκλωβίζεται από τον χρόνο²⁹⁰. Η εξαγγελία της Βασιλείας, αποτέλεσε την έναρξη της δημόσιας δράσης του Ιησού Χριστού, επί γης²⁹¹, η οποία, δια του «ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου», εκφράζεται ως πόθος στην Κυριακή προσευχή. Ο προσανατολισμός της Θείας Ευχαριστίας ήταν από την αρχή προς το μέλλον και η προσευχή που κυριαρχούσε στην αρχαία εκκλησία κατά την Ευχαριστία ήταν «Μαράν αθά»²⁹² δηλαδή, ο Κύριος έρχεται (ή έρχου Κύριε) μέσα από το οποίο προβάλλεται η εγγύτητα, αλλά και η ανάμνηση του μέλλοντος και ο εσχατολογικός χαρακτήρας της Ευχαριστίας.

Η επουράνια Βασιλεία αποτελεί τον σκοπό, το νόημα και το περιεχόμενο της χριστιανικής ζωής. Σύμφωνα με την ομόφωνη μαρτυρία της Γραφής και της Παράδοσης, Βασιλεία είναι η γνώση του Θεού, η αγάπη γι' Αυτόν, η ενότητα μαζί Του και η ζωή «ἐν Αὐτῷ». Η Βασιλεία του Θεού είναι ενότητα με τον Θεό, πηγή κάθε ζωής, είναι ὄντως η ίδια η ζωή. Είναι αιώνια ζωή²⁹³. Εφόσον ο Θεός είναι άπειρος, η λυτρωμένη ανθρωπότητα

²⁸⁶ Σ. Γιαγκάζογλου, «Περὶ Εκκλησίας», *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Δόγμα, Πνευματικότητα και Ἦθος της Ορθοδοξίας*, ὁ.π., σσ. 167-168.

²⁸⁷ Ιω. 6:54.

²⁸⁸ Γρηγόριος ιερομόναχος, *Η Θεία Ευχαριστία και η Θεία Κοινωνία*, (Δόμος), Αθήνα 2001, σ. 233.

²⁸⁹ Α. Σμέμαν, *Ευχαριστία*, (Ακρίτας), επιμ. Αρχιμ. Α. Δικαϊάκος & μτφρ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα 2000², σ. 237.

²⁹⁰ Ν. Ασπρούλης, «Αγία Τριάδα, Εκκλησία, Έσχατα. Συμβολή στην ευχαριστιακή εκκλησιολογία του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα», *Θεολογία* 80:4 (2009), σ. 301.

²⁹¹ Μαρκ. 1:14-15.

²⁹² Α΄ Κορ. 16:22.

²⁹³ Α. Σμέμαν, *Ευχαριστία*, ὁ.π., σ. 59.

δεν θα παύσει να μετέχει όλο και πληρέστερα στη δόξα και αγάπη του Θεού. Ενώ η γνώση του Θεού θα αυξάνει, εντούτοις δεν θα εξαντλείται ποτέ²⁹⁴. «Αὕτη δέ ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωή, ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν»²⁹⁵.

2.2. Βάπτισμα

Τα ιερά μυστήρια της Εκκλησίας, αποτελούν εκφάνσεις του ενός και μόνου μυστηρίου, «του μυστηρίου του Χριστού»²⁹⁶. Γι' αυτό και κανένα άλλο μυστήριο δεν μπορεί να νοηθεί καθ' εαυτό, αλλά πάντοτε και μόνο σε σχέση με το Μυστήριο που ανακεφαλαιώνει το όλο «μυστήριο του Χριστού», δηλαδή τη Θεία Ευχαριστία²⁹⁷. Η Εκκλησία ορίζεται, αποκαλύπτεται, φανερώνεται, και πραγματώνεται μέσα στα μυστήρια της. Δεν υπάρχει εκκλησιαστική πραγματικότητα χωρίς μυστήρια, δηλαδή χωρίς δυνατότητες μετοχής στην άκτιστη Θεία ενέργεια και του πνευματικού χαρακτήρα της Εκκλησίας, μέσα από τα οποία η φύση των πιστών ανακαινίζεται και θεουργείται²⁹⁸. Όσοι άνθρωποι ζουν εκτός της μυστηριακής ζωής βρίσκονται εκτός του σώματος του Χριστού, όπου κυριαρχούν ο πρωταίτιος του θανάτου ο σατανάς και οι δυνάμεις του²⁹⁹. Η πνευματική αναγέννηση, είναι το να καταστεί ο άνθρωπος σύμμορφος με τον Χριστό³⁰⁰.

Αρχή και προϋπόθεση της μυστηριακής ζωής, είναι το Άγιο Βάπτισμα, το πρώτο των πνευματικών δωρημάτων του Χριστού³⁰¹. Το κύριο νόημα του Βαπτίσματος, είναι η ενσωμάτωση του ανθρώπου στο σώμα της Εκκλησίας³⁰². Όπως ο Ιησούς Χριστός, είχε αναφέρει χαρακτηριστικά στον Νικόδημο, τον νυκτερινό μαθητή, «ἐὰν μὴ τις γεννηθῆ ἔξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ»³⁰³. Το «ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος» μυστήριο της «ἐν Χριστῷ» αναγέννησης και ένταξης του ανθρώπου στην Εκκλησία, έχει τις ρίζες του στη λειτουργική πράξη των χρόνων της Καινής Διαθήκης και ταυτόχρονα αποτελεί εκπλήρωση των παλαιοδιαθηκικών βαπτισματικών τύπων³⁰⁴. Κατά το

²⁹⁴ Κ. Ware, Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροὶ ἢ φίλοι, Το σώμα, η ψυχή και τα πάθη του ανθρώπου*, ό.π., σ. 31.

²⁹⁵ Ιω. 17:3.

²⁹⁶ Εφ. 3:4, Εφ. 5:32.

²⁹⁷ Ι. Ζηζιούλας, Μητροπολίτης Περγάμου, «Άγιον Βάπτισμα και Θεία Λειτουργία», *Το Άγιον Βάπτισμα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*, Αθήνα 2003, σσ. 213-214.

²⁹⁸ π. Γ. Μεταλληνός, «Εξ ὕδατος και Πνεύματος, Η θεολογία του Αγίου Βαπτίσματος», *Το Άγιον Βάπτισμα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*, ό.π., σσ. 25-26.

²⁹⁹ π. Ι. Ρωμανίδης, *Το προπατορικόν αμάρτημα*, ό.π., σ. 173.

³⁰⁰ «οὓς προέγνω, και προώρῖσε συμμόρφους τῆς εἰκόνοσ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ», Ρωμ. 8:29.

³⁰¹ Συμμεών Θεσσαλονίκης, «Περί των ιερών τελετών», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 155, στ. 185.

³⁰² Ι. Ζηζιούλας, Μητροπολίτης Περγάμου, «Άγιον Βάπτισμα και Θεία Λειτουργία», ό.π., σ. 221.

³⁰³ Ιω. 3:5.

³⁰⁴ Π. Σκαλτσής, «Ιστορική διαμόρφωση της ακολουθίας του Αγίου Βαπτίσματος», *Το Άγιον Βάπτισμα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*, Αθήνα 2003, σ. 45.

Βάπτισμα, το οποίο τελείται στο όνομα της Αγίας Τριάδας³⁰⁵, νεκρώνεται από τον βαπτισθέντα το σώμα της αμαρτίας και δημιουργείται σε αυτόν μία νέα πνευματική γέννηση³⁰⁶. Η τριπλή κατάδυση στο ύδωρ και η ανάδυση, αποτελεί θεία και ωφέλιμη δωρεά, αποτελεί ένωση με τον ποιητή των όλων³⁰⁷. Συντελείται η είσοδος του νεοφώτιστου στην Εκκλησία ως σώμα, μέσα στην οποία αδιάλειπτα αγωνίζεται για τη νίκη του επί του διαβόλου και της αμαρτίας. Επιπλέον, με το Βάπτισμα εισάγεται ο πιστός στην «έν Χριστῶ» κοινωνία με τα άλλα μέλη του Κυριακού Σώματος³⁰⁸.

Το Βάπτισμα σηματοδοτεί ένα τέλος και μια αρχή. Το γεγονός αυτό διαφαίνεται και προβάλλεται μέσα από την ορολογία που χρησιμοποιείται. Η πλήρης κατάδυση στο νερό, το σύμβολο του θανάτου, χαρακτηρίζεται ως συνταφή με τον Χριστό «διά του βαπτίσματος»³⁰⁹ ή «λουτρό παλιγγενεσίας»³¹⁰. Ταυτόχρονα, η ανθρώπινη ύπαρξη με τη συμβολική ταφή στο νερό, λαμβάνει πραγματικές σωτηριολογικές διαστάσεις και αιώνια προοπτική³¹¹.

Μέσα από την Καινή Διαθήκη, το βάπτισμα συνδέεται άρρηκτα με τη θυσία, το μαρτύριο³¹² αλλά και με τον θάνατο³¹³. Τα σημεία αυτά έχουν χαρακτήρα κυριολεκτικό και οντολογικό. Το Άγιο Βάπτισμα είναι εισαγωγικό, σε μια σταυρική πορεία μαρτυρίου και θυσίας και αποτελεί τη μήση του νέου χριστιανού στον πνευματικό αγώνα μέσω του θανάτου στο νερό³¹⁴. Ο κάθε άνθρωπος δύναται να καταστεί μέτοχος του θανάτου και της Ανάστασης του Χριστού μετέχοντας στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας. Μπορεί ο άνθρωπος να κατορθώσει την κάθοδο στον άδη, μιμούμενος την ταφή του Ιησού Χριστού με το Άγιο Βάπτισμα³¹⁵. Κατά τη διάρκεια του μυστηρίου του Βαπτίσματος, με την τριπλή κατάδυση μέσα στο αγιασμένο νερό και την τριπλή ανάδυση, οι άνθρωποι βαπτίζονται στη Θεόσωμο τριήμερο ταφή και τη Ζωηφόρο Ανάσταση του Ιησού Χριστού. Όπως ο Ιησούς Χριστός ενταφιάστηκε στο μνήμα και την τρίτη ημέρα αναστήθηκε, έτσι και ο άνθρωπος κατά το βάπτισμα, με την κατάδυση θάπτει τη φθαρμένη φύση του στα νερά της Θείας

³⁰⁵ «βαπτίζοντες αυτούς εις τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», Ματθ. 28:19.

³⁰⁶ Α. Θεοδώρου, *Βασική Δογματική Διδασκαλία, Πιστεύω εις ένα Θεόν*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2007², σ. 175.

³⁰⁷ Γ. Φίλιας, *Λειτουργική, Τόμος Α΄*, (Γρηγόρη), Αθήνα, 2006, σ. 385.

³⁰⁸ π. Γ. Μεταλληνός, «Εξ ύδατος και Πνεύματος, Η θεολογία του Αγίου Βαπτίσματος», ό.π., σ. 39.

³⁰⁹ «συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εις τὸν θάνατον», Ρωμ. 6:4.

³¹⁰ «οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ ὧν ἐποιήσαμεν ἡμεῖς, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτοῦ ἔλεον ἔσωσεν ἡμᾶς διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος Ἁγίου», Τιτ. 3:5.

³¹¹ Π. Σκαλτσής, «Ιστορική διαμόρφωση της ακολουθίας του Αγίου Βαπτίσματος», ό.π., σ. 55.

³¹² «ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς· τὸ μὲν ποτήριον ὃ ἐγὼ πίνω πίεσθε, καὶ τὸ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθήσεσθε», Μαρκ. 10:39, «βάπτισμα δὲ ἔχω βαπτισθῆναι, καὶ πῶς συνέχομαι ἕως οὗ τελεσθῆ», Λουκ. 12:50.

³¹³ «συνταφέντες αὐτῷ ἐν τῷ βαπτίσματι», Κολ. 2:12.

³¹⁴ π. Γ. Μεταλληνός, «Εξ ύδατος και Πνεύματος, Η θεολογία του Αγίου Βαπτίσματος», ό.π., σσ. 31-32.

³¹⁵ Βασίλειος ο Μέγας, «Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Προς τον εν αγίοις Αμφιλόχιον ἐπίσκοπον Ἰκονίου», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ.32, στ. 129.

χάριτος, συνθαπτόμενος μυστικά με τον Χριστό. Με την ανάδυσή του, συνανίσταται με τον Χριστό σε μια νέα ζωή³¹⁶, ανακαινισμένη και άφθαρτη³¹⁷. Η τριπλή κατάδυση και ανάδυση δεν είναι τύπος ή αλληγορία αλλά αισθητή εμπειρία ενός πραγματικού γεγονότος. Το «ύδωρ» γίνεται εικόνα της νέας «ἐν Χριστῷ» ζωής και η κατάδυση καθιστά το Βάπτισμα «ομοίωμα» του θανάτου του πιστού «ἐν Χριστῷ»³¹⁸. Με το Βάπτισμα, ο πιστός πεθαίνει ως τέκνο σώματος, δηλαδή ως άνθρωπος υποταγμένος στους βιολογικούς νόμους και τη φθορά και αναγεννάται ως τέκνο της Βασιλείας. Η εικόνα της Βασιλείας είναι η Ευχαριστία. Η υιοθεσία που παρέχει το Βάπτισμα εκφράζεται και πραγματοποιείται μέσα στη Θεία Ευχαριστία. Ένα Βάπτισμα ασύνδετο προς την Ευχαριστία, είναι ένας θάνατος χωρίς ανάσταση και το Βάπτισμα χωρίς την Ευχαριστία, χάνει το εσχατολογικό του νόημα³¹⁹.

Με αυτό τον τρόπο όλοι οι βαπτισμένοι χριστιανοί ενδύονται τον Χριστό³²⁰ και όπως ανα φέρει ο απόστολος Παύλος, με το βάπτισμα «σύμφυτοι γεγονάμεν τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεως ἐσόμεθα»³²¹ δηλαδή, όπως με το βάπτισμα ενωθήκαμε με τον Χριστό, που είναι ομοίωμα του θανάτου Του, κατά φυσική συνέπεια θα γίνουμε ένα και στην ανάστασή Του, δηλαδή θα αναστηθούμε και εμείς ένδοξοι όπως Εκείνος.

2.3. Μνημόσυνα

Τρόπος εκδήλωσης της αγάπης και της τιμής των ζώντων προς τους νεκρούς, είναι η προσευχή υπέρ ανάπαυσης και η κατ' αυτή μνημόνευση των κεκοιμημένων. Οι χριστιανοί μερμινούν για την ευσχήμονα ταφή των σεπτών σκηνωμάτων των κεκοιμημένων, αλλά και για την ανάπαυση των ψυχών τους³²². Η Εκκλησία ως φιλόστοργη μητέρα, ανέκαθεν προσέφερε δεήσεις και προσευχές υπέρ των κεκοιμημένων παιδιών της. Το γεγονός αυτό μαρτυρείται από τα δίπτυχα τα οποία αναγιγνώσκονταν κατά τη Θεία Ευχαριστία. Επιπλέον σε όλες τις Θείες Λειτουργίες αναφέρονται αιτήματα για συγχώρηση και ανάπαυση αλλά και ευχές για τους κεκοιμημένους. Επίσης, μαρτυρείται από επιτύμβιες επιγραφές, στις

³¹⁶ Κατά τη διάρκεια της αγρυπνίας του Μεγάλου Σαββάτου προς την Κυριακή του Πάσχα, τελούνταν συνήθως οι ομαδικές βαπτίσεις των κατηχομένων. Επειδή η μετά το Πάσχα εβδομάδα, ήταν η πρώτη της καινούριας ζωής των νεοφωτιστών ως Χριστιανών, η εβδομάδα αυτή ονομάστηκε «Διακαινίστημος», Γ. Φίλιας, «Η Λειτουργία ως κέντρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας», ό.π., σ. 51.

³¹⁷ Α. Θεοδώρου, *Βασική Δογματική Διδασκαλία, Πιστεύω εις ένα Θεόν*, ό.π., σ. 176.

³¹⁸ π. Γ. Μεταλληνός, «Εξ ύδατος και Πνεύματος, Η θεολογία του Αγίου Βαπτίσματος», ό.π., σσ. 32-35.

³¹⁹ Ι. Ζηζιούλας, Μητροπολίτης Περγάμου, «Άγιον Βάπτισμα και Θεία Λειτουργία», ό.π., σσ. 222-223.

³²⁰ Γαλ. 2:27.

³²¹ Ρωμ. 6:7.

³²² π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σ. 495.

οποίες γίνεται αναφορά και αίτηση για μεσιτεία και ευχές υπέρ των κεκοιμημένων³²³. Επιπλέον, η Εκκλησία τελεί τα μνημόσυνα υπέρ ανάπαυσης των κεκοιμημένων, για να παρηγορούνται οι ζώντες συγγενείς και φίλοι, αλλά κυρίως για να έχουν μνήμη θανάτου, να παρακινούνται στον αγώνα για την «έν Χριστῶ» τελείωση και να διαπιστώνουν ότι τα εγκόσμια είναι πρόσκαιρα και μάταια³²⁴. Σύμφωνα με τον Άγιο Παΐσιο τον Αγιορείτη, τα μνημόσυνα είναι ο καλύτερος δικηγόρος για τις ψυχές των κεκοιμημένων. Οι προσευχές των ζώντων και τα μνημόσυνα είναι η τελευταία ευκαιρία που δίνει ο Θεός για βοήθεια προς τους κεκοιμημένους και προσφέρουν ανακούφιση στις ψυχές τους³²⁵.

Από την Παλαιά Διαθήκη λαμβάνεται η πληροφορία ότι το ρήμα «μιμνήσκομαι» και τα παράγωγά του, χρησιμοποιούνται για να δηλωθούν πραγματικότητες που είναι παρούσες³²⁶ ενώπιον του Θεού³²⁷. Μαρτυρούνται στην Παλαιά Διαθήκη, προσευχητικές συνάξεις και μνημόσυνα υπέρ αφέσεως αμαρτιών και αναπαύσεως των κεκοιμημένων. Στο βιβλίο του Νεεμία αναφέρεται ότι «συνήχθησαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐν νηστεία καὶ ἐν σάκκοις καὶ σποδῶ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν...ἐξηγόρευσαν τὰς ἀμαρτίας αὐτῶν καὶ τὰς ἀνομίας τῶν πατέρων αὐτῶν καὶ ἔστησαν ἐπὶ τῇ στάσει αὐτῶν καὶ ἀνέγνωσαν ἐν βιβλίῳ νόμου Κυρίου Θεοῦ αὐτῶν καὶ ἦσαν ἐξαγορεύοντες τῷ Κυρίῳ καὶ προσκυνοῦντες τῷ Κυρίῳ Θεῷ αὐτῶν ...ἀνάστητε, εὐλογεῖτε Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν»³²⁸.

Όπως αναφέρεται στο δεύτερο βιβλίο των Μακκαβαίων, μετά από τη νίκη του Ιούδα επί του Γοργία, «τὰ τῶν προπεπτωκότων σώματα ἀνακομίσασθαι καὶ μετὰ τῶν συγγενῶν ἀποκαταστήσαι εἰς τοὺς πατρώους τάφους»³²⁹ και αφού βρήκαν ειδώλια κρυμμένα στα ρούχα των νεκρών, «εἰς ἰκετείαν ἐτράπησαν ἀξιώσαντες τὸ γεγονός ἀμάρτημα τελείως ἐξαλειφθῆναι³³⁰ ... «ποιησάμενός τε κατ' ἀνδραλογίαν κατασκευάσματα εἰς ἀργυρίου δραχμᾶς δισχιλίας, ἀπέστειλεν εἰς Ἱεροσόλυμα προσαγαγεῖν περὶ ἀμαρτίας θυσίαν, πάνυ καλῶς καὶ ἀστείως πράττων ὑπὲρ ἀναστάσεως διαλογιζόμενος· εἰ γὰρ μὴ τοὺς προπεπτωκότας ἀναστήναι προσεδόκα, περισσὸν ἂν ἦν καὶ ληρῶδες ὑπὲρ νεκρῶν προσεύχεσθαι.... ὅθεν περὶ τῶν τεθνηκότων τὸν ἐξίλασμον ἐποίησαντο τῆς ἀμαρτίας ἀπολυθῆναι»³³¹.

³²³ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αὐτῷ*, ὁ.π., σ. 564-566.

³²⁴ Α. Κοκάλης, *Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους*, (Ο Σωτήρ), Αθήνα 2016⁹, σ. 23.

³²⁵ Παΐσιος Αγιορείτης, *Λόγοι Δ', Οικογενειακή ζωή*, (Ιερὸν Ησυχαστήριον Μοναζουσῶν, Ευαγγελιστὴς Ἰωάννης ο Θεολόγος), Θεσσαλονίκη 2007⁸, σ. 276.

³²⁶ Γεν. 8:1, Γεν. 8-15, Εξ. 2:24, Εξ. 32:13, Ψαλμ. 24:6-8.

³²⁷ π. Κ. Παπαδόπουλος, «Μνημόσυνα», *Το μυστήριον του θανάτου εἰς τὴν λατρείαν τῆς Εκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων τῆς ἐπικοινωνιακῆς καὶ μορφωτικῆς υπηρεσίας τῆς Εκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σ. 387.

³²⁸ Νεεμ. 9:1-5.

³²⁹ Β' Μακ. 12:39.

³³⁰ Β' Μακ. 12:42.

³³¹ Β' Μακ. 12:43-45.

Με βάση τις Διαταγές των Αποστόλων ορίστηκαν να τελούνται μνημόσυνα υπέρ ανάπαυσης των κεκοιμημένων. Τελούνται σε συγκεκριμένο χρόνο από την εκδημία κάποιου χριστιανού, τα τρίτα, τα έννατα, τα τεσσαρακοστά και τα ενιαύσια μνημόσυνα³³², πάντοτε σε συνάρτηση με τη Θεία Λειτουργία³³³. Κατά τη μεταποστολική περίοδο, διατηρήθηκε το έθιμο της τέλεσης της Θείας Ευχαριστίας στους τάφους των μαρτύρων κατά την ετήσια μνήμη τους³³⁴. Στην πράξη της Εκκλησίας επικράτησαν να τελούνται εκτός αυτών, τα τρίμηνα, εξάμηνα και εννιάμηνα μνημόσυνα υπέρ ανάπαυσης, κατά το πρώτο έτος της εκδημίας³³⁵. Τα χρονικά ορόσημα των μνημοσύνων (τρίτα, έννατα, τεσσαρακοστά)³³⁶, ανάγονται στις παραδόσεις των εθνικών και των ιουδαϊκών παραδόσεων, τα οποία προσέλαβε η Εκκλησία και τους προσέδωσε καινούριο νόημα. Τα τριήμερα τελούνται προς τιμή της Αγίας Τριάδος ή σε ανάμνηση της τριήμερου παραμονής του Ιησού Χριστού στο μνήμα. Τα εννιάμερα προς τιμή των εννέα Αγγελικών ταγμάτων, με την ευχή ο κεκοιμημένος να συναριθμηθεί με του Αγίου Αγγέλου. Τα τεσσαρακοστά, σε ανάμνηση του πένθους των ισραηλιτών για τον θάνατο του Μωυσή ή για την Ανάληψη του Ιησού Χριστού, με την ευχή ο κεκοιμημένος να αναστηθεί και να αναληφθεί, ώστε να είναι πάντοτε μαζί με τον Κύριο. Τα ενιαύσια τελούνταν κατά την επέτειο της «έν Χριστῶ» αληθινής γέννησης του κεκοιμημένου, δηλαδή της μετάστασής του στον ουρανό³³⁷.

Ως χώρος τέλεσης των επιμνημόσυνων δεήσεων, τόσο στις έκτακτες περιπτώσεις όσο και στις τακτές ημέρες μνήμης των κεκοιμημένων, θεωρείται ο τάφος³³⁸. Ως κατεξοχήν ημέρα των μνημοσύνων ορίστηκε σε εβδομαδιαία βάση, η ημέρα του Σαββάτου, ως ημέρα εκτός των άλλων, αφιερωμένη υπέρ των νεκρών³³⁹ κατά την οποία η Εκκλησία τιμά τους μάρτυρες και πενθεί τους κεκοιμημένους³⁴⁰. Τα μνημόσυνα τέθηκαν σε ημέρα που ελάχιστα υπολείπεται της Κυριακής, ώστε να δηλωθεί και με αυτό τον τρόπο η προσδοκία της Ανάστασης των νεκρών³⁴¹. Οι χριστιανοί έχουν τη δυνατότητα να τελούν μνημόσυνα υπέρ

³³² Αποστολικές Διαταγές, «Βιβλίο Η', Κεφάλαιο ΜΒ'», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ.1, σσ. 1145-1148.

³³³ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 166.

³³⁴ Π. Σκαλτσής, «Η υπέρ των νεκρών φροντίδα της αρχαίας Εκκλησίας», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σ. 118.

³³⁵ Α. Κοκάλης, *Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους*, ό.π., σ. 23.

³³⁶ Η Εκκλησία καθιέρωσε την τεσσαρακοστή ημέρα κατά τα Βιβλικά πρότυπα, αντί της τριακοστής, π. Κ. Παπαδόπουλος, «Μνημόσυνα» ό.π., σσ. 393-394.

³³⁷ Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) Ερωτήσεις και απαντήσεις*, ό.π., σσ. 152-155.

³³⁸ π. Δ. Τζέρπος, «Το πνεύμα της νεκρώσιμης ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», ό.π., σ. 323.

³³⁹ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σ. 570.

³⁴⁰ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σ. 492.

³⁴¹ π. Κ. Παπαδόπουλος, «Μνημόσυνα», ό.π., σ. 397.

ανάπαυσης των κεκοιμημένων και όποτε άλλοτε επιθυμούν³⁴² χωρίς να εμποδίζονται ή να δεσμεύονται από τις συγκεκριμένες ημερομηνίες³⁴³.

Η Εκκλησία, κινούμενη φιλόνητρα, έχει καθορίσει δύο Σάββατα ανά έτος, τα λεγόμενα Ψυχοσάββατα, κατά τα οποία τελούνται μνημόσυνα υπέρ ανάπαυσης των κεκοιμημένων. Το πρώτο τελείται το Σάββατο πριν από την Κυριακή της Απόκριω³⁴⁴ και το δεύτερο τελείται το Σάββατο πριν από την Κυριακή της Πεντηκοστής. Κατά το πρώτο Ψυχοσάββατο τελείται μνημόσυνο υπέρ ανάπαυσης όσων έχασαν τη ζωή τους στον πόλεμο, σε ξένη γη, για όσους πνίγηκαν στη θάλασσα, σκοτώθηκαν σε χιονοθύελλα, κάηκαν στη φωτιά ή πέθαναν σε θεομηνίες και για όσους στερήθηκαν την ωφέλεια των μνημοσύνων³⁴⁵.

Το Ψυχοσάββατο της Πεντηκοστής είναι ενταγμένο στο εορτολόγιο της Εκκλησίας ως ημέρα κοινών δεήσεων υπέρ των κεκοιμημένων. Η Εκκλησία τελεί το μνημόσυνο «πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος κεκοιμημένων Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν, πατέρων καί ἀδελφῶν ἡμῶν». Τελείται το μνημόσυνο για όλους τους κεκοιμημένους ευσεβείς, από τον Αδάμ μέχρι σήμερα³⁴⁶. Με το Ψυχοσάββατο συνδέεται και η ακολουθία της Γονυκλισίας κατά τον εσπερινό της Πεντηκοστής, η οποία περιέχει στοιχεία με νεκρώσιμο χαρακτήρα. Οι δύο μεγάλες ευχές της τρίτης γονυκλισίας είναι νεκρώσιμες και ταυτόχρονα η πρώτη συνδέει την εορτή της Πεντηκοστής με τις δεήσεις υπέρ των κεκοιμημένων³⁴⁷.

Ένα άλλο ευλογημένο έθος της Εκκλησίας, είναι η τέλεση σαρανταλείτουργου κατά τις πρώτες σαράντα ημέρες από την εκδημία κάποιου χριστιανού, ώστε να προκληθεί το έλεος του Θεού για τον προαπελθόντα και την ανάπαυσή του³⁴⁸. Επειδή δεν είναι πρακτικά εφικτό στις ενορίες, συνηθίζεται να δίνονται τα ονόματα των κεκοιμημένων σε μοναστήρια όπου τελείται η Θεία Λειτουργία καθημερινά ώστε να μνημονεύονται οι μεταστάντες και να

³⁴² Σύμφωνα με τον Άγιο Νικόλαο Βελμίροβιτς, υπάρχει σερβική παράδοση, κατά την οποία την 9^η ημέρα από το Πάσχα και τον οκταήμερο εορτασμό της Ανάστασης του Ιησού Χριστού, οι γυναίκες επισκέπτονται τα κοιμητήρια. Ως έκφραση αγάπης προς τους κεκοιμημένους, καθαρίζουν τα μνήματα από τα χόρτα και διαβάζουν προσευχές. Ως έκφραση και κοινοποίηση της πίστης στο γεγονός της Ανάστασης, τσουγκρίζουν κόκκινα αυγά στους σταυρούς των μνημάτων και χαιρετίζουν τους κεκοιμημένους φωνάζοντας «Χριστός Ανέστη». Ως έκφραση ελπίδας για την ημέρα της κοινής Ανάστασης, καθαρίζουν τους τάφους και φυτεύουν νέο σπόρο για να δώσει νέα ζωή και να πρασινίσει το μνήμα. Στο τέλος γονατίζουν βλέποντας προς την ανατολή και προσεύχονται ξανά.

Η εβδομάδα που έπεται της Διακαινισμού εβδομάδας, είναι η εβδομάδα των μυροφόρων. Οι μυροφόρες ήταν οι πρώτες που επισκέφτηκαν τον τάφο του Ιησού Χριστού και κοινοποίησαν στους ανθρώπους το γεγονός της Ανάστασης του Ιησού Χριστού. Ν. Βελμίροβιτς, *Δρόμος δίχως Θεό δεν αντέχεται ... Ιεραποστολικές Επιστολές Α΄*, (Έν πλῆ) Αθήνα 2016⁶, σσ.114-116.

³⁴³ Μνημόσυνα δεν τελούνται, από το Σάββατο του Λαζάρου μέχρι και την Κυριακή του Θωμά, σε Δεσποτικές και Θεομητορικές εορτές.

³⁴⁴ Την Κυριακή της Απόκριω αναγιώσκειται το ευαγγέλιο της Κρίσεως.

³⁴⁵ π. Β. Αγιορείτης, *Τα μνημόσυνα και η ωφέλειά τους*, (Συνοδεία Σπυριδωνος Ιερομονάχου) Άγιος Όρος 2007, σσ. 31-32.

³⁴⁶ Α. Κοκάλης, *Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους*, ό.π., σ. 26.

³⁴⁷ Ι. Φουντούλης, *Απαντήσεις εις λειτουργικά απορίας*, Τόμος Δ΄, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2006², σ. 16-17.

³⁴⁸ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σσ. 161-162.

τελείται το ψυχοφελές μνημόσυνο³⁴⁹. Συνήθως στις ενορίες τελείται σαρανταλείτουργο κατά τη διάρκεια της προ των Χριστουγέννων νηστείας όπου δίνονται τα ονόματα των κεκοιμημένων για μνημόνευση³⁵⁰.

Με φροντίδα των συγγενών των κεκοιμημένων, ετοιμάζεται ζυμωτός άρτος, ο οποίος προσφέρεται στην Εκκλησία, μαζί με τα ονόματα των κεκοιμημένων για τους οποίους θα τελεσθεί το μνημόσυνο «υπέρ αναπαύσεως»³⁵¹. Κατά την ακολουθία της Προσκομιδής ο λειτουργός εξάγει μερίδες για τους κεκοιμημένους. Κατά τη «συστολή» των Τιμίων Δώρων, ο λειτουργός τοποθετεί μέσα στο Άγιο Ποτήριο τις μερίδες αυτών που μνημονεύθηκαν στην ακολουθία της Προσκομιδής λέγοντας «ἀπόπλυνον Κύριε, τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἐνθάδε μνημονευθέντων δούλων σου τῷ Αἵματί σου τῷ ἁγίῳ, πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου καί πάντων σου τῶν ἁγίων»³⁵². Καθώς εμβάπτονται οι μερίδες στο Τίμιο Αἷμα του Ιησού Χριστού, οι ψυχές των μνημονευθέντων λαμβάνουν Θεία Χάρι³⁵³, με τρόπο που δεν μπορεί να προσδιοριστεί³⁵⁴. Τον αγιασμό που μεταδίδει η Θεία Κοινωνία στους ζώντες, δεν τον στερούνται οι κεκοιμημένοι. Η Θεία χάρις που λαμβάνουν δεν είναι μικρότερη από αυτή που λαμβάνουν οι ζώντες³⁵⁵. Ζώντες και κεκοιμημένοι ανήκουν στην ίδια οικογένεια, την Εκκλησία, τη στρατευόμενη και τη θριαμβεύουσα³⁵⁶. Όπως διευκρινιστικά αναφέρει ο ιερός Καβάσιλας, οι ψυχές των κεκοιμημένων, είναι απαλλαγμένες από το σώμα και πλεονεκτούν απέναντι στους ζώντες. Με τις ευχές των ιερέων και τη μεσιτεία των Τιμίων Δώρων, καθαρίζονται και λαμβάνουν άφεση αμαρτιών, όπως και οι ζώντες. Επιπλέον, δεν αμαρτάνουν, ούτε προσθέτουν νέες αμαρτίες στις παλαιές, όπως πράττουν οι περισσότεροι ζώντες³⁵⁷. Εκτός τούτων οι κεκοιμημένοι ωφελούνται από τη μνημόνευση επί των φρικτών Μυστηρίων, επειδή η μνημόνευση αποτελεί εκ συμφώνου προσευχή της Καθόλου Εκκλησίας³⁵⁸. Η σύντονη αγαπητική παράκληση των νεκρώσιμων ευχών από την Εκκλησία ωφελεί τους τέλειους και άξιους, αλλά και όσους εξεδήμησαν με πνευματικές ελλείψεις, προσφέροντας τη βοήθεια και την επικουρία τους³⁵⁹. Αν και στον Άδη δεν υπάρχει

³⁴⁹ Α. Κοκάλης, *Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους*, ό.π., σ. 22.

³⁵⁰ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 161.

³⁵¹ Δίνονται αντίστοιχα και ονόματα ζώντων «υπέρ υγείας».

³⁵² Α. Κοκάλης, *Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους*, ό.π., σσ. 17-18.

³⁵³ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Περί τοῦ ναοῦ καί τῆς Θείας Μυσταγωγίας», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 155, στ. 748.

³⁵⁴ Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή*, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) *Ερωτήσεις και απαντήσεις*, ό.π., σ. 155.

³⁵⁵ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 163.

³⁵⁶ ό.π., σ. 196.

³⁵⁷ Ν. Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, ό.π., σ. 140.

³⁵⁸ Α. Κοκάλης, *Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους*, ό.π., σ. 20.

³⁵⁹ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σσ. 508-513.

μετάνοια³⁶⁰, η Εκκλησία εμπιστεύεται το άμετρο έλεος του Θεού και την ανεξιχνίαστη βουλή Του. Μπορεί να μην υπάρχει δυνατότητα μετάνοιας από μέρους του κεκοιμημένου ανθρώπου, αλλά υπάρχει η δυνατότητα συγχώρησης από τον Θεό. Η Εκκλησία μνημονεύει όλα αδιακρίτως τα μέλη της, ανεξαρτήτως των αμαρτιών που έπραξαν, αφού κανείς δεν είναι σε θέση να γνωρίζει την κρίση του Θεού, ούτε εάν πριν από τον θάνατό του κάποιος μετανόησε και ο Θεός έκανε δεκτή τη μετάνοιά του³⁶¹. Είναι ασφαλέστερη οδός, να εξέλθει ο άνθρωπος ελεύθερος και έτοιμος από την παρούσα ζωή, παρά να ζητά την ελευθερία του από τα πνευματικά δεσμά και να προσδοκά τη βοήθεια από τους άλλους ανθρώπους³⁶².

Σκοπός των προσευχών και της τέλεσης μνημοσύνων υπέρ των κεκοιμημένων από τους χριστιανούς, είναι να λάβουν τη θεία φιλανθρωπία, ώστε να είναι εφικτή η μετοχή τους στην υπέρβαση του φθοροποιού αφανισμού, στην αναγωγή στην αφθαρσία και τη θέα του Θεού³⁶³.

2.4. Ο πνευματικός θάνατος

Η μόρφωση του Χριστού στον κάθε άνθρωπο και η κατά χάριν θέωση, ταυτίζεται με τη σωτηρία του ανθρώπου. Η κάθαρση της καρδιάς και η ελευθερία από τα πάθη, αποτελεί προϋπόθεση για τον φωτισμό του ανθρώπου από το Άγιο Πνεύμα, που αποτελεί τον σκοπό της ζωής του ανθρώπου. Με τη μέθεξη του Θεού από τον άνθρωπο, γίνεται ο άνθρωπος αμφορέας της θείας άκτιστης χάριτος και καθίσταται ικανός να αγαπήσει αληθινά και ανιδιοτελώς τον άλλο άνθρωπο. Η σωτηρία του ανθρώπου ως θεραπεία από την αμαρτία, απαιτεί και ανάλογη αγωγή, χωρίς όμως η θεραπευτική αγωγή να ταυτίζεται με τον σκοπό και να υποκαθιστά τον προορισμό. Θεραπεία είναι η αποκατάσταση της πνευματικής υγείας του ανθρώπου και η ένταξη της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα στη Θεία Χάρη, το άκτιστο φως του Θεού³⁶⁴. Κατ' ανάλογο τρόπο παροτρύνει ο Απόστολος Παύλος τους Ρωμαίους να αγωνιστούν, ώστε να καταστούν νεκροί για την αμαρτία, αλλά δια της αγίας ζωής τους να είναι ζωντανοί για τον Θεό «έν Χριστῷ Ἰησοῦ»³⁶⁵. Η δουλεία των παθών, η απώλεια του

³⁶⁰ «έν τῷ Ἄδῃ οὐκ έστι μετάνοια»

³⁶¹ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 164.

³⁶² π. Σ. Ρόουζ, *Η ψυχή μετά τον θάνατο*, μτφρ. Π. Τσουροπλή (Μυριόβιβλος), Αθήνα 2008¹³, σ. 295.

³⁶³ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σ. 504.

³⁶⁴ π. Γ. Μεταλληνός, «Σκοπός η θεραπεία», *Η ελευθερία ως αγάπη, Κείμενα θεολόγων για την Εκκλησία*, Ιερά Μητρόπολη Κιτίου, Λάρνακα 2000, σ. 169.

³⁶⁵ Ρωμ. 6:11.

αυτεξουσίου και η αθέτηση της θείας χάριτος αποτελεί πτώση χειρότερη από την αδαμιαία πτώση³⁶⁶.

Στην Αγία Γραφή³⁶⁷, οι όροι καρδιά και νους ως ουσίες ταυτίζονται ή συχνά εναλλάσσονται. Κατά τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, η καρδιά είναι ο ηγεμόνας όλης της ανθρώπινης ύπαρξης. Καρδιά είναι το σαρκικό όργανο αλλά και το κέντρο της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα στο οποίο συμβαίνει η ένωση του ανθρώπου με τον Θεό. Εκεί είναι ο νους και όλοι οι λογισμοί της ψυχής³⁶⁸. Σύμφωνα με την πατερική σκέψη, ο νους αποτελεί τη μόνη νοερά ενέργεια της ψυχής, η οποία διακρίνεται για τον διπλό της ρόλο. Ο νους στον εγκέφαλο λειτουργεί ως σκέψη, λειτουργεί όμως και ως προσευχόμενος νους που μιλάει στην ανθρώπινη καρδιά, φωτισμένος από τη χάρη του Αγίου Πνεύματος. Με την απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Θεό λειτουργεί ως απλή διανοητικότητα. Με τη αποκάλυψη του Θεού και την παρουσία της θείας ενέργειας στον άνθρωπο, χωρίζεται ο νους από τη λογική, φωτίζεται και μέσα στην καρδιά ενεργείται «έν Άγιω Πνεύματι», η νοερά προσευχή από το Άγιο Πνεύμα³⁶⁹. Επιπλέον δια της αποκάλυψης της δόξας του Θεού και δια της θέας της, ολοκληρώνεται ο άνθρωπος.³⁷⁰

Ο κατά Χριστόν αγώνας ενάντια στην αμαρτία, ουσιαστικά αποτελεί αγώνα ενάντια στη μόνη δύναμη που διασπά εντός του ανθρώπου την αίσθηση ενότητας ανθρώπου και Θεού. Ο άνθρωπος που δεν έχει διαταραχθεί από την αμαρτία, αισθάνεται την οργανική ενότητα όλων των δημιουργημάτων³⁷¹. Η αμαρτία εγκλωβίζει και αιχμαλωτίζει τον άνθρωπο στις γήινες σκέψεις και στις βιοτικές μέριμνες, καθιστώντας τον, δούλο των παθών και επιφέροντάς του, τη λήθη του Θεού³⁷², οπότε ο άνθρωπος παραμένει βιολογικά ζωντανός αλλά πνευματικά νεκρός. Ο Άγιος Κασσιανός ο Ρωμαίος αναφέρει ότι εντός του παραδείσου, ο Αδάμ, προσβλήθηκε από τον πονηρό από τα πάθη της γαστριμαργίας, της κενοδοξίας και της υπερηφάνειας. Κατά μίμηση του Ιησού Χριστού, του νέου Αδάμ που δοκιμάστηκε και υπερέβηκε αυτά τα πάθη,³⁷³ ο άνθρωπος καλείται να υπερβεί συν Θεώ τις δοκιμασίες του πονηρού, αιτούμενος το θείο φωτισμό ώστε να κατανοεί και να εφαρμόζει

³⁶⁶ Ανδρέας Κρήτης, « Λόγος ΚΑ΄, Εις τον ανθρώπινον βίον και εις τους κοιμηθέντας», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 97, στ. 1273D - 1276A.

³⁶⁷ Ματθ. 22:37, Ματθ. 5:8, Εφ. 1:18.

³⁶⁸ Α. Μ. Μπάγκαλα, *Ψυχοσωματική υγεία και νόσος στους ασκητικούς Λόγους του αγίου Ισαάκ του Σύρου* (Ostracon), Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 114-115.

³⁶⁹ Ι. Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Οίδα άνθρωπον έν Χριστώ, Βίος και πολιτεία του γέροντος Σωφρονίου του ησυχαστού και θεολόγου*, ό.π., σ. 76.

³⁷⁰ Ιω. 1:14.

³⁷¹ π. Ι. Πόποβιτς, «Άνθρωπος και Θεάνθρωπος», *Η Ελευθερία ως Αγάπη, Κείμενα θεολόγων για την Εκκλησία*, Ιερά Μητρόπολη Κιτίου, Λάρνακα 2000, σ. 37.

³⁷² π. Σ. Ανδρέου, *Η πνευματική τελείωση και τα πάθη. Σπουδή στη νηπτική θεολογία του οσίου Κασσιανού*, ό.π., 146.

³⁷³ Ματθ. 4:1-10.

τον θείο Νόμο³⁷⁴. Σύμφωνα με τον Άγιο Ιουστίνο Πόποβιτς, η αμαρτία θανατώνει τον άνθρωπο αφού τον απομακρύνει από την πηγή της ζωής, της αθανασίας και της αιωνιότητας. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο άνθρωπος οδηγείται στη εγωιστική απομόνωση και σταδιακά χάνει το αίσθημα της καθολικής ενότητας με τους άλλους ανθρώπους³⁷⁵.

Ο άνθρωπος έχει ανάγκη να αλλάξει διάθεση και τακτική, αφού η αμαρτία κατέστησε το αδαμιαίο γένος, «σαρκικό». Η κίνηση του ανθρώπου από την αμαρτία προς την τελείωση, απαιτεί προσωπικό κόπο και άσκηση. Η προσευχή, η νηστεία και τα καλά έργα αποτελούν μέσα εξάσκησης και θεραπείας του ανθρώπου για την ηθική στερέωση και θέωση του και όχι για την ικανοποίηση της θείας ανάγκης³⁷⁶.

Ο αγωνιζόμενος χριστιανός, καθιστά την παρούσα ζωή πρόγευση της Βασιλείας των ουρανών και ταυτόχρονα προπαρασκευή γι' αυτήν. Η κάθε του πράξη είναι μια ομολογία και μια ένδειξη αναμονής της Βασιλείας του Θεού³⁷⁷. Ο άνθρωπος, ο οποίος ποθεί να είναι πραγματικά άνθρωπος του Θεού στην εσωτερική του ζωή, η προσευχή του, θα πρέπει να διαποτίζεται από το ευχαριστιακό πνεύμα. Όπως δηλώνει ο άγιος Ιωάννης της Κροστάνδης, «η προσευχή είναι μια κατάσταση συνεχούς ευχαριστίας». Η ταύτιση του ανθρώπινου θελήματος και η υπακοή στο νόμο του Θεού δεν αποτελεί κάποιου είδους ανάγκη για τον Θεό, ούτε θεία επιθυμία, οι άνθρωποι να υπακούουν δουλικά στο θέλημά Του. Η εφαρμογή των εντολών αποτελεί αδήριτη ανάγκη για το ανθρώπινο γένος και απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωτηρία του, ώστε μέσα από την καθοδήγηση του Θεού να ασκηθεί και να καλλιεργηθεί ο άνθρωπος στην ελεύθερη και ανιδιοτελή αγάπη προς τον Θεό και προς τον άλλο άνθρωπο.

³⁷⁴ π. Σ. Ανδρέου, *Η πνευματική τελείωση και τα πάθη. Σπουδή στη νηπτική θεολογία του οσίου Κασσιανού*, ό.π., 150.

³⁷⁵ π. Ι. Πόποβιτς, «Άνθρωπος και Θεάνθρωπος», *Η Ελευθερία ως Αγάπη, Κείμενα θεολόγων για την Εκκλησία* σ. 35

³⁷⁶ π. Ι. Ρωμανίδης, *Το προπατορικόν αμάρτημα*, ό.π., σσ. 115-117.

³⁷⁷ π. Α. Σμέμαν, *Μεγάλη Σαρακοστή, πορεία προς το Πάσχα*, ελλ. μτφρ. Ελένη Γκανούρη, (Ακρίτας), Αθήνα 2006¹¹, σ. 79.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΞΟΔΙΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ

Η εξόδιος ακολουθία ή ακολουθία εις κεκοιμημένους, ανήκει στις λεγόμενες λειτουργικές ακολουθίες καθαγιασμού της ζωής, μέσω των οποίων η Εκκλησία αγιάζει τα μεγάλα γεγονότα της επίγειας ζωής των ανθρώπων. Συγκεκριμένα, αποτελεί την ακολουθία με την οποία η Εκκλησία συνοδεύει τα παιδιά της κατά την έξοδό τους από τη ζωή³⁷⁸. Η νεκρώσιμη ακολουθία, παρουσιάζεται στα χειρόγραφα και έντυπα, σαν μια μεγάλη και σύνθετη ακολουθία με πολλές παραλλαγές κατά τόπους και χρόνους. Πρόκειται για ακολουθία ιδιόρρυθμου όρθρου, δηλαδή ορθρινή ακολουθία μοναχικού τύπου και παρουσιάζει πληρότητα σχετικά με τα επί μέρους στοιχεία από τα οποία απαρτίζονται οι ακολουθίες, όπως βιβλικά αναγνώσματα, ψαλμούς, ευχές και ύμνους. Η εξόδιος ακολουθία είναι κοινή για όλους χωρίς διάκριση για κληρικούς, άνδρες ή γυναίκες μικρούς ή μεγάλους. Διαφοροποιείται μόνο σε κάποια σημεία στην εξόδιο ακολουθία για νήπια και ακολουθείται διαφορετική τάξη για την κηδεία μοναχών.³⁷⁹

Η νεκρώσιμη ακολουθία, είναι κατάσπαρτη από θεολογικά και πνευματικά μηνύματα³⁸⁰. Η ιερότητα του περιεχομένου της ακολουθίας, υπαγορεύεται από τη βαρύτητα που χαρακτηρίζει τον πένθιμο χαρακτήρα της³⁸¹, αλλά και τις σχετικές με τον θάνατο θεολογικές ερμηνευτικές θέσεις. Ζωτικής σημασίας είναι οι θέσεις ότι ο θάνατος βιώνεται ως ένα σωτηριολογικό γεγονός³⁸² για τον άνθρωπο και οι νεκροί «δεν έχουν νεκρωθεί»³⁸³ αλλά ο θάνατος αποτελεί γι' αυτούς τη διέξοδο τους «εις την ζωήν»³⁸⁴.

³⁷⁸ π. Δ. Τζέρπος, «Το πνεύμα της νεκρώσιμης ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σ. 303.

³⁷⁹ Ι. Φουντούλης, *Τελετουργικά Θέματα, Τόμος Α'*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2009², σσ. 150-156.

³⁸⁰ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σ. 269.

³⁸¹ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σσ. 538-539.

³⁸² π. Δ. Τζέρπος, «Το πνεύμα της νεκρώσιμης ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», ό.π., σ. 305.

³⁸³ Γ. Φίλιας, «Τα ερμηνευτικά υπομνήματα στη Νεκρώσιμη Ακολουθία», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σ. 239.

³⁸⁴ Ιω. 5:24.

Μέσα από το κείμενο της ακολουθίας, εκτίθεται η διδασκαλία της Εκκλησίας για την κατασκευή του ανθρώπου, πώς παρεισέφησε ο θάνατος στο ανθρώπινο γένος, ο πόθος για συμφιλίωση με τον Θεό και η εμπειρία της Εκκλησίας για την ανάσταση των σωμάτων και την καθολική κρίση. Επιπλέον, η ακολουθία αποτελεί δέηση της Εκκλησίας, ώστε ο Θεός να αναπαύσει τον κεκοιμημένο εισάγοντάς τον στην δόξα Του³⁸⁵. Κατά την κηδεία, ο διάκονος εκφωνεί τα αιτήματα για ανάπαυση και σωτηρία του κεκοιμημένου, ιστάμενος πίσω από την κεφαλή του κεκοιμημένου, δηλώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο την καταλλαγή του κεκοιμημένου με τον Θεό³⁸⁶.

Μέσα από τα τροπάρια, τα οποία η παράδοση αποδίδει στον Άγιο Ιωάννη Δαμασκηνό και τον Θεοφάνη Γραπτό, προβάλλει το εφήμερο των παρόντων, ο πρόσκαιρος χωρισμός κεκοιμημένων και ζώντων, η γλυκύτητα του Παραδείσου και η «έν Θεῷ» αιώνια ανάπαυση των κεκοιμημένων³⁸⁷. Ταυτόχρονα τα πένθιμα και θρηνητικά τροπάρια συμίγνυνται με στοιχεία που προβάλλουν την προσδοκία της κοινής Ανάστασης, καθώς η Εκκλησία δεν χαρακτηρίζει τους πιστούς ως νεκρούς αλλά ως κεκοιμημένους³⁸⁸.

Αν και η ακολουθία τελείται προς τιμή του κεκοιμημένου, εντούτοις απευθύνεται και προς τους ζώντες που συμμετέχουν. Οι παρουσία των πιστών στην ακολουθία είναι μια ευκαιρία να αναρωτηθούν κατά πόσο έζησαν ή ζουν σύμφωνα με το ευαγγέλιο του Ιησού Χριστού. Αφ' ενός η πνευματική εγρήγορση να χαρακτηρίζει την κάθε ημέρα της ζωής τους και να παρακινηθούν με μεγαλύτερη προθυμία στον αγώνα τους για την τήρηση του Θεϊού θελήματος. Αφετέρου, βλέποντας τη βραχύτητα της ζωής, να επιθυμήσουν την αποστροφή των συνεπειών της καταφρόνησης του νόμου του Θεού, και να ζήσουν με μετάνοια τον υπόλοιπο χρόνο της ζωής τους³⁸⁹.

³⁸⁵ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 159.

³⁸⁶ «ειρήνη αὐτῷ γένηται μετὰ τοῦ Θεοῦ καταλλαγέντος», Συμμένων Θεσσαλονίκης, «Τα ευρισκόμενα πάντα, Περί του τέλους ημών και της ιεράς τάξεως της κηδείας και των κατ' έθος υπέρ μνήμης γενομένων», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 155, στ. 684 Β.

³⁸⁷ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αὐτῷ*, ό.π., σ. 557.

³⁸⁸ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σ. 515.

³⁸⁹ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ό.π., σσ. 281-284.

3.1. Ψαλμοί, ευλογητάρια, ιδιόμελα και στιχηρά προσόμοια της εξοδίου ακολουθίας

3.1.1. Δημιουργία και κατασκευή του ανθρώπου

Ο Θεός αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία της «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν Του»³⁹⁰ ανθρωπίνης δημιουργίας και «ώραιότητας»³⁹¹. Εξ αρχής πλάσθηκε ο άνθρωπος και τοποθετήθηκε «έν Παραδείσῳ ... κατάρχειν τῶν κτισμάτων»³⁹². Το θείο πρόσταγμα απετέλεσε και την αρχή της ανθρωπίνης υποστάσεως «ἐξ ἄοράτου τε καὶ ὀρατῆς, ... φύσεως»³⁹³, «γῆθέν»³⁹⁴ το σώμα και την ψυχή «θεία και ζωοποιῶ ἐμπνεύσει»³⁹⁵.

Η έκφραση της θείας αγάπης ως βούληση και ενέργεια στη κατασκευή του ανθρώπου δηλώνονται με εκφράσεις όπως «αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με»³⁹⁶, «ἐκ μὴ ὄντων πλάσας με, καὶ εἰκόνι σου θεία τιμήσας»³⁹⁷, «εἰκὼν εἰμι, τῆς ἀρρήτου δόξης σου»³⁹⁸, «σὸς εἰμι ἐγὼ»³⁹⁹. Ταυτόχρονα δηλώνεται και η κατ' εικόνα Θεού δημιουργηθῆσα ανθρωπίνη φύση και ότι ο άνθρωπος παρήχθη από την μη ύπαρξη στην ύπαρξη.

Το διφυές του ανθρώπου δηλώνεται με τον προσδιορισμό του ανθρωπίνου θανάτου ως η «θείῳ βουλήματι» βίαιη διάζευξη της ψυχῆς από το σώμα και η διάρρηξη του «φυσικώτατου δεσμού, τῆς ἁρμονίας, καὶ τῆς συμφυΐας» σώματος και ψυχῆς⁴⁰⁰. Η ανάμνηση από τον υμνωδὸ των προφητικῶν λόγων «ἐγὼ εἰμι γῆ καὶ σποδός» αλλά και το «διὸ πάλιν εἰς γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθη, κατεδίκασας ἐπιστρέφειν Κύριε,» δηλώνει την αναγνώριση των πρωτογενῶν στοιχείων από τα οποία συντέθηκε το ανθρωπινό σώμα⁴⁰¹.

3.1.2. Πτώση, θάνατος και πόθος για επιστροφή

Η προβολή της ανθρωπίνης απομάκρυνσης από τον Θεό με επακόλουθο τη φθορά και τον θάνατο για τον άνθρωπο, είναι έκδηλη στην εξόδιο ακολουθία. Ως λαοπλάνος και πρωταίτιος της αποστασίας διαφαίνεται ο σατανάς. Παράλληλα με την πτώση και τον

³⁹⁰ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος βαρῦς, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2004¹⁴, σ. 47.

³⁹¹ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος πλ. Δ', *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 48.

³⁹² Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος βαρῦς, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 48.

³⁹³ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος πλ. Β', *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 47.

³⁹⁴ Ὁ.π., σ. 47.

³⁹⁵ Ὁ.π., σ. 47.

³⁹⁶ Ψαλ. 118:73.

³⁹⁷ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, Δ' τροπάριο, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 42.

³⁹⁸ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, Ε' τροπάριο, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 43.

³⁹⁹ Ψαλ. 118:94.

⁴⁰⁰ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος Δ', *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 46.

⁴⁰¹ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος πλ. Α', *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 47

θάνατο, δηλώνεται η νοσταλγία της προπρωτικής δόξας του ανθρώπου και της κοινωνίας του με τον Θεό.

Η επιφανειακή ελκυστικότητα της αμαρτίας και η ματαιότητα των ανθρωπίνων και των συνθηκών του βίου, αποκρύπτουν την τραγικότητα του θανάτου. Από αυτή την πλάνη επιδιώκουν να ελευθερώσουν τον άνθρωπο τα γεμάτα νόημα λόγια της ακολουθίας⁴⁰². Στην ακολουθία με εκφράσεις όπως το πεπλανημένο και «ἀπολωλός πρόβατον»⁴⁰³, «στίγματα φέρω πταισμάτων»⁴⁰⁴, «παραβάσει ἐντολῆς»⁴⁰⁵, «φθόνῳ δὲ διαβόλου ἀπατηθεὶς, τῆς βρώσεως μετέσχε, τῶν ἐντολῶν σου παραβάτης γεγονώς»⁴⁰⁶, «πάλιν με ἐπιστρέψας εἰς γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθην»⁴⁰⁷, δεικνύονται οι συνέπειες της παρακοῆς και η διάσταση του ανθρώπου από τον Θεό. Ο θάνατος ως καθολικό φαινόμενο, ισοπεδώνει όλους τους ανθρώπους αδιάκριτα και ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους⁴⁰⁸. Στα κοιμητήρια αναπαύονται βασιλείς, υπηρέτες, πλούσιοι και φτωχοί, δίκαιοι και αμαρτωλοί, χωρίς διακρίσεις⁴⁰⁹.

Η κατ' εικόνα Θεού πλασθεῖσα ανθρώπινη «ὠραιότητα», μετά θάνατον βρίσκεται «ἐν τοῖς τάφοις κειμένην, νεκροῖς συνθάπτεται, ἄμορφος, ἄδοξος, μὴ ἔχουσα εἶδος», παραδομένη «στῆ φθορᾷ» και συζευγμένη «τῷ θανάτῳ»⁴¹⁰.

Η ζωή χαρακτηρίζεται από «βραχύτητα»⁴¹¹. Είναι «πρόσκαιρη» και σύντομη «ὡς ἄνθος (που) μαραίνεται καὶ ὡς ὄναρ (που) παρέρχεται»⁴¹². Στη ζωή είναι «πάντα σκιᾶς ἀσθενέστερα, πάντα ὀνείρων ἀπατηλότερα, μία ῥοπή, καὶ ταῦτα πάντα θάνατος διαδέχεται»⁴¹³, ὡς ο θάνατος που εἰσβάλλει αιφνιδιαστικά στους «πρὸ μικροῦ μεθ' ἡμῶν»⁴¹⁴ ανθρώπους, να είναι ο πάντων διάδοχος και να αποτελεί πλέον αναπόφευκτη συνέπεια της αμαρτίας. Το γεγονός του θανάτου είναι καθολικό και αδιάκριτο για βασιλείς και στρατιώτες, πλούσιους και φτωχούς δίκαιους και αμαρτωλούς⁴¹⁵. Επιπλέον, χαρακτηρίζονται ὡς πρόσκαιρα τα υλικά αγαθά και οι κοσμικές εξουσίες και αδύναμα σαν «κόνις, τέφρα, σκιά» «ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος»⁴¹⁶. Επιπλέον, είναι μάταια, τα ανθρώπινα,

⁴⁰² π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ὁ.π., σ. 272.

⁴⁰³ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, Α' τροπάριο, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 41.

⁴⁰⁴ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, Ε' τροπάριο, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 43.

⁴⁰⁵ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, Δ' τροπάριο, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 42.

⁴⁰⁶ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος βαρῦς, ὁ.π., σ. 48.

⁴⁰⁷ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, Δ' τροπάριο, ὁ.π., σ. 43.

⁴⁰⁸ Γ. Παπαδάκης, *Το μυστήριο του θανάτου, Ο θάνατος δεν είναι το τέλος*, ὁ.π., σ. 174.

⁴⁰⁹ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος πλ. Α', *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθία*, ὁ.π., σ. 47.

⁴¹⁰ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος πλ. Δ', ὁ.π., σ. 48.

⁴¹¹ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος πλ. Β', ὁ.π., σ. 47.

⁴¹² Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος Β', ὁ.π., σ. 45.

⁴¹³ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος Α', ὁ.π., σσ. 44-45.

⁴¹⁴ Β' τροπάριο ασπασμού, ὁ.π., σ. 61.

⁴¹⁵ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος πλ. Α', ὁ.π., σ. 47.

⁴¹⁶ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος Δ', ὁ.π., σ. 46.

τα οποία δεν υπάρχουν «μετὰ θάνατον»⁴¹⁷ αφού πλέον και «ἡ ψυχὴ, χωριζομένη ἐκ τοῦ σώματος» δεν ἔχει καμία δυνατότητα για προσωπικό αγώνα⁴¹⁸.

Ἡ ἐλπίδα στο θεῖο ἔλεος ἀποτελεῖ τὴ μόνη λύση για ἐπιστροφή του ἀποστάτη ἀνθρώπου «στὸ ἀρχαῖον κάλλος»⁴¹⁹ και δηλώνεται με αιτήματα και ἐκφράσεις ὅπως «ζήτησον τὸν δούλον»⁴²⁰, «εἰς τὸ καθ' ὁμοίωσιν ἐπανάγαγε»⁴²¹, «ἀνακάλεσαί με Σωτήρ, καὶ σῶσόν με»⁴²², «παραδείσου πάλιν ποιῶν πολίτην με»⁴²³, «οἰκτεῖρησον τὸ σὸν πλάσμα, Δέσποτα»⁴²⁴, «τὴν ποθεινὴν πατρίδα παράσχου»⁴²⁵, «Δέσποτα, καθάρισον σὴ εὐσπλαγχνία»⁴²⁶, «τοὺς κεκοιμημένους δούλους σου ἀνάπαυσον, παρορῶν αὐτῶν πάντα τὰ ἐγκλήματα»⁴²⁷, «φώτισον ἡμᾶς πίστει σοι λατρεύοντας, καὶ τοῦ αἰωνίου πυρὸς ἐξάρπασον»⁴²⁸. Ἐπιπλέον για να καταστεί κάποιος συνόμιλος των θεοφόρων αγίων και να βρει τὴν «πηγὴν τῆς ζωῆς και θύραν Παραδείσου» θα πρέπει να βαδίζει τὴν πεπατημένη οδὸ «τῆς μετανοίας» και τῆς ἀπόταξης των ἔργων του σκότους, που εἶναι θάνατος⁴²⁹.

Προβάλλει ὡς ἐνδειξὴ θείας φιλανθρωπίας και ἀγαθότητας ὁ ἀνθρώπινος θάνατος και ἡ ἐξῶση ἀπὸ τον Παράδεισο. Προπτωτικά, οἱ πρωτόπλαστοι θα μπορούσαν να γευτοῦν και ἀπὸ το δένδρο τῆς ζωῆς και να γίνουν ἀθάνατοι. Μαζί με αὐτοὺς ἀθάνατο θα γινόταν και το κακό⁴³⁰. Ἀλλά «...ἵνα μη το κακόν ἀθάνατον γένηται φιλανθρώπως κελεύσας τὴν κράσιν καὶ μίξιν ταύτην, καὶ τὸν ἄρρηκτόν σου, τοῦτον δεσμόν, ὡς Θεὸς τῶν Πατέρων ἡμῶν, τῷ θεῷ βουλήματι ἀποτέμεσθαι καὶ διαλύεσθαι»⁴³¹. Ἐπιπλέον, κατ' αὐτὸν τρόπο, παιδαγωγικά οἱ πρωτόπλαστοι θα συναισθάνονταν τὴν ἀπώλεια του Παραδείσου και τὴν ἀλλοίωση τῆς κατάστασης τους ἀλλὰ και τῆς κτίσης.

3.1.3. Ἀνάσταση, καθολικὴ κρίση και «ἐν Χριστῷ» σωτηρία

Μέσα ἀπὸ τὴν ἐξόδιο ἀκολουθία διακρίνεται ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας στη ζωὴ και τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης μετὰ ἀπὸ το θάνατο. Ὁ θάνατος δεν εἶναι τὸ τέλος ἀλλὰ μία μετάσταση «ἐκ τῶν προσκαίρων». Το γεγονός τῆς ἀσπόρου σάρκωσης του Θεοῦ Λόγου

⁴¹⁷ Νεκρώσιμο ἰδιόμελο, Ἦχος Γ', ὁ.π., σ. 46.

⁴¹⁸ Νεκρώσιμο ἰδιόμελο, Ἦχος Β', ὁ.π., σ. 45.

⁴¹⁹ Ἐυλογητάρια νεκρώσιμα, Δ' τροπάριο, ὁ.π., σ. 43.

⁴²⁰ Ψαλ. 118:176.

⁴²¹ Ἐυλογητάρια νεκρώσιμα, Δ' τροπάριο, *Νεκρώσιμοι και ἐπιμνημόσυνοι ἀκολουθία*, ὁ.π., σ. 43.

⁴²² Ἐυλογητάρια νεκρώσιμα, Α' τροπάριο, ὁ.π., σ. 41.

⁴²³ Ἐυλογητάρια νεκρώσιμα, Ε' τροπάριο, *Νεκρώσιμοι και ἐπιμνημόσυνοι ἀκολουθία*, ὁ.π., σ. 43.

⁴²⁴ Ὁ.π.

⁴²⁵ Ὁ.π.

⁴²⁶ Ὁ.π.

⁴²⁷ Ἐυλογητάρια νεκρώσιμα, ΣΤ' τροπάριο, ὁ.π., σ. 43.

⁴²⁸ Ἐυλογητάρια νεκρώσιμα, Ζ' τροπάριο, ὁ.π., σ. 43.

⁴²⁹ Ἐυλογητάρια νεκρώσιμα, Α' τροπάριο, ὁ.π., σ. 41.

⁴³⁰ Ν. Π. Βασιλειάδης, «Γενεσις», ὁ.π., σ. 34.

⁴³¹ Νεκρώσιμος ἀκολουθία, Α' συγχωρητικὴ ευχή, *Νεκρώσιμοι και ἐπιμνημόσυνοι ἀκολουθία*, ὁ.π., σ. 57.

εκ της «μόνης αγνής και αχράντου Παρθένου» συμβάλλει καταλυτικά στο σχέδιο της σωτηρίας του ανθρώπου, αφού «δι' ἧς γένος τῶν ἀνθρώπων εὗρατο τὴν σωτηρία ... (και τον) Παράδεισον»⁴³².

Χαρακτηρισμοί όπως «ὁ και νεκρῶν και ζώντων τὴν ἐξουσίαν ἔχων, ὡς ἀθάνατος Βασιλεύς»⁴³³, «ζωῆς ὁ κυριεύων και τοῦ θανάτου»⁴³⁴, «ὁ τῶν ψυχῶν δεσπόζων και τῶν σωμάτων, οὗ ἐν τῇ χειρὶ ἡ πνοὴ ἡμῶν»⁴³⁵ αλλά και αιτήματα «ὕπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ κεκοιμημένου δούλου τοῦ Θεοῦ, και ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτῷ πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε και ἀκούσιον» και «Κύριος ὁ Θεός τάξῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, ἔνθα οἱ δίκαιοι ἀναπαύονται· τὰ ἐλέη τοῦ Θεοῦ, τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν και ἄφεςιν τῶν αὐτοῦ ἁμαρτιῶν»⁴³⁶ προβάλλουν τὴν ἐξουσία τοῦ Θεοῦ πάνω στον θάνατο.

Επιπλέον εκφράσεις όπως «τῆς φωνῆς μου ἄκουσον, Κύριε, κατὰ τὸ ἔλεός σου, κατὰ τὸ κριμά σου ζῆσόν με»⁴³⁷, «ζήσεται ἡ ψυχὴ μου και αἰνέσει σε»⁴³⁸, «ἀνάπαυσον, ὁ Θεός τοὺς δούλους σου, και κατάταξον αὐτοὺς ἐν Παραδείσῳ»⁴³⁹, «ἐν τῇ ἀγήρῳ μακαριότητι»⁴⁴⁰, μετὰ Δικαίων»⁴⁴¹, «ἐν σκηναῖς Δικαίων»⁴⁴², «τοὺς κεκοιμημένους δούλους σου ἀνάπαυσον, παρορῶν αὐτῶν πάντα τὰ ἐγκλήματα»⁴⁴³, «τοῦ αἰωνίου πυρὸς ἐξάρπασον»⁴⁴⁴, εἶναι δηλωτικές, ὅτι ἡ κρίση για τὴν τελικὴ κατάταξη τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται στα χέρια τοῦ δικαίου Θεοῦ. Ομοίως διατυπώνονται αιτήματα ὡστε ὁ «ἀγαθὸς και φιλόανθρωπος Θεός» μεταθανάτια να συγχωρέσει «πᾶν ἁμάρτημα ... πραχθὲν ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ διανοίᾳ»⁴⁴⁵ και να ἀναπαύσει τὸν κεκοιμημένο ἄνθρωπο «μετὰ τῶν Ἁγίων ... ἔνθα οὐκ ἔστι πόνος, οὐ λύπη, οὐ στεναγμός, ἀλλὰ ζωὴ ἀτελεύτητος»⁴⁴⁶.

Ἡ εκ νεκρῶν ἀνάσταση τοῦ Θεοανθρώπου «ἀθανασίας γέγονε πρόξενος»⁴⁴⁷. Με τὸν θάνατό Του καταπάτησε τὸν θάνατο, κατήγγησε τὸν διάβολο και «δωρησάμενος τῷ κόσμῳ» αἰώνια ζωὴ. Ἡ προσδοκία τῆς κοινῆς Ἀνάστασης τῶν νεκρῶν, θα πραγματοποιηθεῖ

⁴³² Ευλογητάρια νεκρώσιμα, Η' τροπάριο, ὁ.π., σ. 44.

⁴³³ Απόλυση κηδείας, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθίαι*, ὁ.π., 60.

⁴³⁴ Μακαρισμοί, Β' τροπάριο, ὁ.π., σ. 49.

⁴³⁵ Μακαρισμοί, Γ' τροπάριο, ὁ.π., σ. 49.

⁴³⁶ Δέηση κηδείας, ὁ.π., σ. 34.

⁴³⁷ Ψαλ. 118:149.

⁴³⁸ Ψαλ. 118:175.

⁴³⁹ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, ΣΤ' τροπάριο, *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθίαι*, ὁ.π., σ. 43.

⁴⁴⁰ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος Δ', ὁ.π., σ. 46.

⁴⁴¹ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος πλ. Α', ὁ.π., σ. 47.

⁴⁴² Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος Δ', ὁ.π., σ. 46.

⁴⁴³ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, ΣΤ' τροπάριο, ὁ.π., σ. 43.

⁴⁴⁴ Ευλογητάρια νεκρώσιμα, Ζ' τροπάριο, ὁ.π., σ. 43.

⁴⁴⁵ Ευχή «Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων», ὁ.π., σ. 55.

⁴⁴⁶ Κοντάκιο κηδείας, ὁ.π., σ. 44.

⁴⁴⁷ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Δόξα, ὁ.π., σ. 48.

«ήχουσης τῆς σάλπιγγος»⁴⁴⁸ και τότε οι «νεκροὶ ὡς ἐν συσσεισμῷ, πάντες ἀναστήσονται, πρὸς τὴν ὑπάντησιν»⁴⁴⁹ του Δίκαιου Κριτή.

Μέσα ἀπὸ το δοξαστικὸ των νεκρώσιμων ιδιόμελων και το συνοδό θεοτοκίο, προσεγγίζεται και ερμηνεύεται χριστολογικά το γεγονός του θανάτου. Ο θάνατος του Χριστού και συγκεκριμένα η κάθοδος Του στον Ἄδη χάρισε την αθανασία στον ἄνθρωπο και τη δυνατότητα για εισαγωγή στον παράδεισο. Ταυτόχρονα προβάλλει η μεσιτεία της Θεοτόκου ὡς η Πύλη του Θεοῦ Λόγου στον κόσμο, ὡστε να λάβει θεῖο ἔλεος ο κεκοιμημένος⁴⁵⁰.

Πριν ἀπὸ την ἀπόλυση, ο λειτουργὸς ἀναπέμπει την ευχή, «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων και πάσης σαρκός»⁴⁵¹, κατὰ την οποία εκφράζεται η πίστη της Εκκλησίας ὅτι ο Τριαδικὸς Θεός, εἶναι Θεὸς των ἀγγέλων και των ενσώματων και ἐμψυχων ἀνθρώπων, ο οποίος κατήργησε τον θάνατο, με τον δικὸ του εκούσιο σταυρικὸ θάνατο. Καταπάτησε και συνέτριψε τον διάβολο κατὰ κράτος και με την εκούσια νέκρωσή Του, χορήγησε ζωὴ στον κόσμο. Στον νικητὴ του θανάτου δέεται η Εκκλησία, ὡστε να ἀναπαύσει τον κεκοιμημένο ἀδελφό, σε τόπο ἀνεσης, ὅπου δεν ὑπάρχει λύπη και στεναγμός. Επιπλέον επικαλούμενη η Εκκλησία το θεῖο ἔλεος, εὐχεται να συγχωρήσει ο Θεὸς στον κεκοιμημένο, κάθε ἀμάρτημα που διέπραξε με κάποια πράξη, λόγο ἢ τη διάνοιά του. Ταυτόχρονα προβάλλεται η ἀνθρώπινη ἀμαρτωλότητα και ὅτι ἀναμάρτητος εἶναι μόνο ο Θεός,⁴⁵² ο οποίος ὅπως δήλωσε, εἶναι «ἡ Ἀνάστασις και ἡ Ζωή»⁴⁵³. Παρόμοια αιτήματα ἐπίκλησης του θεοῦ ελέους και συγχώρησης περιλαμβάνονται και στις δύο συγχωρητικὲς ευχές που διαβάζονται ἀπὸ τον ἀρχιερέα.

Στη συνέχεια ἀκολουθεῖ ψαλμώδηση της φράσης «αἰωνία ἢ μνήμη», στοιχείο που προβάλλει τη σύνταξη του κεκοιμημένου μαζί με τους ἀγίους και ὅσους κρίνονται ἀξιοὶ της θείας κληρονομίας, σύμφωνα με ερμηνεία του ἀγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης⁴⁵⁴. Η Εκκλησία εὐχεται «αἰωνία ἢ μνήμη» του κεκοιμημένου, δηλαδή να βρίσκεται αἰωνία στη μνήμη του Θεοῦ. Εὐχεται η Εκκλησία, ο μεταστάς ἀδελφός να βρίσκεται πάντοτε σε κοινωνία με τον Θεὸ και να μετέχει στην ἀκτιστη θεία ἐνέργειά Του. Μόνο τότε δεν οδηγείται στον πνευματικὸ ἀφανισμό⁴⁵⁵.

⁴⁴⁸ Α΄ Θεσ. 4:16.

⁴⁴⁹ Νεκρώσιμο ιδιόμελο, Ἦχος Β΄, *Νεκρώσιμοι και ἐπιμνημόσυνοι ἀκολουθία*, ὁ.π., σ. 45.

⁴⁵⁰ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ὁ ἐπικήδειος και ἐπιμνημόσυνος λόγος», ὁ.π., σ. 275.

⁴⁵¹ *Νεκρώσιμοι και ἐπιμνημόσυνοι ἀκολουθία*, ὁ.π., σ. 34.

⁴⁵² Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν και τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας και τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων», ὁ.π., στ. 684 C-D.

⁴⁵³ Ἰω. 11:26.

⁴⁵⁴ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν και τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας και τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων», ὁ.π., στ. 685 C.

⁴⁵⁵ Ἱερά Μονὴ Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ἀνάστασις και αἰωνία ζωὴ*, (Ἀγιογραφικὴ και ἀγιοπατερικὴ προσέγγιση) *Ερωτήσεις και ἀπαντήσεις*, ὁ.π., σ. 163.

Η απόλυση της νεκρώσιμης ακολουθίας «Ὁ καὶ νεκρῶν καὶ ζώντων τὴν ἐξουσίαν ἔχων, ὡς ἀθάνατος Βασιλεὺς, καὶ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν», αποτελεί μια υπενθύμιση και επιβεβαίωση της Ανάστασης του Χριστού⁴⁵⁶.

Μετά από την απόλυση, ψάλλονται τα στιχηρά προσόμοια, και με τον στίχο «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν, δῶμεν ἀδελφοὶ τῷ θανόντι (τῇ θανούσῃ), εὐχαριστοῦντες Θεῷ», παροτρύνεται ο τελευταῖος ασπασμὸς του κεκοιμημένου, ως δηλωτικός της κοινωνίας και της ένωσης ζώντων και κεκοιμημένων ανθρώπων, την οποία ούτε ο θάνατος δύναται να διασπάσει⁴⁵⁷, ενώ συγχρόνως υπογραμμίζεται η παρηγορητική διάσταση της ορθόδοξης εμπειρικής θεολογίας για το πρόσκαιρο του χωρισμού⁴⁵⁸. Ο επιτελεύτιος ασπασμὸς, θεωρούνταν αναπόσπαστη υποχρέωση προς τον κεκοιμημένο⁴⁵⁹, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να συμπεριληφθεῖ και στην εξόδιο ακολουθία⁴⁶⁰.

3.2. Θεολογία των αναγνωσμάτων της εξοδίου ακολουθίας

3.2.1. Αποστολικό ανάγνωσμα

«Ἀδελφοί, οὐ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν περὶ τῶν κεκοιμημένων, ἵνα μὴ λυπῆσθε καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα. Εἰ γὰρ πιστεύομεν ὅτι Ἰησοῦς ἀπέθανε καὶ ἀνέστη, οὕτω καὶ ὁ Θεὸς τοὺς κοιμηθέντας διὰ τοῦ Ἰησοῦ ἄξει σὺν αὐτῷ. Τοῦτο γὰρ ὑμῖν λέγομεν ἐν λόγῳ Κυρίου, ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες, οἱ περιλειπόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου, οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας· ὅτι αὐτὸς ὁ Κύριος ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ ἐν σάλπιγγι Θεοῦ καταβήσεται ἀπ' οὐρανοῦ, καὶ οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ ἀναστήσονται πρῶτον, ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, ἅμα σὺν αὐτοῖς ἀρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις, εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς ἀέρα, καὶ οὕτω πάντοτε σὺν Κυρίῳ ἐσόμεθα»⁴⁶¹.

Το αποστολικό ανάγνωσμα απευθύνεται κατ' ἐξοχήν στους ζῶντες. Μέσα από την περικοπή, ο Απόστολος Παῦλος προσεγγίζει χριστολογικά το γεγονός του θανάτου και των εσχάτων. Ακόμη και όταν αναφέρεται στους κεκοιμημένους, ἔχει ως σκοπὸ την ἐγκαιρη πληροφόρηση των ζώντων⁴⁶². Δίνει πληροφορίες σχετικά με τη δεύτερη παρουσία του

⁴⁵⁶ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ὁ επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ὁ.π., σ. 288.

⁴⁵⁷ π. Δ. Αθανασίου, *Ὁ θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ὁ.π., σ. 160.

⁴⁵⁸ Α. Βουρλής, «Υμνογραφική προσέγγις της Νεκρώσιμης Ακολουθίας», *Το μυστήριον του θανάτου εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἐκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς ἐπικοινωνιακῆς και μορφωτικῆς υπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σ. 507.

⁴⁵⁹ Ὁ τελευταῖος ασπασμὸς, ὡς ἔθιμο, ἀρχικὰ γινόταν πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο και ἔπειτα μετατέθηκε μετὰ τὴν ἐκπνοή του νεκροῦ, π. Φ. Φάρος, *Τὸ πένθος*, ὁ.π., σ. 167.

⁴⁶⁰ π. Κ. Καλλίνικος, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς και τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ὁ.π., σ. 558.

⁴⁶¹ Α' Θεσ. 4:13-17

⁴⁶² π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ὁ επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ὁ.π., σσ. 274-285.

Ιησού Χριστού και την καθολική κρίση των ανθρώπων. Μέσα από την περικοπή προβάλλεται η ελπίδα της ανάστασης, καθότι οι πιστοί δεν αποκαλούνται νεκροί αλλά κοιμημένοι που προσμένουν την Ανάσταση⁴⁶³.

Χρονικά είναι το πρώτο γραπτό κείμενο της Καινής Διαθήκης που προσεγγίζει ερμηνευτικά το θέμα της εκ νεκρών Ανάστασης και το συνδέει με τη μέλλουσα έλευση του Ιησού Χριστού. Τονίζει τον εσχατολογικό ρόλο του Αναστημένου Ιησού, και προβάλλει η πίστη στον θάνατο και την εκ νεκρών Ανάσταση του Ιησού Χριστού, ως ένα βέβαιο γεγονός. Εξ' αυτού, συνάγεται ως βέβαιο προσδοκώμενο γεγονός, η δεύτερη έλευση του Ιησού Χριστού, η κοινή Ανάσταση και η καθολική κρίση⁴⁶⁴. Η περιγραφική αποτύπωση του πανηγυρικού χαρακτήρα της δεύτερης παρουσίας είναι αδύνατη καθότι δεν εμπίπτει στην ανθρώπινη εμπειρία, γι' αυτό χρησιμοποιούνται, συμβολικές παραστάσεις και εικόνες⁴⁶⁵.

Της «ἐν Χριστῷ» κοινωνίας και της αιώνιας θείας δόξας, δύνανται να καταστούν μέτοχοι όσοι έζησαν σύμφωνα με το θέλημά του Θεού και κοιμήθηκαν πιστοί στον Χριστό⁴⁶⁶. Ταυτόχρονα ο Παύλος, χαρακτηρίζει την υπέρμετρη λύπη για το γεγονός του θανάτου, ως συναίσθημα το οποίο προκαλείται από την απουσία πίστης και την έλλειψη της εσχατολογικής ελπίδας στον Ιησού Χριστό και τονίζει το πένθος που συνοδεύεται από την ελπίδα της αιώνιας ζωής⁴⁶⁷. Η υπερβολή στις εκδηλώσεις του πένθους, τη λύπη και τη στενοχώρια, μπορεί να αποτελούν πειρασμό τον οποίο ο άνθρωπος θα χρειαστεί να αντιμετωπίσει με προσωπικό αγώνα και προσευχή, ώστε να έρθει η χαρά και η χάρη του Αγίου Πνεύματος⁴⁶⁸.

Η δημιουργία και η διατήρηση ζωντανής σχέσης των επιζώντων με τον Χριστό μπορεί να αποτελέσει πραγματικό βάλαμο για τον πόνο τους. Η ελπίδα προκύπτει ως καρπός της αγάπης προς τον Θεό, και αποτελεί γνώρισμα των πραγματικά πιστών ανθρώπων⁴⁶⁹ ενώ η απελπισία χαρακτηρίζει τους λοιπούς των ανθρώπων⁴⁷⁰, «τὰ ἔθνη τὰ μὴ εἰδῶτα τὸν Θεόν»⁴⁷¹.

⁴⁶³ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Περί του τέλους ημών και της ιεράς τάξεως της κηδείας και των κατ' έθος υπέρ μνήμης γενομένων», ό.π., στ. 685 Α.

⁴⁶⁴ Ι. Γαλάνης, *Ερμηνεία Καινής Διαθήκης, Η πρώτη επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Θεσσαλονικείς*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 272.

⁴⁶⁵ Ι. Γαλάνης, *Ερμηνεία Καινής Διαθήκης, Η πρώτη επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Θεσσαλονικείς*, ό.π., σ. 285.

⁴⁶⁶ Χ. Γ. Ατματζίδης, *Θεολογία της Καινής Διαθήκης, Εισαγωγή, θεολογία των παύλειων επιστολών και θεολογία της ιωάννειας γραμματείας*, (Ostrakon), Θεσσαλονίκη 2014, σ. 122.

⁴⁶⁷ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυτος λόγος», ό.π., σ. 283.

⁴⁶⁸ Ένας σύγχρονος Άγιος, ο Όσιος Ιάκωβος Τσαλίκης, (Ιερά Μονή Οσίου Δαυίδ Γέροντος), Εύβοια 2018, σσ. 298-299.

⁴⁶⁹ Ι. Γαλάνης, *Ερμηνεία Καινής Διαθήκης, Η πρώτη επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Θεσσαλονικείς*, ό.π., σ. 272.

⁴⁷⁰ Ι. Γαλάνης, *Ερμηνεία Καινής Διαθήκης, Η πρώτη επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Θεσσαλονικείς*, ό.π., σσ. 269-271.

⁴⁷¹ Α' Θεσ. 4:5.

Ο Θεός «πάντας ανθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν»⁴⁷², ἀλλὰ ἐναπόκειται στον κάθε ἄνθρωπο, ἐλεύθερα νὰ ἀποδεχθεῖ ἢ νὰ ἀπορρίψει τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ δυνατότητα σωτηρίας ποῦ τοῦ παρέχει.

Με τὶς λέξεις «πρώτον» καὶ «ἐπειτα», ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὀρίζει τὴ χρονικὴ σχέση τῶν νεκρῶν «ἐν Χριστῷ» καὶ τῶν ζώντων⁴⁷³. Μέσα ἀπὸ τὴν φράση «ἡμεῖς οἱ ζῶντες, ... οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας»⁴⁷⁴ τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος, τονίζει ὁ Παῦλος, ὅτι οἱ νεκροὶ θὰ βρίσκονται σὲ πλεονεκτικότερη θέση ἀπὸ τοὺς ζῶντες. Οἱ ἀναστημένοι νεκροὶ θὰ φθάσουν πρώτοι κοντὰ στον Κύριο, πρὶν ἀπὸ τοὺς ζῶντες⁴⁷⁵. Αὐτοὶ ποῦ θὰ βρίσκονται στὴ ζωὴ κατὰ τὴ δευτέρη παρουσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δὲν θὰ πεθάνουν ἀλλὰ ἡ φύση τῶν σωμάτων τοὺς θὰ γίνῃ ὅμοια με τὴ φύση τῶν ἀναστημένων. Στὴ συνέχεια, με τὸ «ἅμα σὺν αὐτοῖς» καὶ τὸ «ἄρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις» δηλώνεται ὁ συγχρονισμὸς τῶν ζώντων με τοὺς νεκροὺς σὲ ὅτι ἀφορᾷ ἐνέργειες ποῦ ἐπονται τῆς κοινῆς Ἀνάστασης⁴⁷⁶. Τότε «καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ»⁴⁷⁷.

Σύμφωνα με τὴν περιγραφή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὁ Χριστὸς κατέρχεται «ἀπ' οὐρανοῦ» καὶ ὅλοι μαζί ζῶντες καὶ ἀναστημένοι, θὰ ἀρπαχθοῦν ἀπὸ νεφέλες καὶ ἀνεβαίνοντας, τιμῆς ἐνεκεν, θὰ συναντήσουν τὸν Κύριο, στον αέρα, στο μεταξύ οὐρανοῦ καὶ γῆς διάστημα⁴⁷⁸.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος βεβαιώνει με σαφήνεια τὴν καθολικὴ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, κατὰ τὴ δευτέρη παρουσία τοῦ Κυρίου, τῆς ὁποῖα ὁ χρόνος εἶναι ἀγνωστος στους ἀνθρώπους ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στους ἀγγέλους. Τόσο οἱ ζῶντες πιστοὶ ὅσο καὶ οἱ «ἐν Χριστῷ» νεκροὶ θὰ ἔχουν τὰ ἴδια προνόμια κατὰ τὴ μέλλουσα παρουσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Μεταξὺ ἀποστολικοῦ καὶ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος ψέλνεται τὸ «ἀλληλουῖα», ὡς δηλωτικὸ σημεῖο τῆς ἐπιδημίας τοῦ Θεοῦ, ὡς κήρυγμα τῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς δι' Αὐτοῦ Ἀνάστασης τῶν κεκοιμημένων. Ταυτόχρονα προσφέρεται θυμίαμα, ὡς σύμβολο τῆς ἐπερχόμενης θείας χάρις στο λεῖψανο τοῦ κεκοιμημένου⁴⁷⁹.

⁴⁷² Α' Τιμ. 2:4.

⁴⁷³ Ι. Γαλιάνης, *Ερμηνεία Καινῆς Διαθήκης, Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Θεσσαλονικεῖς*, ὁ.π., σ. 287.

⁴⁷⁴ Α' Θεσ. 4:15.

⁴⁷⁵ Ι. Γαλιάνης, *Ερμηνεία Καινῆς Διαθήκης, Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Θεσσαλονικεῖς*, ὁ.π., σ. 280.

⁴⁷⁶ Ι. Γαλιάνης, *Ερμηνεία Καινῆς Διαθήκης, Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Θεσσαλονικεῖς*, ὁ.π., σ. 287.

⁴⁷⁷ Ρωμ. 8:21.

⁴⁷⁸ Ι. Γαλιάνης, *Ερμηνεία Καινῆς Διαθήκης, Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Θεσσαλονικεῖς*, ὁ.π., σσ. 289-290.

⁴⁷⁹ Συμμεών Θεσσαλονίκης, «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων», ὁ.π., στ. 685-686.

3.2.2. Ευαγγελικό ανάγνωσμα

«Εἶπεν ὁ Κύριος πρὸς τοὺς ἐληλυθότας πρὸς αὐτὸν Ἰουδαίους. Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι ὁ τὸν λόγον μου ἀκούων καὶ πιστεύων τῷ πέμψαντί με, ἔχει ζωὴν αἰώνιον, καὶ εἰς κρίσιν οὐκ ἔρχεται, ἀλλὰ μεταβέβηκεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν. Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ νεκροὶ ἀκούσονται τῆς φωνῆς τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσονται. Ὡσπερ γὰρ ὁ Πατὴρ ἔχει ζωὴν ἐν ἑαυτῷ· οὕτως ἔδωκε καὶ τῷ Υἱῷ ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ καὶ ἐξουσίαν ἔδωκεν αὐτῷ καὶ κρίσιν ποιεῖν, ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστί. Μὴ θαυμάζετε τοῦτο· ὅτι ἔρχεται ὥρα, ἐν ἧ ἅ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, καὶ ἐκπορεύσονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως. Οὐ δύναμαι ἐγὼ ποιεῖν ἅπ' ἑμαυτοῦ οὐδέν. Καθὼς ἀκούω κρίνω, καὶ ἡ κρίσις ἡ ἐμὴ δικαία ἐστίν· ὅτι οὐ ζητῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμόν, ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με Πατρός»⁴⁸⁰.

Ἡ ευαγγελικὴ περικοπὴς τῆς εξοδίου ἀκολουθίας, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὡς τὸ ἀγγεῖμα τῆς δευτέρας ἐλευσης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς Δίκαιος Κριτὴς καὶ τῆς καθολικῆς προσδοκώμενης Ἀνάστασης⁴⁸¹. Αναφέρεται στα ἔσχατα σε σχέση με τὰ παρόντα, προβάλλει ἐρμηνευτικὰ ὁ θάνατος ὡς μετάβαση στὴν ἄλλη ζωὴ καὶ ὡς ἀναμονὴ τῆς καθολικῆς τελικῆς κρίσης. Ὁ κάθε ἀνθρώπος κρίνεται ἀνά πάσα στιγμή με βάση τὴν ἐμπιστοσύνη που ἐπιδεικνύει στα λόγια τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνάλογα με τὸν βαθμὸ συμμόρφωσης τοῦ σε αὐτά. Αὐτὸς που πιστεύει ἔρχεται σε κοινωνία με τὸν Θεὸ καὶ λαμβάνει τὴν αἰώνια ζωὴ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνο ἡ μέλλουσα ζωὴ ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ τὸν ἐνεστώτα βίῳ κοινωνία με τὸν Θεό. Ὅποιος ἔχει τὴν αἰώνια ζωὴ, δὲν υπόκειται σε κρίση, γιατί ἡ κοινωνία τοῦ με τὸν Θεό, τὸν ἐξαιρεῖ ἀπὸ τὴν κρίση⁴⁸². Αὐτὴ τὴν πρώτη κρίση θα ἀκολουθήσει ἡ κοινὴ καὶ ἔσχατη κρίση, ἡ ὁποία θα προσδιορίσει τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου ἀνάλογα με τὸν τρόπο τῆς βιοτῆς του.⁴⁸³

Αναφέρει ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὅτι θα ἔλθει κάποια ὥρα, ἡ ὁποία πλησιάζει, κατὰ τὴν ὁποία οἱ πνευματικὰ νεκροὶ ἀνθρώποι, που εἶναι νεκροὶ λόγῳ τῆς αμαρτωλότητος τους, θα ἀκούσουν τὴ φωνὴ Του νὰ τους καλεῖ σε μετάνοια καὶ πίστη. Ὅσοι ὑπακούσουν στο κάλεσμα τῆς φωνῆς γιὰ μετάνοια καὶ πράξουν αὐτὰ που τους προτρέπει, αὐτοὶ θα λάβουν

⁴⁸⁰ Ἰω. 5:24-30.

⁴⁸¹ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδεῖας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων», ὁ.π., στ. 685-686.

⁴⁸² Ν. Δαμαλάς, *Ερμηνεία εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, Τόμος Δ΄, Το κατὰ Ἰωάννην Ευαγγέλιον*, (Π.Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 281.

⁴⁸³ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ὁ επικήδειος καὶ ἐπιμνημόσυμος λόγος», ὁ.π., σσ. 274-275.

την πνευματική ζωή⁴⁸⁴. Ο Θεάνθρωπος Χριστός, έχει και την εξουσία να κρίνει καθότι είναι η αιτία και η πηγή της ζωής⁴⁸⁵.

Οι κατά σάρκα νεκροί δεν έχουν τη δυνατότητα να εγερθούν από μόνοι τους, αλλά θα αναστηθούν από τον Ιησού Χριστό ο οποίος έχει αυτή τη δύναμη και του Οποίου η φωνή θα κελεύσει την κοινή Ανάσταση⁴⁸⁶. Ως επικείμενο γεγονός, τα νεκρά σώματα των απ' αιώνας κεκοιμημένων δικαίων και αδίκων θα αναστηθούν και η κάθε ψυχή θα επανασυνδεθεί με το δικό της σώμα, όχι άλλο σώμα. Τα αναστημένα σώματα αν και θα είναι τα ίδια με τα παλαιά, εν τούτοις θα έχουν διαφορετικές ιδιότητες. Θα είναι πνευματοποιημένα και άφθαρτα.

Τα σώματα των δικαίων, αυτών δηλαδή που ευαρέστησαν τον Θεό με την επί γης ζωή τους, θα εγερθούν «εις ανάστασιν ζωής» και θα λάβουν τέλεια σωματική και πνευματική, αιώνια κοινωνία με τον Θεό⁴⁸⁷. Θα είναι ένδοξα, θεωμένα από τη χάρη του Αγίου Πνεύματος και σύμμορφα προς τη δόξα του Αναστάντος Χριστού, ανάλογα με την πνευματική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν κατά τη στιγμή του χωρισμού της ψυχής από το σώμα.

Τα σώματα των αμαρτωλών, θα εγερθούν «εις ανάστασιν κρίσεως», δηλαδή για να λαβουν δίκαιη κρίση και κατάκριση για τα πονηρά τους έργα. Θα είναι σκοτισμένα ανάλογα με την αμαρτωλή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν κατά τη στιγμή της εκδημίας τους από την επίγεια ζωή τους. Οι εργάτες των φαύλων έργων δεν θα δύνανται να μετάσχουν στον χαρμόσυνο δοξασμό, αφού η οικειότητα και η αγαπητική κοινωνία με τον Θεό και τους αδελφούς είναι χάρισμα μόνο των σωσμένων⁴⁸⁸.

Ο Ιησούς Χριστός εφαρμόζει το θέλημα του Θεού Πατρός, το οποίο είναι και δικό Του θέλημα, και σύμφωνα με αυτό το θέλημα θα πραγματοποιηθεί η δίκαιη κρίση.

3.3. Νεκρικά έθιμα

Η πίστη της Εκκλησίας ότι το ανθρώπινο σώμα είναι ναός του Θεού⁴⁸⁹ και ότι προορίζεται να αναστηθεί ένδοξο, λαμπρό και άφθαρτο κατά τη δεύτερη παρουσία του Ιησού Χριστού, ώθησε τους Χριστιανούς ώστε να περιβάλουν με τιμή και σεβασμό τα λείψανα των κεκοιμημένων. Θεωρείται ιερό καθήκον των ζώντων,⁴⁹⁰ ακόμη και σε ακραίες

⁴⁸⁴ Ν. Δαμαλάς, *Ερμηνεία εις την Καινήν Διαθήκην, Τόμος Δ΄, Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, ό.π., σ. 282.

⁴⁸⁵ Ν. Δαμαλάς, *Ερμηνεία εις την Καινήν Διαθήκην, Τόμος Δ΄, Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, ό.π., σ. 283.

⁴⁸⁶ π. Β. Μπακογιάννης, *Μετά θάνατον*, (Θαβώρ), Αγρίνιο 2016²⁵, σ. 210.

⁴⁸⁷ Ν. Δαμαλάς, *Ερμηνεία εις την Καινήν Διαθήκην, Τόμος Δ΄, Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, ό.π., σ. 287.

⁴⁸⁸ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σ. 501.

⁴⁸⁹ «οὐκ οἶδατε ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν Ἁγίου Πνεύματος ἐστίν», Α΄ Κορ. 6:19.

⁴⁹⁰ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αὐτῷ*, ό.π., σ. 548.

περιπτώσεις με κίνδυνο της ζωής τους,⁴⁹¹ να αποδώσουν τις αρμόζουσες τιμές και ιεροπρεπώς να καταθέσουν στα σπλάχνα της γης, τα σώματα των κεκοιμημένων για να ταφούν⁴⁹².

Η λέξη κηδεία προέρχεται από το ρήμα κήδομαι που σημαίνει φροντίζω. Επομένως, κηδεία είναι η φροντίδα για τον άνθρωπο που έφυγε απ' αυτή τη ζωή⁴⁹³. Κάποια από τα νεκρικά έθιμα, ίσως τα πιο κύρια και κοινά αποδεκτά στην εκκλησιαστική παράδοση, αποτελούν εκδήλωση ενδιαφέροντος και φροντίδας προς τους κεκοιμημένους και δηλώνουν την πίστη της Εκκλησίας στη μετά θάνατον ζωή, την κοινή ανάσταση και την καθολική κρίση.

Η φροντίδα και η απόδοση τιμής στα σεπτά λείψανα πριν από την εξόδιο ακολουθία περιλαμβάνει συνήθειες όπως το κλείσιμο των οφθαλμών και του στόματος, το πλύσιμο του σώματος και η άλειψη με αρωματικές ουσίες, η ένδυση με καθαρά ενδύματα, η τοποθέτηση του σώματος στο στρώμα, το δέσιμο και η ευπρεπής θέση των άκρων του κεκοιμημένου, (συνήθως τα χέρια τοποθετούνται σε σχήμα σταυρού επάνω στο στήθος και στα χέρια τοποθετείται μία εικόνα, ως ένδειξη της πίστης του στον Χριστό)⁴⁹⁴, το άναμμα λαμπάδων πλησίον της νεκρικής κλίνης, ανάγνωση νεκρώσιμου τρισάγιου από τον ιερέα, προεξόδια άσματα και ολονύκτιες προσευχές και αναγνώσεις στο σπίτι, κατά το πρώτο βράδυ της εκδημίας⁴⁹⁵. Εξέλιξη αυτής της ολονυκτίας αποτελεί η πανάρχαια παράδοση της παννυχίδας, δηλαδή νυχτερινής ακολουθίας, με ψαλμωδίες και αναγνώσεις για τον κεκοιμημένο, για την οποία δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία και λεπτομερείς περιγραφές⁴⁹⁶. Σε κάποιες περιοχές συνηθίζεται ακόμη να εκτίθεται η σορός, ως η τελευταία παρουσία ανάμεσα στους οικείους, αλλά και ως υπενθύμιση για την αναπόφευκτη κατάληξη του ανθρώπου⁴⁹⁷. Κάποια από αυτά συναντούνται στην εβραϊκή παράδοση,⁴⁹⁸ όπως στην περίπτωση του πατριάρχη Ιακώβ,⁴⁹⁹ της Ταβιθά⁵⁰⁰ και ιδιαίτερος του Ιησού Χριστού⁵⁰¹.

⁴⁹¹ «Οι γούν άριστοι των παρ' ημίν αδελφών τούτον τον τρόπον εξεχώρησαν του βίου πρεσβύτεροι τε τινές και διάκονοι και των από του λαού λίαν επαινούμενοι ως και του θανάτου τούτο το είδος διά πολλήν ευσέβειαν και πίστιν ισχυράν γινόμενον μηδεν αποδείν μαρτυρίου δοχείν..» Ευσέβιος του Παμφίλου Καισαρείας, «Εκκλησιαστική Ιστορία , Λόγος Ζ'», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 20, στ. 689.

⁴⁹² π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σ. 547.

⁴⁹³ Τεγόπουλος – Φυτράκης, «κήδομαι», *Ελληνικό Λεξικό*, (Αρμονία) Αθήνα έκδ 15^η, σ. 376.

⁴⁹⁴ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 158.

⁴⁹⁵ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σ. 549.

⁴⁹⁶ Π. Σκαλτσής, «Η υπέρ των νεκρών φροντίδα της αρχαίας Εκκλησίας», ό.π., σσ. 125-126.

⁴⁹⁷ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 158-159.

⁴⁹⁸ «ήλθε δέ και Νικόδημος ό έλθών προς τόν Ιησοῦν νυκτός τόν πρώτον, φέρων μίγμα σμύρνης και άλόης ως λίτρας έκατόν έλαβον οῦν τόν σῶμα του Ιησοῦ και έδησαν αυτό έν όθονίοις μετά τών άρωμάτων, καθώς έθος έστι τοίς Ιουδαίοις ένταφιάζειν», Ιω. 19: 39-40.

⁴⁹⁹ «Ιωσηφ έπιβαλει τās χειρας αυτού επί τούς όφθαλμούς σου», Γεν. 46:4.

⁵⁰⁰ «λούσαντες δέ αυτήν έθηκαν έν υπερώω», Πρ. 9:37.

⁵⁰¹ «έλθών Ιωσηφ ό από Αριμαθαίας ... τολήσας εισήλθε προς Πιλᾶτον και ήτήσατο τόν σῶμα του Ιησοῦ», Μάρκ. 15:43. «άγοράσας σινδόνα και καθελών αυτόν ένείλησε τή σινδόνι και κατέθηκεν αυτόν έν μνημείω, ό ήν λελατομημένον έκ πέτρας» Μάρκ. 15:46. «Μαρία ή Μαγδαληνή και Μαρία ή του Ιακώβου και Σαλώμη

Η εκφορά του λειψάνου και η είσοδος στο ναό για την τέλεση της εξοδίου ακολουθίας, πραγματοποιείται θυμιάζοντας, με τη συνοδεία σταυρού και εξαπτερώγων, αναμμένων λαμπάδων, κωδωνοκρουσίας και της ψαλμωδίας του τρισαγίου ύμνου⁵⁰². Κατά παλαιά συνήθεια, οι συνοδεύοντες το λείψανο πιστοί, κρατούσαν κλάδους φοινίκων ως σύμβολα νίκης, αισθανόμενοι ότι τελούσαν κάποιο ουράνιο θρίαμβο⁵⁰³. Δεν μεταφέρεται με προχειρότητα στην Εκκλησία σαν ένα ευτελές και άψυχο πράγμα αλλά με δόξα και τιμή⁵⁰⁴.

Μετά από τον θάνατο επέρχεται η διάλυση του σώματος στα στοιχεία από τα οποία συντέθηκε. Μέσα από την παράδοση της Εκκλησίας προκρίνεται ως φυσικότερη κατάληξη των νεκρών σωμάτων, η ταφή και όχι η καύση, η ταρίχευση ή οποιαδήποτε άλλη πρακτική. Η ταφή των νεκρών, συνδέεται άμεσα με τη διδασκαλία της Εκκλησίας για την προσδοκώμενη ανάσταση των νεκρών⁵⁰⁵. Η απόρριψη της καύσης και η προτίμηση της ταφής, συνδέεται με το σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης και ταυτόχρονα την τιμή και το σεβασμό με τα οποία περιβάλλει το ανθρώπινο σώμα η Εκκλησία. Ο άνθρωπος ως ψυχοσωματική οντότητα είναι κατ' εικόνα Θεού πλασμένος, έτσι κάθε λείψανο έχει την ιερότητά του. Η Εκκλησία δεν αποστρέφεται το σώμα, αλλά το θεωρεί ζωντανή Εκκλησία μέσα στην οποία καλείται ο άνθρωπος να λατρεύσει τον Θεό. Η Εκκλησία τιμά τα ιερά λείψανα των αγίων, τους απονέμει τον αρμόζοντα σεβασμό και τα διατηρεί ως πολύτιμους θησαυρούς⁵⁰⁶.

Μετά το πέρας της εξοδίου ακολουθίας, προπέμπεται ο κεκοιμημένος. Της νεκρικής πομπής που οδηγεί στο κοιμητήριο προπορεύεται ο Τίμιος Σταυρός ως σύμβολο νίκης κατά του θανάτου και ακολουθούν, ο ιερέας θυμιάζοντας⁵⁰⁷ και οι ιεροψάλτες⁵⁰⁸ ψέλνοντας αργά τον τρισάγιο ύμνο⁵⁰⁹. Η ταφή των νεκρών σωμάτων είναι πράξη ιερή. Τα νεκρά σώματα θάπτονται στο χώμα ύπτια,⁵¹⁰ δηλώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο, τον παραλληλισμό θανάτου – ύπνου και την προσδοκία της εκ νεκρών Ανάστασης, χωρίς όμως το γεγονός της ταφής, να θεωρείται προϋπόθεση για την Ανάσταση. Η προσδοκία της κοινής Ανάστασης,

ήγόρασαν ἀρώματα ἵνα ἐλθοῦσαι ἀλείψωσιν αὐτόν», Μάρκ. 16:1. «βαλοῦσα γὰρ αὕτη τὸ μύρον τοῦτο ἐπὶ τοῦ σώματός μου, πρὸς τὸ ἐνταφιάσαι με ἐποίησεν» Ματθ. 26:12.

⁵⁰² *Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθίαι*, ό.π., σ. 36.

⁵⁰³ Π. Σκαλτσής, «Η υπέρ των νεκρών φροντίδα της αρχαίας Εκκλησίας», ό.π., σ. 123.

⁵⁰⁴ π. Β. Μπακογιάννης, *Μετά Θάνατον*, ό.π., σ. 55.

⁵⁰⁵ «ἔρχεται ὥρα ἐν ἧ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, καὶ ἐκπορεύσονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως», Ιω. 5:28.

⁵⁰⁶ Επιπλέον, ἐπὶ των ιερών λειψάνων των αγίων θεμελιώνονται και οι ιεροί ναοί. Γ. Μαντζαρίδης, *Χριστιανική ηθική, Τόμος Β΄*, (Ι. Μ. Βατοπαϊδίου), Αγίου Όρους, 2015³, σσ. 679-681.

⁵⁰⁷ Το θυμίαμα προσφέρεται ως σύμβολο της ευωδίας που απέπνεε η ευσεβής και ορθόδοξη ζωή του κεκοιμημένου, Ν. Βασιλειάδης, *Το μυστήριο του θανάτου*, ό.π., σ. 348.

⁵⁰⁸ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 161.

⁵⁰⁹ Εάν η εξόδιος ακολουθία τελεσθεί κατά την Διακαινίστημο Εβδομάδα, ψάλλεται η Αναστάσιμος ακολουθία και το λείψανο συνοδεύεται στον τάφο με το «Αναστάσεως ήμέρα...», Ν. Π. Βασιλειάδης, *Το μυστήριο του θανάτου*, ό.π., σ. 348.

⁵¹⁰ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σ. 548.

καθορίζει τη στάση των ζώντων απέναντι στα λείψανα των κεκοιμημένων, αλλά και τη στάση τους απέναντι στο γεγονός του θανάτου⁵¹¹. Η ταφή προβάλλει ως πιο ανθρώπινη και θεολογικά πιο εκφραστική. Χαρακτηρίζεται ως επιστροφή του λειψάνου στα σπλάχνα της μάνας γης, κατά το χωρίο «γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση»⁵¹² και κατά το πρότυπο της τριημέρου ταφής του Ιησού Χριστού⁵¹³. Η επιτηδευμένη στέρηση της ταφής, θεωρούνταν ακόμη και στους ειδωλολατρικούς λαούς, πράξη υβριστική και ανόσια⁵¹⁴.

Οι χριστιανοί ανέκαθεν κατέβαλλαν προσπάθεια ώστε οι τάφοι των αγαπημένων τους να βρίσκονται μαζί, σε ένα ξεχωριστό χώρο ειδικά αφιερωμένο σε αυτό τον σκοπό. Σε αρκετά μέρη, γι' αυτό τον σκοπό χρησιμοποιούνταν τα προαύλια των ενοριακών ναών, ώστε κατ' αυτό τον τρόπο να εκφράζεται η ενότητα στρατευόμενης και θριαμβεύουσας Εκκλησίας⁵¹⁵. Η προοπτική της Ανάστασης, επιβάλλει, όπως οι χώροι που εναποτίθενται τα νεκρά σώματα, τα λείψανα των ανθρώπων, δεν χαρακτηρίζονται ως νεκροταφεία ούτε νεκροπόλεις, αλλά κοιμητήρια⁵¹⁶. Αποκλείεται, η πρόθεση για καύση ή εξαφάνιση κάποιου, για τον οποίο υπάρχει το αίσθημα ότι κοιμάται⁵¹⁷. Κατ' αυτό τον τρόπο ομολογείται η πίστη της Εκκλησίας για την αθανασία της ψυχής και το προσωρινό του θανάτου. Εκτός τούτου δηλώνεται η προσδοκία της κοινής Ανάστασης των νεκρών κατά τη δεύτερη έλευση του Ιησού Χριστού και η τελική κρίση.

Αμέσως μετά από την απόθεση του λειψάνου στον τάφο, αυτός ο συγκεκριμένος τόπος αποκτά ιερότητα. Μέσα στη χριστιανική παράδοση υποδηλώνεται με τους όρους «μνήμα» ή «σήμα», με ξεκάθαρο το νόημα ότι οι κεκοιμημένοι μας δεν εξαφανίζονται αλλά εξακολουθούν να υπάρχουν μέσα στη λειτουργική μνήμη της Εκκλησίας ως πρόσωπα που προσδοκούν με ελπίδα την κοινή Ανάσταση. Το ανθρώπινο πρόσωπο δεν χάνεται, γι' αυτό οι χριστιανικοί τάφοι είναι επώνυμοι, όπως επώνυμα μνημονεύονται οι κεκοιμημένοι κατά τις προσευχές της Εκκλησίας⁵¹⁸. Οι κεκοιμημένοι τίθενται εκτάδην και θάπτοται με την κεφαλή προς δυσμάς, δηλώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο, ότι ο θάνατος είναι ένας ύπνος και αναμένεται η από ανατολής δεύτερη έλευση του Ιησού Χριστού. Εκτίθενται και κηδεύονται ακάλυπτοι ενδεδυμένοι με συνήθη καθαρά ενδύματα με λυμένα τα χέρια και τα πόδια⁵¹⁹. Κατά παλαιότερες μαρτυρίες ενδύονταν οι κεκοιμημένοι με λευκού χρώματος ενδύματα,

⁵¹¹ Γ. Μαντζαρίδης, *Χριστιανική ηθική, Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 682.

⁵¹² Γεν. 3:19.

⁵¹³ Ι. Φουντούλης, *Τελετουργικά Θέματα, Τόμος Α΄*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2009², σ. 160.

⁵¹⁴ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σ. 558.

⁵¹⁵ π. Δ. Τζέρπος, «Το πνεύμα της νεκρώσιμης ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», ό.π., σ. 321-322.

⁵¹⁶ π. Δ. Τζέρπος, «Το πνεύμα της νεκρώσιμης ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», ό.π., σ. 322.

⁵¹⁷ Γ. Μαντζαρίδης, *Χριστιανική ηθική, Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 683.

⁵¹⁸ π. Δ. Τζέρπος, «Το πνεύμα της νεκρώσιμης ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», ό.π., σ. 321.

⁵¹⁹ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 161.

σύμβολο της Ανάστασης και προμηνύοντας κατ' αυτό τον τρόπο την καινή περιβολή και το καινό ένδυμα της αφθαρσίας⁵²⁰.

Ένα νεώτερο έθιμο το οποίο τείνει να εγκαταλειφθεί και δηλώνει την προσδοκία της ανάστασης, είναι η ταφή των κληρικών (επισκόπων και πρεσβυτέρων) καθήμενων. Επιπλέον οι κληρικοί κηδεύονται ενδεδυμένοι με πλήρη ιερατική ή αρχιερατική στολή⁵²¹.

Η τοποθέτηση του λειψάνου εντός του μνήματος πραγματοποιείται με τους οφθαλμούς προς την ανατολή, αναμένοντας ο κεκοιμημένος την «Ανατολή των ανατολών» κατά τη Δευτέρα Παρουσία⁵²². Ο λειτουργός, επιχέει σταυροειδώς τρεις φορές απλό έλαιο⁵²³ από την κανδήλα, εμφανίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο το έλεος του Θεού⁵²⁴ και την ολοκλήρωση πλέον, των καλών και ιερών αγώνων για τον αθλητή του Χριστού. Η σταυροειδής σφράγιση του λειψάνου⁵²⁵, δηλώνει ταυτόχρονα την απόθεση του ανθρώπου στα χέρια του δημιουργού και τη θεία πρόνοια⁵²⁶. Κατά τις μέρες μας συνηθίζεται κατά τη ρίψη του ελαίου να λέγεται το ψαλμικό χωρίο «ράντιεις με ύσσωπω, και καθαρισθήσομαι, πλυνείς με, και υπέρ χίονα λευκανθήσομαι»⁵²⁷ το οποίο συμβολίζει την άφεση αμαρτιών⁵²⁸. Κατά την ταφή, ενόσω ο ιερέας ρίπτει χόμα επί του λειψάνου, εκφωνεί το ψαλμικό χωρίο «γῆ εἶ και εἰς γῆν ἀπελεύσει»⁵²⁹, το οποίο είναι δηλωτικό της επικείμενης διάλυσης του σώματος⁵³⁰, ευχόμενος κατ' αυτό τον τρόπο, φυσικώς να αποσυντεθεί το σώμα στα στοιχεία από τα οποία συντέθηκε. Την ίδια πράξη μιμούνται συνήθως και όσοι από τους παρισταμένους επιθυμούν⁵³¹.

Μετά από την ταφή του λειψάνου, προσφέρεται στο κοιμητήριο ή στο σπίτι του κεκοιμημένου το νεκρικό δείπνο,⁵³² ή περιδείπνο⁵³³, ή παρηγοριά⁵³⁴ ή μακάριση ή μακαρία, συνήθως κρασί, ψωμί, ελιές⁵³⁵, ώστε να λάβουν οι παρόντες, κληρικοί, λαϊκοί και οι φτωχοί

⁵²⁰ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σ. 550.

⁵²¹ Ι. Φουντούλης, *Τελετουργικά Θέματα, Τόμος Α΄*, ό.π., σσ. 160-161.

⁵²² Ν. Π. Βασιλειάδης, *Το μυστήριο του θανάτου*, ό.π., σ. 349.

⁵²³ Δεν συνηθίζεται το άγιο ευχέλαιο ούτε το άγιο μύρο.

⁵²⁴ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 161.

⁵²⁵ Σύμφωνα με τον Άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης, το έλαιο τίθεται στο λείψανο «κατ' αντιστοιχία του Βαπτίσματος», Συμεών Θεσσαλονίκης, ό.π., στ. 685 Α.

⁵²⁶ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σ. 515.

⁵²⁷ Ψαλ. 50:9.

⁵²⁸ Ν. Π. Βασιλειάδης, *Το μυστήριο του θανάτου*, ό.π., σ. 350.

⁵²⁹ Ψαλ. 23:1.

⁵³⁰ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σσ. 559-560.

⁵³¹ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 161.

⁵³² π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σ. 565.

⁵³³ π. Ν. Σκρέττας, *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, ό.π., σ. 495.

⁵³⁴ Τα είδη που περιλαμβάνονται στην παρηγοριά ποικίλουν ανάλογα με τα τοπικά έθιμα. Σε κάποιες περιοχές προσφέρεται κονιάκ, παξιμάδι, καφές, π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 161.

⁵³⁵ Στην Κύπρο συνηθίζεται να προσφέρεται και χαλλούμι. Ν. Ιερείδου, «Ταφικά έθιμα», *Κύπρος νήσος Αγίων, θρησκευτική περιήγησης*, (Κυπριακός Οργανισμός Τουρισμού), Λευκωσία 2008, σ. 54.

της ενορίας, για να «μακαρίσουν», δηλαδή να ευχηθούν υπέρ αναπαύσεως του κεκοιμημένου⁵³⁶. Ανάλογη συνήθεια επικρατεί και κατά την τέλεση των μνημοσύνων. Τα νεκρικά δείπνα αποτελούν κατάλοιπο των αρχαίων «αγαπών»⁵³⁷, επέχουν θέση ελεημοσύνης εις τη μνήμη του κεκοιμημένου.

Μεταγενέστερη εξέλιξη των αρχαίων μακαριών αποτελούν τα κόλλυβα⁵³⁸ όπου σήμερα προσκομίζονται κατά τα μνημόσυνα⁵³⁹. Τα κόλλυβα έχουν ως βάση το βρασμένο σιτάρι και επικράτησαν μετά τον 4^ο αιώνα σε αντικατάσταση παλαιότερων συνηθειών όπως είναι οι ελεημοσύνες και τα νεκρόδειπνα⁵⁴⁰. Ο σίτος αναφέρεται στην Αγία Γραφή ως σύμβολο της Ανάστασης⁵⁴¹, δηλαδή, τα σώματα των κεκοιμημένων τα οποία ενταφιάζονται για να αποσυντεθούν, πάλι θα αναστηθούν κατά την κοινή Ανάσταση των νεκρών για να ζήσουν στην αιώνια Βασιλεία του Θεού⁵⁴².

Εκδήλωση σεβασμού προς τον κεκοιμημένο αποτελεί και η τοποθέτηση λουλουδιών στο φέρετρο και στη συνέχεια στο μνήμα. Εκτός τούτου, και η προσφορά χρημάτων αντί στεφάνων, σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, Ιερούς ναούς ή άπορες οικογένειες. Τα άνθη και οι δωρεές σε καμία περίπτωση δεν αντικαθιστούν την προσευχή της Εκκλησίας⁵⁴³. Στα πλαίσια της φροντίδας των ζώντων για τους μεταστάντες, εμπίπτει και η φροντίδα του τάφου, το άναμμα της κανδήλας στο μνήμα, η θυμίαση και η τέλεση τρισαγίου για τον κεκοιμημένο⁵⁴⁴.

3.4. Παρεκτροπές και παρατυπίες κατά την εξόδιο ακολουθία

Κατά τη διάρκεια της εξοδίου ακολουθίας και της ταφής μπορεί να διαπιστωθούν ακούσιες ή εκούσιες παρατυπίες που δύνανται να λειτουργήσουν επιζήμια και να βλάψουν την ποιμαντική διακονία.

Η χριστιανική κηδεία θα πρέπει να δηλώνει τη διδασκαλία της Εκκλησίας ότι ο άνθρωπος είναι ψυχοσωματική ενότητα, να τονίζει την πραγματικότητα του θανάτου και ταυτόχρονα

⁵³⁶ Ο.π., σ. 54.

⁵³⁷ Κοινές συνεστιάσεις των χριστιανών που συγκεντρώνονταν ως κοινότητα και συνέτρωγαν πλούσιοι και πτωχοί στα πλαίσια ενός δείπνου., Γ. Φύλιας, *Λειτουργική, Η Θεία Ευχαριστία μέχρι τον 15^ο αιώνα, Τόμος Β΄*, ((Γρηγόρη), Αθήνα 2016, σ. 311.

⁵³⁸ Κόλλυβα ή Κόλυβα. Συγγενεύουν ετυμολογικά με τα κωλύφια, τα οποία ήταν αρτίδια προς χρήση των αθλητών.

⁵³⁹ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτό*, ό.π., σσ. 566-567.

⁵⁴⁰ Γ. Παπαδάκης, *Το μυστήριο του θανάτου, Ο θάνατος δεν είναι το τέλος*, (Παναγόπουλος) Αθήνα 2005, σ. 166.

⁵⁴¹ «ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει», Ιω. 12:24.

⁵⁴² Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή*, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) *Ερωτήσεις και απαντήσεις*, ό.π., σ. 161.

⁵⁴³ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 202.

⁵⁴⁴ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σσ. 161-162.

να δίνει στους πενθούντες τη δυνατότητα να αναγνωρίσουν το γεγονός του πρόσκαιρου αποχωρισμού. Κατά την εξόδιο ακολουθία καλό είναι να αποφεύγονται οι υπερβολές του υλισμού αλλά και του πνευματισμού. Το νεκρό σώμα δεν πρέπει να γίνει το επίκεντρο της κηδείας, ούτε όμως να αγνοείται επιδεικτικά και να μη δίνεται καμία σημασία στο σώμα του νεκρού. Η αποφυγή οποιασδήποτε επαφής οπτικής ή σωματικής με το σώμα και τις συνέπειες που επιφέρει ο θάνατος σε αυτό, λειτουργούν αρνητικά σε ότι αφορά τη βίωση του πένθους, αλλά και στην ανάπτυξη της πνευματικότητας των ανθρώπων. Το γεγονός αυτό επιτυγχάνεται έχοντας κλειστό το φέρετρο, με το (αντι)αισθητικό βάψιμο και τον καλλωπισμό του νεκρού, με την υπερβολική προσφορά και έκθεση λουλουδιών. Αποστερείται από τους οικείους η δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με το άψυχο, άκαμπο και κρύο σώμα, να αντιμετωπίσουν και να αναγνωρίσουν την απώλεια. Αποσυντονίζονται οι παρευρισκόμενοι από τον θάνατο ως ένα πραγματικό γεγονός και την ευκαιρία για μια ρεαλιστική αυτοαξιολόγηση. Όταν οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή με τον θάνατο, προχωρούν σε επανεκτίμηση των πνευματικών αξιών τους, παρακινούνται στη βελτίωση της συμπεριφοράς τους και εμπνέονται σε πράξεις μετανοίας⁵⁴⁵.

Στις περιπτώσεις που κατά την κηδεία θα πραγματοποιηθούν χρηματικές εισφορές στη μνήμη του κεκοιμημένου, τα χρήματα δεν θα πρέπει να αποτελούν τον ρυθμιστικό παράγοντα για την ποιμαντική διακονία των πενθούντων, για τον χρόνο που θα αφιερώσει ο ιερέας και τις ενέργειες του προς τους οικείους του νεκρού. Ούτε οι εισφορές προς τον ναό αποτελούν κριτήριο τέλεσης ή όχι της εξοδίου ακολουθίας του νεκρού ή κάποιας προνομιακής μεταχείρισης κατά τη διάρκεια της κηδείας. Επιπλέον με την ευκαιρία του πένθους των οικείων ο ιερέας δεν θα πρέπει να επιδιώκει την προσωπική κάρπωση χρημάτων ή την οικονομική εκμετάλλευση των συγγενών προς όφελος του ναού. Το θέμα των εισφορών αποτελεί οικογενειακή υπόθεση που αφορά τους οικείους των κεκοιμημένου.

Επιπλέον, η οικονομική επιφάνεια αλλά και η άγνοια για το γεγονός του θανάτου, προβάλλονται με τη χρήση πανάκριβων φέρετρων τα οποία θα λιώσουν στο χώμα αλλά και τη δημιουργία τάφων από το πιο ακριβό υλικό, ώστε επιδεικτικά να προβάλλεται η κοινωνική τάξη της οικογένειας του νεκρού. Στον βωμό της επίδειξης τα μνήματα καταλήγουν να γίνονται τα εξιλαστήρια θύματα στα οποία εκτονώνονται οι διαθέσεις κοσμικής υπερβολής που χαρακτηρίζουν τον απαίδευτο θεολογικά σύγχρονο άνθρωπο. Τα υλικά του τάφου παραμένουν άψυχα υλικά χωρίς να προσφέρουν θεϊκή παρηγοριά και τη σταυροαναστάσιμη ελπίδα που θα έπρεπε να δηλώνει ο τάφος.

⁵⁴⁵ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σσ. 346-347.

Σε κάποιες περιπτώσεις, προβάλλοντας τις θρησκευτικές ή τις πολιτικές πεποιθήσεις τους κάποιοι αρνούνται την αγαπητική προσευχή της Εκκλησίας. Επιθυμούν να μην τελεσθεί η εξόδιος ακολουθία ή κάποια προσευχή, θεωρώντας ότι δεν συνάδει με τη δεοντολογία τους. Έτσι προβάλλεται στα έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα ότι θα πραγματοποιηθεί «πολιτική» κηδεία σε κάποιο σωματείο ή στο οίκημα κάποιας πολιτικής οργάνωσης και θα αναγνωστούν κείμενα πολιτικού περιεχομένου.

Εκτός των πιο πάνω, κάποιοι εκλαμβάνουν την κηδεία και τον ιερό χώρο του ναού, ως ευκαιρία για αυτοπροβολή ή θήρευση ψηφοφόρων. Κατά την εκφώνηση επικήδειας ομιλίας, επιδιώκουν μέσα από πομπώδεις λόγους, την πολιτική τους ανάδειξη, τον έπαινο, ή προβάλλουν πνευματικά αχρειαστές πληροφορίες για τον κεκοιμημένο, οι οποίες τονίζουν μάλλον την ματαιότητα του κόσμου και την ανθρώπινη ματαιοδοξία που διακρίνει το κοσμικό φρόνημα παρά το πρόσκαιρο της παρούσας ζωής και την προσδοκία της Ανάστασης.

Με προφάσεις όπως η έλλειψη χώρου, και η διαφύλαξη της κοινής υγείας, προβάλλεται ως κατάλληλη κατάληξη η καύση του νεκρού σώματος. Η όραση ενός κουτιού με στάχτη φαίνεται ότι είναι προτιμότερη για κάποιους από την επαφή με το νεκρό λείψανο του αγαπημένου προσώπου. Η τάση για αποθρησκευτικοποίηση της κοινωνίας⁵⁴⁶, επηρεάζει σταδιακά και τη μετά θάνατο κατάσταση του ανθρώπου, επιδιώκοντας την οριστική εξαφάνισή του με την καύση και του τελευταίου στοιχείου που θυμίζει ότι κάποτε έζησε κάποιος άνθρωπος.

⁵⁴⁶ Ν. Χατζηνικολάου, Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, *Ελεύθεροι από το γονιδίωμα, Προσεγγίσεις ορθόδοξης βιοηθικής*, ό.π., σσ. 376-379.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ ΣΤΗΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

4.1. Το πένθος θανάτου

Ως θάνατος ορίζεται, η παύση των ζωτικών οργάνων κάποιου οργανισμού και η νέκρωση οποιωνδήποτε λειτουργιών και αισθήσεων⁵⁴⁷. Ως κοινωνικό φαινόμενο θεωρείται η σημαντική απώλεια ενός ατόμου⁵⁴⁸. Το γεγονός αυτό αφορά τους ζωντανούς οργανισμούς και είναι απρόβλεπτο και αμετάκλητο.⁵⁴⁹ Ο θάνατος αποτελεί ένα γεγονός που θα συμβεί σε όλους. Τον θάνατο κάποιου προσώπου, ακολουθεί μια χρονική περίοδος, συνήθως οδυνηρή, κατά την οποία γίνεται αισθητή η απώλεια από τους οικείους και συνειδητοποιείται ο μόνιμος χαρακτήρας της απουσίας του άλλου προσώπου. Κατ' αυτή την περίοδο του πένθους, εκφράζονται συνήθως από τα οικεία πρόσωπα συναισθηματικές αντιδράσεις που σχετίζονται με τον θάνατο του οικείου προσώπου και το αντικειμενικό γεγονός της μόνιμης απουσίας του.

Πένθος είναι η φυσική αντίδραση σε κάποια απώλεια⁵⁵⁰ και χαρακτηρίζει την κατάσταση ψυχικής οδύνης και θλίψης στην οποία βρίσκεται κάποιο άτομο που βιώνει την απώλεια κάποιου αγαπημένου προσώπου. Είναι επίσης το συναίσθημα που νοιώθει κάποιος όταν του συμβεί κάποια μεγάλη συμφορά⁵⁵¹. Επιπλέον, πένθος ονομάζονται και τα έθιμα που ακολουθούνται σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο για κάποιο χρονικό διάστημα μετά από

⁵⁴⁷ Τεγόπουλος – Φυτράκης, «θάνατος», Ελληνικό Λεξικό, (Αρμονία) Αθήνα (χ.χ) έκδ 15^η.

⁵⁴⁸ Θ. Μπαμπάλης & Ε. Βιτζηλαίου, «Ο γονεϊκός θάνατος στη ζωή του παιδιού», *Συμβουλευτική γονέων*, Α. Τριλιανός, Ι. Καράμηντας (επιμ.) ΕΚΠΑ, Αθήνα 2004, σ. 219.

⁵⁴⁹ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», *Ανθρώπινη συμπεριφορά και εκπαίδευση. Επιστημονική Επετηρίδα Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδας, Τόμος 4*, (Ελληνικά Γράμματα), Αθήνα 2006, σσ.282-299.

⁵⁵⁰ W. Marc Lim, "Revisiting Kübler-Ross's five stages of grief: Some comments on the I phone 5", *Journal of Social Sciences*, 9 (1): 11-13, Australia 2013, doi:10.3844/jsssp.2013.11.13, σ. 11.

⁵⁵¹ Τεγόπουλος – Φυτράκης, «πένθος», Ελληνικό Λεξικό, (Αρμονία) Αθήνα (χ.χ) έκδ 15^η.

την απώλεια του προσώπου.⁵⁵² Οι διεργασίες του πένθους δύνανται να διαφέρουν ανάμεσα σε δυτικές και μη δυτικές κοινωνίες καθώς επίσης ανάμεσα σε λαϊκότερα στρώματα ανθρώπων της υπαίθρου και σε αστούς⁵⁵³. Αν και το άτομο που πενθεί μπορεί να επανέλθει στη ρουτίνα της καθημερινότητας, είναι πιθανό να μην ξεπεράσει την απώλεια του οικείου προσώπου, αλλά να μάθει να ζει με αυτή και το πένθος να διατηρηθεί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής⁵⁵⁴.

Οδύνη είναι η συναισθηματική αντίδραση στην απώλεια κάποιου προσώπου που συνοδεύεται από στενοχώρια και εσωτερικό πόνο που βιώνει κάποιος λόγω του θανάτου κάποιου προσφιλούς προσώπου⁵⁵⁵. Αν και υπάρχουν κάποιες ομοιότητες στον τρόπο προσαρμογής των ανθρώπων στην απώλεια, εντούτοις, η οδύνη βιώνεται διαφορετικά από κάθε άνθρωπο⁵⁵⁶.

4.2. Θεωρίες του πένθους στην ψυχολογία

Με διάφορα μοντέλα και θεωρίες πραγματοποιήθηκαν απόπειρες ερμηνείας των σύνθετων διεργασιών μέσα από τις οποίες διέρχεται κάποιος μετά από μια σημαντική απώλεια ή αλλαγή στη ζωή του. Αξιολογώντας τα μοντέλα ερμηνείας του πένθους, διαπιστώνεται περισσότερο η ανάπτυξη και η εξελικτική πορεία στη θεωρία και την πρακτική παρά παρθενογένεση. Σχετικά με τις θεωρίες του πένθους διαπιστώνεται ότι στηρίχθηκαν σε βασικές έννοιες όπως η θεωρία προσκόλλησης και απώλειας, το οξύ και έντονο πένθος, οι στόχοι τους οποίους πρέπει να επιτύχει ο πενθών, τα στάδια μέσα από τα οποία θα πρέπει να διέλθει ο πενθών, οι ψυχολογικές διεργασίες και οι φάσεις⁵⁵⁷.

Οι ψυχοσυναισθηματικές αντιδράσεις και συμπεριφορές εξαρτώνται περισσότερο από ένα συνδυασμό βιοψυχοκοινωνικών παραγόντων αφού ο κάθε άνθρωπος αντιδρά με ένα μοναδικό ειδικό τρόπο στα ερεθίσματα που προκύπτουν από το περιβάλλον⁵⁵⁸.

⁵⁵² <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%AD%CE%BD%CE%B8%CE%BF%CF%82>.

⁵⁵³ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σσ. 215-216.

⁵⁵⁴ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 285.

⁵⁵⁵ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, (επιμ. Αντιγόνη Γραμμένου, μτφρ. Χριστίνα Κουτρομπά), Θυμάρι, Αθήνα 2004², σ. 31.

⁵⁵⁶ R. Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία, Δια βίου ανάπτυξη*, (Gutenberg) Αθήνα 2011, σ. 765.

⁵⁵⁷ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, (Sage Publications), London 2008, σ. 4.

⁵⁵⁸ M. Vassiliadou, *Προαγωγή ψυχικής υγείας και εκπαίδευση*, (μτφρ. Ε. Χριστινάκη Γλάρου), Βήτα, Αθήνα 2008, σ. 78.

4.2.1. Φροϋδική προσέγγιση

Ο Freud πραγματοποίησε μια από τις πρώτες μελέτες για μοντέλα που αφορούν το πένθος. Αναφέρεται στο συναίσθημα της μελαγχολίας που εμφανίζεται, και το διακρίνει από το πένθος⁵⁵⁹, το οποίο χαρακτηρίζεται από καταθλιπτική διάθεση, έλλειψη ενδιαφέροντος για τον εξωτερικό κόσμο, αναστολή δραστηριότητας, ωστόσο δεν φτάνει μέχρι τα όρια της αυτοϋποτίμησης, της αυτομομφής και του αυτοδιασυρμού που χαρακτηρίζουν τη μελαγχολία⁵⁶⁰. Ο ορισμός που δίνει στο πένθος είναι η αναζήτηση της απολεσθείσας προσκόλλησης. Αξιοποιώντας τις έννοιες του «εγώ» και της «ταυτότητας», ερμηνεύει την ανάγκη του «εγώ» να αποδεσμευτεί από αυτό που απώλεσε. Το πένθος δεν αφορά απλά ένα χαμένο αντικείμενο αλλά σχετίζεται με την αποδέσμευση από πολλαπλά επίπεδα προσκολλησεων, όπως αναμνήσεις και σύμβολα τα οποία συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας σχέσης.

Μέσα από μια αργή και επίπονη διαδικασία, το «εγώ» αποδέχεται την πραγματικότητα της απώλειας και αποσύρει την ενέργειά του από το απολεσθέν αντικείμενο. Έτσι το «εγώ» διευκολύνει την αποδοχή της απώλειας και αναζητά νέες προσκολλήσεις⁵⁶¹.

4.2.2. Προσέγγιση του Lindermann

Σύμφωνα με τον Lindermann, κατά την περίοδο του πένθους είναι πιθανό να διαπιστωθεί ποικιλία φυσιολογικών εκδηλώσεων πένθους με επιπλέον σημεία που δυνητικά αποτελούν παθολογικές εκδηλώσεις του πένθους. Ο Lindermann διαπίστωσε έξι στοιχεία που χαρακτηρίζουν το έντονο πένθος: τη θλίψη, την επεξεργασία σκέψεων που αφορούν τον κεκοιμημένο, ενοχές σχετικά με τον νεκρό και το γεγονός του θανάτου, επιθετική συμπεριφορά, δυσλειτουργικότητα, τάση για αναγνώριση χαρακτηριστικών του κεκοιμημένου στη συμπεριφορά άλλων ανθρώπων. Το τελευταίο στοιχείο πιθανό να αποτελεί ένδειξη παθολογίας σε μεταγενέστερο στάδιο του πένθους⁵⁶².

Με βάση αυτές τις περιγραφές ο Lindermann δημιούργησε ένα μοντέλο αναφοράς, με βάση το οποίο μπορεί το πένθος να θεωρηθεί ως διεργασία με συγκεκριμένους στόχους που θα πρέπει να επιτευχθούν. Οι στόχοι αυτοί περιελάμβαναν συναισθηματική και ψυχολογική αποδέσμευση από τον νεκρό, προσαρμογή στη ζωή χωρίς τον νεκρό και ανάπτυξη νέων σχέσεων και δεσμών⁵⁶³.

⁵⁵⁹ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 4.

⁵⁶⁰ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σ. 33.

⁵⁶¹ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 4.

⁵⁶² Ο.π., σσ. 4-5.

⁵⁶³ Ο.π., σ. 5.

Επιπλέον, διαπίστωσε ότι η τάση για άρνηση ή αποφυγή βίωσης των διεργασιών του πένθους, αποτελεί παράγοντα που επηρεάζει σημαντικά και οδηγεί σε παραπονημένες εκδηλώσεις του πένθους. Ως αποτέλεσμα προκύπτει η δυσκολία στη λύση του πένθους⁵⁶⁴.

4.2.3. Τα 5 στάδια αποδοχής του θανάτου της Kübler-Ross

Η Elisabeth Kübler-Ross στο έργο της "On Death and Dying", περιέγραψε πέντε φάσεις-στάδια, από τα οποία διέρχεται κάποιος ασθενής τελικού σταδίου, μέχρι τον θάνατό του και αφορούν την αποδοχή εκ μέρους του ασθενούς του επικείμενου θανάτου του. Το εν λόγω μοντέλο υιοθετήθηκε για τη διαχείριση των καταστάσεων πένθους, όχι μόνο για τους ετοιμοθάνατους αλλά και για τα οικεία σε αυτούς πρόσωπα.

Σύμφωνα με την Elizabeth Kübler-Ross, ο άνθρωπος που βιώνει το πένθος της απώλειας διέρχεται από κάποια κομβικά σημεία, τα πέντε στάδια. Τα σημεία αυτά, όπου ουσιαστικά αποτελούν την προσπάθειά του να διαχειριστεί την απώλεια, είναι η Άρνηση, ο Θυμός, η Διαπραγμάτευση, η Κατάθλιψη, η Αποδοχή⁵⁶⁵. Κάθε στάδιο μπορεί να είναι σύντομο ή παρατεταμένο⁵⁶⁶ και ο τρόπος βίωσης και έκφρασης της οδύνης διαφέρει από άνθρωπο σε άνθρωπο, χωρίς να υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα που επιβάλλεται να ακολουθηθεί από όλους τους πενθούντες, ως τυποποιημένη διαδικασία⁵⁶⁷.

Επιπλέον, η διεργασία του πένθους είναι συνήθως προβληματική και απαιτείται μεγαλύτερη χρονική περίοδος για τους οικείους, στις περιπτώσεις όπου υπήρξε ένας δύσκολος θάνατος όπως στην περίπτωση της δολοφονίας, σε σύγκριση με τους οικείους των κεκοιμημένων που είχαν χρόνο να επεξεργαστούν μέσα τους το γεγονός του θανάτου και να προετοιμαστούν⁵⁶⁸.

4.2.3.1. Το στάδιο της Άρνησης

Το στάδιο της Άρνησης, αποτελεί ένα προσωρινό μηχανισμό άμυνας που μπορεί να εκφραστεί συνειδητά ή ασυνειδητά ως άρνηση αποδοχής της πραγματικής κατάστασης⁵⁶⁹, και αρχίζει με την αναγγελία του θανάτου κάποιου προσώπου σε κάποιον οικείο του.

⁵⁶⁴ Ο.π., σ. 149.

⁵⁶⁵ DABDA - Denial, Anger, Bargaining, Depression, Acceptance

⁵⁶⁶ O. McNeely Pass, "Toni Morrison's Beloved: A Journey through the Pain of Grief", ό.π., σ. 118.

⁵⁶⁷ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, (Scribner), New York 2005, σ. 7.

⁵⁶⁸ E. Kübler-Ross, *On Children and Death*, (Touchstone), USA 1997, σ. 99.

⁵⁶⁹ W. Marc Lim, "Revisiting Kübler-Ross's five stages of grief: Some comments on the iPhone 5", ό.π., σ. 12.

Το πρόσωπο το οποίο βρίσκεται σε κατάσταση άρνησης, πενθεί την απώλεια κάποιου αγαπημένου προσώπου. Ο άνθρωπος που βιώνει αυτή την κατάσταση, δεν μπορεί να αποδεχθεί και να πιστέψει ότι το αγαπημένο του πρόσωπο δεν βρίσκεται στη ζωή και δεν θα βρεθούν ξανά στον ίδιο χώρο.

Μια πρώτη αντίδραση είναι η σωματική αδυναμία και παράλυση από το ξάφνιασμα της είδηση του θανάτου και το καθολικό μούδιασμα. Η φραστική άρνηση «δεν μπορώ να το πιστέψω ότι έχει πεθάνει ...», δεν συνεπάγεται ακόμη πραγματική άρνηση του θανάτου. Αποτελεί την πρώτη έκφραση της ψυχικής αδυναμίας του να διαχειριστεί ένα τόσο βαρυσήμαντο γεγονός και να επιβιώσει⁵⁷⁰.

4.2.3.2. Το στάδιο του Θυμού

Το δεύτερο στάδιο του πένθους κατά την Kübler-Ross, είναι ο θυμός και είναι απαραίτητη κατάσταση στη διαδικασία επούλωσης⁵⁷¹. Κατ' αυτό το στάδιο, το άτομο που πενθεί, αντιλαμβάνεται και αναγνωρίζει ότι η άρνηση δεν μπορεί να συνεχιστεί. Η κατάσταση της άρνησης αντικαθίσταται με έντονα συναισθήματα όπως θυμό, οργή και δυσαρέσκεια⁵⁷².

Τα αισθήματα θυμού εμφανίζονται όταν πλέον ο πενθών αισθάνεται ασφαλής και ότι θα επιβιώσει από τις ενδεχόμενες δυσκολίες που θα κληθεί να αντιμετωπίσει. Ο θυμός του πενθούντος είναι δυνατό να εκφραστεί με ποικιλία τρόπων και προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Είναι πιθανό ο πενθών να είναι θυμωμένος προς τον κεκοιμημένο, προφασιζόμενος ότι δεν φρόντισε επαρκώς τον εαυτό του. Είναι δυνατό ο πενθών να εκφράσει θυμό προς τον εαυτό του, θεωρώντας ότι δεν φρόντισε ικανοποιητικά τον κεκοιμημένο και ότι δεν ήταν αρκετά προνοητικός ώστε να αποφευχθεί ο θάνατος ή επειδή δεν είχε αφιερώσει ικανοποιητικό χρόνο στον κεκοιμημένο ενόσω βρισκόταν στη ζωή. Μπορεί ακόμη να είναι θυμωμένος με το ιατρικό προσωπικό στην περίπτωση που ο θάνατος οφειλόταν σε κάποια ασθένεια⁵⁷³.

⁵⁷⁰ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, ό.π., σσ. 8-11.

⁵⁷¹ W. Marc Lim, "Revisiting Kübler-Ross's five stages of grief: Some comments on the iPhone 5", ό.π., σ. 12.

⁵⁷² O. McNeely Pass, "Toni Morrison's *Beloved*: A Journey through the Pain of Grief", ό.π., σ. 118.

⁵⁷³ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, ό.π., σσ. 10-11.

4.2.3.3. Το στάδιο της Διαπραγμάτευσης

Το τρίτο στάδιο των διεργασιών που βιώνει κάποιος που πενθεί, είναι η διαπραγμάτευση. Κατ' αυτή τη διεργασία, το πρόσωπο που πενθεί⁵⁷⁴, ενόσω τα αισθήματα θυμού υποχωρούν, καλλιεργεί εσωτερικά μια πιθανότητα και ελπίδα κατά την οποία με κάποιο τρόπο, μπορεί να αναβληθεί η απώλεια. Πραγματοποιείται και συντηρείται κάποια διαπραγμάτευση εντός του άτομο που πενθεί ή μεταξύ του ατόμου και κάποιου άλλου πρόσωπο.⁵⁷⁵

Ο πενθών, ενόσω διαπραγματεύεται είναι πρόθυμος να πράξει οτιδήποτε ώστε να αποφύγει τον πόνο που απορρέει από την εμπειρία της απώλειας. Είναι σύνηθες να κατατρώχεται από ενοχές, γι' αυτό είναι διατεθειμένος να αναλάβει μεγάλες δεσμεύσεις προτείνοντας αντίστοιχες υποσχέσεις στον εαυτό του ή στον Θεό⁵⁷⁶. Εκφράζει την πεποίθηση ότι εάν γύριζε πίσω ο χρόνος θα συμπεριφερόταν διαφορετικά και θα αντιμετώπιζε καλύτερα συγκεκριμένες καταστάσεις του παρελθόντος⁵⁷⁷. Συνήθως οι διαπραγματεύσεις δεν παρέχουν βιώσιμη λύση διαρκείας⁵⁷⁸ αλλά αποτελούν μια πρόσκαιρη απόδραση και ανακούφιση από τον εσωτερικό πόνο και περισπασμό από την πραγματικότητα⁵⁷⁹.

4.2.3.4. Το στάδιο της Κατάθλιψης

Μετά από τη διαπραγμάτευση, η προσοχή του πενθούντος στρέφεται προς το παρόν και εισέρχεται στο στάδιο της κατάθλιψης. Ο πενθών βιώνει θλίψη η οποία του δημιουργεί την αίσθηση ότι θα διαρκέσει για πάντα. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί ένδειξη κάποιας ψυχικής ασθένειας αλλά την κατάλληλη φυσιολογική και αναμενόμενη αντίδραση, στην απώλεια κάποιου σημαντικού προσώπου. Η κατάσταση αυτή ενδεχομένως να δημιουργεί στον πενθούντα επιθυμία για απόσυρση⁵⁸⁰. Κάποιες συνήθειες εκδηλώσεις της κατάθλιψης είναι η αδυναμία συγκέντρωσης, η αδυναμία να σηκωθεί από το κρεβάτι, το αίσθημα μοναξιάς

⁵⁷⁴ O. McNeely Pass, "Toni Morrison's Beloved: A Journey through the Pain of Grief", ό.π. σ. 118.

⁵⁷⁵ W. Marc Lim, "Revisiting Kübler-Ross's five stages of grief: Some comments on the I phone 5", ό.π., σ. 12.

⁵⁷⁶ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief trough the five stages of loss*, ό.π., σ. 18.

⁵⁷⁷ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief trough the five stages of loss*, ό.π., σ. 17.

⁵⁷⁸ W. Marc Lim, "Revisiting Kübler-Ross's five stages of grief: Some comments on the I phone 5", ό.π., σ. 12.

⁵⁷⁹ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief trough the five stages of loss*, ό.π., σ. 19.

⁵⁸⁰ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief trough the five stages of loss*, ό.π., σσ. 20-22.

ανεξάρτητα από την παρουσία άλλων, ο εκνευρισμός, η ένταση⁵⁸¹. Συνήθως ο πενθών έχει χαμηλή διάθεση και αποφεύγει τυχόν δραστηριότητες⁵⁸².

Κατ' αυτή τη χρονική περίοδο, ο πενθών, αρχίζει να αντιλαμβάνεται τη μονιμότητα και τη βεβαιότητα της απώλειας. Μπορεί να εκφράζεται μέσα από αρνητικά συναισθήματα, απελπισία, απογοήτευση, πένθος απώλειας καθώς και ελπίδες, όνειρα και σχέδια για το μέλλον, μούδιασμα και έλλειψη ελέγχου. Είναι πιθανό να απολέσει το νόημα της ζωής με δεδομένη την απουσία του κεκοιμημένου⁵⁸³.

Η κατάθλιψη ως εκδήλωση του πένθους, αποτελεί ένα φυσικό τρόπο προστασίας του ανθρώπου που πενθεί, από την κατάρρευση του νευρικού του συστήματος, μέχρι να καταστεί ικανός να αποδεχθεί μια κατάσταση την οποία δεν μπορεί να διαχειριστεί. Οπότε ο πενθών καλείται να αφεθεί να βιώσει το αίσθημα της κατάθλιψης, το οποίο θα υποχωρήσει, μόλις επιτελέσει το έργο του στις διεργασίες του πένθους. Μετά από τη διεργασία έκφρασης του θρήνου, ο πενθών θα αισθάνεται ευγνωμοσύνη απέναντι σε όσους τον στήριξαν και τον αφογκράστηκαν κατά τη διάρκεια της έκφρασης της θλίψης του, χωρίς να τον παρακινούν να μη λυπάται και να μην πενθεί αλλά να είναι χαρούμενος.⁵⁸⁴

Η μη παθολογική κατάθλιψη αποτελεί πρόσκαιρη στενοχώρια, την οποία βιώνει ο άνθρωπος υπό συγκεκριμένες περιστάσεις. Όταν η κατάθλιψη γίνει υπερβολικά έντονη με μακρά χρονική διάρκεια και μεταβληθεί σε κλινική κατάθλιψη, τότε απαιτείται η επίβλεψη από κάποιο επαγγελματία υγείας. Απαιτείται ορθή διαχείριση ώστε να μην επηρεάσει αρνητικά την ποιότητα ζωής του ανθρώπου που πενθεί. Παρά τη δυσφορία που προκαλεί και τη δυσκολία στη βίωση και διαχείριση της, η κατάθλιψη συμβάλλει στην αναδόμηση του εαυτού του ανθρώπου που πενθεί και συμβάλλει στην πραγματοποίηση της ενδοσκόπησής του⁵⁸⁵.

4.2.3.5. Το στάδιο της Αποδοχής

Το πέμπτο στάδιο του πένθους είναι η αποδοχή. Όταν το πρόσωπο που πενθεί διέλθει τις προηγούμενες διεργασίες, Κατ' αυτή τη διεργασία το πρόσωπο που πενθεί συνειδητοποιεί και αποδέχεται την πραγματικότητα. Δεν είναι έννοια ταυτόσημη με τη διαπίστωση ότι όλα

⁵⁸¹ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, ό.π., σ. 24.

⁵⁸² W. Marc Lim, "Revisiting Kübler-Ross's five stages of grief: Some comments on the I phone 5", ό.π., σ. 12.

⁵⁸³ W. Marc Lim, "Revisiting Kübler-Ross's five stages of grief: Some comments on the I phone 5", ό.π., σ. 12.

⁵⁸⁴ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, ό.π., σ. 24.

⁵⁸⁵ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, ό.π., σσ. 21-24.

είναι εντάξει σχετικά με την απώλεια. Επιπλέον, σχεδόν κανείς δεν αισθάνεται ξανά στη ζωή του, ότι όλα είναι εντάξει μετά από την κοίμηση κάποιου αγαπημένου προσώπου⁵⁸⁶. Ο πενθών καταλαβαίνει ότι πρέπει να αποδεχθεί την απώλεια και να συνεχίσει να ζει με αυτή, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι ικανοποιημένος από το γεγονός. Αποδέχεται ότι δεν φέρει κάποια ευθύνη για την απώλεια και ότι δεν έπραξε κάτι λανθασμένα. Παράλληλα διαπιστώνει ότι είναι καλό το γεγονός ότι μπορεί να ελευθερωθεί από τον πόνο της απώλειας, βρίσκοντας τρόπους για ανακούφιση και αποθεραπεία από τον πόνο⁵⁸⁷.

Στα πλαίσια της αποθεραπείας, ο πενθών διέρχεται από καταστάσεις όπως η ανάμνηση, η αναπόληση και η αναδιοργάνωση και μέσα από αυτές τις διεργασίες ο πενθών συνδέεται ακόμη περισσότερο με το πρόσωπο που έφυγε. Παύει ο θυμός κατά του Θεού, και γίνονται αποδεκτά τα λογικά αίτια του θανάτου. Γίνεται αποδοχή του γεγονότος της κοίμησης του οικείου προσώπου και ταυτόχρονα αποδέχεται ότι η δική του πορεία στη ζωή συνεχίζεται και πλέον είναι δεδομένη η απουσία του άλλου προσώπου. Εισέρχεται στη διαδικασία επανένταξης του με βάση τα νέα δεδομένα⁵⁸⁸.

4.3.1. Θεωρία προσκόλλησης του Bowlby και η σχέση της με το πένθος

Σύμφωνα με τον Bowlby, κατά την πρώιμη ηλικία του κάθε ανθρώπου, αναπτύσσονται προσκολλήσεις οι οποίες αποτελούν τη βάση για ασφάλεια και επιβίωση στον κάθε άνθρωπο. Η συμπεριφορά προσκόλλησης έχει τη δυνατότητα να παραμένει ενεργή καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου και αυτό γίνεται διακριτό και παρατηρήσιμο σε περιπτώσεις θανάτων και πένθους κατά τις οποίες οι άνθρωποι που πενθούν καλούνται να αναπληρώσουν τα κενά που αφήνει ο θάνατος κάποιου οικείου προσώπου και να αναπτύξουν νέους δεσμούς. Ωστόσο, οι νέες προσκολλήσεις δεν θα πρέπει να επιζητούνται με την πρόθεση της αποφυγής των διεργασιών του πένθους. Όταν αυτές οι προσκολλήσεις και οι δεσμοί απειληθούν ή διαρρηχθούν, παρατηρείται ως φυσιολογική συνέπεια η αντίδραση και το άγχος. Ο Bowlby αναφέρει επιπλέον ότι το πένθος περιλαμβάνει ποικιλία ψυχολογικών διεργασιών, οι οποίες ενεργοποιούνται στους πενθούντες με τον θάνατο κάποιου οικείου προσώπου.

Ο Bowlby αναφέρει 4 γενικές φάσεις μέσα από τις οποίες διέρχεται ο πενθών τις οποίες ονομάζει «μούδιασμα», «επιθυμία και αναζήτηση», «αποδιοργάνωση και απελπισία» και

⁵⁸⁶ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, ό.π., σ. 24

⁵⁸⁷ W. Marc Lim, "Revisiting Kübler-Ross's five stages of grief: Some comments on the I phone 5", ό.π., σ. 12.

⁵⁸⁸ E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, ό.π., σ. 25.

«αναδιοργάνωση». Επιπλέον αναφέρεται σε γνωστικές δομές οι οποίες έχουν ως πρότυπο τις σχέσεις και τις προσκολλήσεις του κάθε ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ζωής του, οι οποίες λειτουργούν ως μηχανισμοί και επηρεάζουν τις διεργασίες στου πένθους. Είναι ξεκάθαρο ότι η ζωή για τον πενθούντα δεν θα είναι ξανά η ίδια. Είναι εφικτή η εκ νέου νοηματοδότηση της ζωής, γεγονός που απαιτεί τη δημιουργία ενός νέου εσωτερικού πλαισίου σχετικά με τον τρόπο όρασης της ζωής με δεδομένο το γεγονός της απώλειας.

4.3.2. Στόχοι του πένθους κατά τον Worden

Όπως αναφέρει ο Worden, είναι σημαντικό, οι στόχοι να μην εκληφθούν ως μια σταθερή εξελικτική πορεία και να προσεγγίζονται ως στάδια. Το πένθος αποτελεί μια ρευστή διαδικασία γι' αυτό διαφορετικοί στόχοι μπορούν να τύχουν κατ' επανάληψη επεξεργασίας από τον επιζώντα⁵⁸⁹.

Στόχος 1: Αποδοχή του θανάτου ως ένα πραγματικό γεγονός

Μετά από τον θάνατο κάποιου οικείου προσώπου, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου λόγω ασθένειας ή γήρατος ο θάνατος είναι ένα αναμενόμενο γεγονός, μεσολαβεί μία χρονική περίοδος κατά την οποία επικρατεί η αίσθηση ότι ο θάνατος δεν συνέβηκε.

Σύμφωνα με τον Worden, ο πρώτος στόχος που θα πρέπει να επιτύχει ο πενθών, είναι η κατά πρόσωπο αντιμετώπιση του θανάτου ως γεγονός. Είναι πρωταρχικής σημασίας η αποδοχή ότι ο κεκοιμημένος δεν θα επιστρέψει ξανά και ότι στην υφιστάμενη ζωή δεν θα τον συναντήσουμε ξανά⁵⁹⁰. Σε αντίθετη περίπτωση, η άρνηση αποδοχής της απώλειας, συμβάλλει ώστε ο πενθών να παραμείνει προσκολλημένος στη διαδικασία του πένθους, αδυνατώντας να ξεπεράσει αυτό τον πρώτο στόχο⁵⁹¹.

Στόχος 2: Η διεργασία του πόνου που προκαλεί το πένθος

Είναι σχεδόν απίθανο κάποιος να χάσει κάποιο οικείο πρόσωπο και να μην εκδηλώσει σημεία πένθους. Η βίωση του πόνου που προκαλείται από τον θάνατο κάποιου οικείου προσώπου δεν εκφράζεται από όλους τους πενθούντες με την ίδια ένταση και τον ίδιο τρόπο. Είναι πιθανό να εκφράζεται από κάποιους ως σωματικός ή και ως εσωτερικός πόνος⁵⁹². Είναι σημαντικό να διαγνωστεί και ο πόνος ο οποίος εκδηλώνεται μέσω φυσικών συμπτωμάτων ή κάποιας παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς. Κατά την περίοδο του πένθους,

⁵⁸⁹ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, (Springer), New York 2009⁴, σ. 50.

⁵⁹⁰ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 39.

⁵⁹¹ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 40.

⁵⁹² W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σσ. 43-44.

ερεθίσματα που προέρχονται από το κοινωνικό πλαίσιο του πενθούντος είναι πιθανό να δυσχεραίνουν την έκφραση του θρήνου από τον πενθούντα. Είναι πιθανό, ο πενθών να λαμβάνει διακριτικά μηνύματα ότι δεν χρειάζεται να πενθεί. Αυτά τα σημεία είναι δυνατό να επηρεάσουν τον πενθούντα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αρνηθεί την εκδήλωση του πένθους⁵⁹³. Εάν ο δεύτερος στόχος δεν αντιμετωπιστεί επαρκώς, υπάρχει η πιθανότητα ο πενθών να χρειαστεί θεραπεία σε μεταγενέστερο στάδιο, όπου θα είναι δυσκολότερο να αντιμετωπίσει τον πόνο που απέφυγε να βιώσει στο παρελθόν⁵⁹⁴.

Στόχος 3: Προσαρμογή στη ζωή χωρίς τον αποθανών

Σύμφωνα με τον Worden υπάρχουν 3 επίπεδα/περιοχές οι οποίες επηρεάζονται από τον θάνατο κάποιου οικείου και θα πρέπει να προσαρμοστεί το πρόσωπο που πενθεί.

Οι εξωτερικές προσαρμογές, δηλαδή πώς ο θάνατος επηρεάζει τις καθημερινές δράσεις του ατόμου που πενθεί, μέσα στην κοινωνία. Αυτή η διαπίστωση συνήθως πραγματοποιείται 3-4 μήνες μετά από τον θάνατο, όπου ο πενθών υποχρεούται εκ των καταστάσεων να αναλάβει τον ρόλο και τις ευθύνες του κεκοιμημένου και να αναπτύξει νέες δεξιότητες. Καλείται να συναναστραφεί με άλλους ανθρώπους, να κάνει νέα πράγματα, να διαχειριστεί μόνος τις καταστάσεις που διαχειριζόταν ο κεκοιμημένος ή διαχειριζόταν μαζί με τον κεκοιμημένο⁵⁹⁵.

Οι εσωτερικές προσαρμογές, δηλαδή πώς ο θάνατος επηρεάζει την αίσθηση που έχει ο πενθών για τον εαυτό του. Μετά από τον θάνατο κάποιου οικείου, αισθάνονται ότι χάνουν τον εαυτό τους, δηλαδή επηρεάζεται η αυτοεκτίμηση, ο αυτοαποτελεσματικότητα και ο αυτοπροσδιορισμός τους⁵⁹⁶.

Οι πνευματικές προσαρμογές, δηλαδή πώς ο θάνατος επηρεάζει τις πεποιθήσεις και τις αξίες του πενθούντος για την κοινωνία και τον κόσμο. Δεν είναι σπάνιο το πρόσωπο που πενθεί να απωλέσει τον σκοπό της ζωής του. Μετά από ένα θάνατο μπορεί να προκληθεί αμφισβήτηση σε αξίες και πεποιθήσεις που σχετίζονται με την οικογένεια, τους συνομήλικους, την εκπαίδευση και τη θρησκεία⁵⁹⁷.

Κατά το ενδεχόμενο της αποτυχημένης βίωσης του πένθους, οι άνθρωποι λειτουργούν επιζήμια για τον εαυτό τους. Δεν επιδιώκουν την ανάπτυξη δεξιοτήτων μέσω των οποίων θα αντεπεξέλθουν στις συνθήκες που βιώνουν ενώ ταυτόχρονα προβάλλουν την αδυναμία

⁵⁹³ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 44.

⁵⁹⁴ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 45.

⁵⁹⁵ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 46.

⁵⁹⁶ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 47.

⁵⁹⁷ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 48-49.

τους. Επιπλέον αποσύρονται από την κοινωνία και το περιβάλλον και δεν ασχολούνται με την αντιμετώπιση των κοινωνικών υποχρεώσεων και απαιτήσεων⁵⁹⁸.

Στόχος 4: Εξεύρεση συνεχούς σύνδεσης με τον αποθανόντα επιδιώκοντας ένα νέο ξεκίνημα στη ζωή

Οι άνθρωποι που χάνουν κάποιο οικείο πρόσωπο, επιδιώκουν να αναπτύξουν δεσμούς με τον κεκοιμημένο σε ένα συγκεκριμένο χώρο, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην καθίσταται εμπόδιο στη φυσιολογική ροή και ανάπτυξη της ζωής. Ταυτόχρονα θα πρέπει να βρεθούν τρόποι ώστε να διατηρηθεί ζωντανή η μνήμη του κεκοιμημένου.

Η επαφή μέσω λόγων που απευθύνει ο επιζώντας προς τον κεκοιμημένο, με το αίσθημα ότι ο κεκοιμημένος τον παρακολουθεί⁵⁹⁹, μέσω αναμνήσεων ή σκέψεων⁶⁰⁰. Ο στόχος του συμβούλου, εδράζεται στην παροχή βοήθειας προς τον επιζώντα ώστε να βρει τον κατάλληλο χώρο συνάντησης και όχι απλά να διακόψει τη σχέση του με τον κεκοιμημένο⁶⁰¹.

4.3.3. Τα 6 R της Rando στη διαδικασία του πένθους

Σύμφωνα με τη Rando, η διαδικασία του πένθους χαρακτηρίζεται από τα 6 R και το μοντέλο που προτείνει διακρίνεται σε 3 φάσεις και στόχους.

Η φάση της απόσυρσης, κατά την οποία ο πενθών, αναγνωρίζει (Recognize) την απώλεια και ουσιαστικά κατανοεί το γεγονός του θανάτου. Η φάση της αντιμετώπισης, κατά την οποία ο πενθών καλείται να αντιδράσει (React) στο γεγονός της απώλειας αυτού που έχασε. Κατ' αυτή τη φάση είναι αναγκαία η επανασυλλογή (Recollect) και επαναβίωση της σχέσης με τον κεκοιμημένο μέσα από τις αναμνήσεις και τις κοινές εμπειρίες ζωής που είχαν. Επιπλέον, ο πενθών θα πρέπει να αφήσει και να αποδεσμευτεί (Relinquish) από τις παλαιές προσκολλήσεις που είχε δημιουργήσει με τον κεκοιμημένο. Η φάση της διαμονής κατά την οποία ο πενθών επαναπροσαρμόζεται (Readjusting) στη ζωή. Η μνήμη του νεκρού παραμένει ζωντανή στον πενθούντα αλλά καλείται να επανεπενδύσει (Reinvesting) και να νοηματοδοτήσει εκ νέου τη ζωή με δεδομένη την απώλεια.

⁵⁹⁸ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 49.

⁵⁹⁹ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 50.

⁶⁰⁰ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σ. 51.

⁶⁰¹ W. Worden, *Grief Counseling and Grief Therapy*, ό.π., σσ. 52-53.

4.3.4. Η θεωρία του Neimeyer για το πένθος

Ο Neimeyer αξιολογεί ότι οι πενθούντες αναζητούν νέες προσωπικές αφηγήσεις που έχουν ουσιαστικό νόημα για τη ζωή τους, με βάση τις αλλαγές που προκαλεί ένας θάνατος. Επισημαίνει επιπλέον ότι ο θάνατος κάποιου σημαντικού προσώπου, αποτελεί πρόκληση για την αίσθηση της ταυτότητας, αιτία επικύρωσης της οποίας ήταν ο κεκοιμημένος. Έτσι, με δεδομένο το γεγονός του θανάτου, η αφήγηση της ζωής του προσώπου που πενθεί, θα πρέπει να επαναδιατυπωθεί και να ξαναοργανωθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελεί ένα λογικό συνεχές παρελθόντος και μέλλοντος.

Η διεργασία του πένθους αποτελεί για τον επιζώντα, μια διαδικασία ανακατασκευής και εκ νέου νοηματοδότησης της ζωής λαμβάνοντας υπόψη τα νέα δεδομένα. Ο πενθών καλείται να επαναξιολογήσει την υπάρχουσα κατάσταση και να διαμορφώσει μια νέα κοσμοθεωρία με δεδομένη την απουσία του άλλου προσώπου⁶⁰².

4.3.5. Επαλήθευση των θεωριών για το πένθος βάσει ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η συστηματική παρατήρηση και καταγραφή, των αντιδράσεων και των συναισθημάτων που βιώνουν οι άνθρωποι που πενθούν μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εφόδιο για όσους προσφέρουν άμεση φροντίδα σε πενθούντες αλλά και σε ανθρώπους που οδεύουν προς τον θάνατο.

Η θεώρηση της διεργασίας του θρήνου ως σταδιακής πορείας και ως μιας απαρέγκλιτης, γραμμικής και προβλέψιμης αλληλουχίας συναισθηματικών και διανοητικών καταστάσεων, σταδίων ή διεργασιών από τις οποίες περνούν όλα τα άτομα με την ίδια σειρά, διαφαίνεται μέσα από τη συνεχή έρευνα που παρουσιάστηκε, ότι δεν ισχύει. Δεν βιώνουν όλοι, όλα τα στάδια και δεν περνούν όλοι μηχανικά από όλες τις διεργασίες με την ίδια σειρά. Άλλοι παλινδρομούν βιώνοντας το ίδιο στάδιο ή διεργασία περισσότερες φορές από μία και για απροσδιόριστο χρόνο.

Οι συνθήκες θανάτου ενός ανθρώπου, διαμορφώνουν καθοριστικά την προσωπική πορεία του πένθους που βιώνει ο κάθε άνθρωπος. Εάν ο θάνατος προήλθε από φυσικά αίτια, από ασθένεια, εάν ήταν αιφνίδιος ή αναμενόμενος θάνατος, η σχέση του επιζώντα με τον θανόντα (γονέας, παιδί, φίλος, σύζυγος), ο τρόπος του θανάτου (τροχαίο, αυτοκτονία, ασθένεια) και η ηλικία του ατόμου που πενθεί, διαμορφώνουν το περιεχόμενο του πένθους για τον κάθε άνθρωπο και το διαφοροποιούν από το πένθος των άλλων ανθρώπων, ακόμη και αν αφορά το ίδιο γεγονός.

⁶⁰² G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 9.

Η μορφή και η διάρκεια, ο τρόπος και η ένταση έκφρασης των συναισθημάτων του κάθε ατόμου, μπορεί να διαφέρει και να υπάρχει ποικιλία συναισθηματικών εξάρσεων ανάμεσα στους ανθρώπους ανάλογα και με την προσωπικότητα, το φύλο, την ηλικία⁶⁰³, τους πολιτισμικά προσδιορισμένους τρόπους εκδήλωσης της θλίψης, την κοινωνική στήριξη που μπορεί να λάβει ο πενθών από την οικογένεια τις κοινωνικές δομές και τους φίλους⁶⁰⁴.

Η ζωή για τον πενθούντα δεν θα είναι ξανά η ίδια. Με την πάροδο του χρόνου, οι πενθούντες δεν ξεπερνούν το πένθος προοδευτικά, αλλά μαθαίνουν να ζουν με αυτό, προσαρμόζοντας ανάλογα τη ζωή τους. Βασικό στοιχείο για τη φυσιολογική συνέχιση της ζωής και την προσαρμογή στην κοινωνία, αποτελεί η εκ νέου νοηματοδότηση της ζωής με δεδομένη την απώλεια του οικείου προσώπου.

4.4. Πώς τα παιδιά και οι έφηβοι αντιμετωπίζουν το πένθος θανάτου

Το γεγονός του θανάτου αποτελεί θέμα το οποίο αφορά τα παιδιά και τους εφήβους και συχνά οι ενήλικες καλούνται να αναφερθούν στον θάνατο και να δώσουν εξηγήσεις. Τα παιδιά έχουν επίγνωση της απώλειας καθώς επίσης την ανάγκη και την περιέργεια να λάβουν σχετικές πληροφορίες, εντούτοις, ο θάνατος θεωρείται από πολλές οικογένειες απαγορευμένο θέμα προς συζήτηση και το στενό περιβάλλον του παιδιού στην προσπάθεια να το προφυλάξει από μια τραυματική εμπειρία, παρέχει απλές εξηγήσεις περιορίζοντας το συμβάν της απώλειας και σπάνια προετοιμάζεται το παιδί για να βιώσει το πένθος που θα προκαλέσει ο θάνατος κάποιου οικείου προσώπου⁶⁰⁵. Είναι σύνηθες οι ενήλικες να θεωρήσουν ότι το παιδί ξεπέρασε την απώλεια, όταν παύσει να διατυπώνει ερωτήματα σχετικά με τον θάνατο ή όταν την προσοχή του απορροφήσουν άλλες δραστηριότητες⁶⁰⁶. Οι αντιδράσεις των παιδιών για το γεγονός του θανάτου, αλλάζουν και αναπτύσσονται ενόσω τα παιδιά μεγαλώνουν και ωριμάζουν. Κατά την πρώτη επαφή των παιδιών με τον θάνατο, για να κατανοήσουν τα παιδιά τι πραγματικά συμβαίνει, είναι βασικό οι πληροφορίες που θα δοθούν και οι λέξεις που θα χρησιμοποιηθούν, να είναι συμβατές και ανάλογες με την αντίληψη του παιδιού⁶⁰⁷.

Είναι καθοριστικής σημασίας, οι ενήλικες να γνωρίζουν τον τρόπο εκδήλωσης του πένθους από τα παιδιά και τους εφήβους. Τα παιδιά και οι έφηβοι, συχνά εκφράζουν τα

⁶⁰³ R. Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία, Δια βίου ανάπτυξη*, (Gutenberg) Αθήνα 2011, σσ. 505-506.

⁶⁰⁴ R. Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία, Δια βίου ανάπτυξη*, ό.π., σ. 767.

⁶⁰⁵ D. Black, «Bereavement in childhood», *British Medical Journal*, Mar 21:316(7135), London 1998 doi: 10.1136/bmj.316.7135.931, σ. 933.

⁶⁰⁶ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», Μιλώντας με τα παιδιά μας για όλα..., (Αρχονταρίκι), Αθήνα 2017, σ. 183.

⁶⁰⁷ P. R. Silverman and M. Kelly, *A parent's guide to raising grieving children: Rebuilding your family after the death of a loved one*, (Oxford University press), New York 2009, σ. 14.

συναίσθηματα και εκδηλώνουν το πένθος τους, μέσα από την κακή συμπεριφορά, προσπαθώντας να κεντρίσουν το ενδιαφέρον των ενηλίκων. Βιώνουν εσωτερικά πόνο και μέσα από την συμπεριφορά προσκόλλησης επιδιώκουν από τους ενήλικες, οπτική και σωματική επαφή ή την παρουσία κάποιου ενήλικα κοντά τους ώστε να λάβουν άνεση και ανακούφιση. Ίσως η συμπεριφορά των παιδιών και των εφήβων να θεωρηθεί από τους γονείς προκλητική και εκνευριστική αλλά αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο θρηνούν τα παιδιά⁶⁰⁸.

Η παροχή βοήθειας και υποστήριξης σε παιδιά και εφήβους που πενθούν, ώστε να είναι παραγωγική η παρέμβαση, προϋποθέτει τη γνώση από τους ενήλικες του τρόπου κατανόησης του θανάτου από τα παιδιά και τους εφήβους σε κάθε ηλικιακή περίοδο⁶⁰⁹. Η βάση αντίληψης του θανάτου, είναι πολύπτυχη⁶¹⁰ και επηρεάζεται από παράγοντες όπως το γνωστικό επίπεδο του παιδιού και το ενδεχόμενο να υπάρχουν σχετικές εμπειρίες με το γεγονός του θανάτου⁶¹¹, το πολιτισμικό περιβάλλον, το θρησκευτικό υπόβαθρο της οικογένειας και του παιδιού⁶¹², η στάση και η προσέγγιση που διατηρούν οι ενήλικες που περιβάλλουν το παιδί⁶¹³.

Κατά τη διαδικασία ώριμης αντίληψης του θανάτου ως ένα πραγματικό γεγονός, το παιδί ή ο έφηβος που αντιμετωπίζει το γεγονός του θανάτου καλείται να κατακτήσει τέσσερις βασικές έννοιες:

α. Παγκοσμιότητα: Ο θάνατος αποτελεί γεγονός απρόβλεπτο, δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο που θα συμβεί για τον κάθε άνθρωπο. Ίσως στις περιπτώσεις κάποιας ασθένειας να μπορεί να γίνει υπολογισμός κατά προσέγγιση του χρονικού σημείου του θανάτου. Το γεγονός αυτό είναι αναπόφευκτο αλλά και καθολικό. Θα το ζήσουν όλοι οι άνθρωποι και όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί. Είναι καθολικό γεγονός όσο και το γεγονός της γεννήσεως.⁶¹⁴

β. Μη αναστρεψιμότητα: Όταν συμβεί ο θάνατος, δεν υπάρχει δυνατότητα επιστροφής και επαναφοράς στη ζωή. Είναι γεγονός οριστικό και αμετάκλητο. Το παιδί καλείται να αφήσει την «ζωντανή εικόνα»⁶¹⁵ του προσφιλούς ανθρώπου που είναι πλέον νεκρός και να αντιληφθεί ότι το ξεκίνημα της επόμενης ημέρας ή κάποιο άλλο νέο ξεκίνημα, δεν συνεπάγεται και την επιστροφή στη ζωή για τον νεκρό.

⁶⁰⁸ G. White, *Sibling Grief: Healing After the Death of a Sister or Brother*, (iUniverse), USA 2006, σ. 9.

⁶⁰⁹ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 283.

⁶¹⁰ P. R. Silverman and M. Kelly, *A parent's guide to raising grieving children: Rebuilding your family after the death of a loved one*, ό.π., σ. 13.

⁶¹¹ F. Bonoti, A. Leondari & A. Mastora, "Exploring Children's Understanding of Death: Through Drawings and the Death Concept Questionnaire", *Death Studies*, 37:1, 47-60, London 2013, doi: 10.1080/07481187.2011.623216, σσ. 56-57.

⁶¹² Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 288.

⁶¹³ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σσ. 184-185.

⁶¹⁴ R. Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία, Δια βίου ανάπτυξη*, ό.π., σ. 758.

⁶¹⁵ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 287.

γ. Παύση των ζωτικών λειτουργιών: Αναφέρεται στο γεγονός της αντίληψης, ότι οι εξωτερικές-ορατές λειτουργίες (κινήσεις του σώματος) αλλά και οι εσωτερικές- αόρατες (νοητικές) λειτουργίες διακόπτονται μόνιμα.

δ. Τα αίτια του θανάτου: Το παιδί/ο έφηβος να είναι ικανός να αντιληφθεί ότι ο θάνατος μπορεί να οφείλεται σε εσωτερικά αίτια, όπως σε κάποιο παθολογικό αίτιο αλλά και σε εξωτερικά αίτια, όπως κάποιο ατύχημα. Επίσης, η ικανότητα διάκρισης της πραγματικής αιτίας του θανάτου κάποιου ανθρώπου όπως ασθένεια, γηρατειά, ατύχημα, από κάποιο μη πραγματικό αίτιο, όπως είναι η κακή συμπεριφορά του παιδιού λόγω της οποίας το παιδί πιθανώς να αισθάνεται ενοχή και να κατηγορεί τον εαυτό του για την απώλεια.

Σύμφωνα με κάποιες προσεγγίσεις τα πρώτα σημεία κατανόησης του θανάτου και βίωσης θρήνου εκφράζονται από την πρώτη παιδική ηλικία, των 3-4 ετών. Κατά κάποιες άλλες έρευνες οι διεργασίες αυτές αρχίζουν από τους πρώτους μήνες ζωής του βρέφους, ακόμα και από 6 μηνών. Σύμφωνα με άλλους ερευνητές η ικανότητα αντίληψης του γεγονότος του θανάτου και της βίωσης θρήνου, κατακτάται κατά την εφηβεία⁶¹⁶.

Τα παιδιά ηλικίας 2 – 5 ετών, αντιλαμβάνονται το γεγονός του θανάτου ως ένα πρόσκαιρο και αναστρέψιμο γεγονός, όπως ο ύπνος ή ο προσωρινός αποχωρισμός. Σε αυτή την ηλικία τα παιδιά προσδίδουν στον κεκοιμημένο ιδιότητες και χαρακτηριστικά ζώντων ανθρώπων, όπως η κίνηση, η διατροφή, ο ύπνος⁶¹⁷. Η αντίληψη τους περιορίζεται σε αυτό που βλέπουν και μπορούν να ψηλαφίσουν και αδυνατούν να κατανοήσουν γιατί κάποιο αγαπημένο τους πρόσωπο βρίσκεται τοποθετημένο σε ένα φέρετρο. Παρά ταύτα, κάποια στοιχεία που σηματοδοτούν τη βίωση του πένθους από το νήπιο μπορεί να είναι η επιβράδυνση στη φυσιολογική ανάπτυξη⁶¹⁸, η παλινδρόμηση σε κάποιες πράξεις που συνηθίζονται σε παιδιά μικρότερης ηλικίας όπως το πιπίλισμα του αντίχειρα, το να βρέχει το κρεβάτι του ενώ γνωρίζει και μπορεί να χρησιμοποιεί την τουαλέτα. Σε σπανιότερες περιπτώσεις να παραμένει αμίλητο για μεγάλο χρονικό διάστημα⁶¹⁹. Επιπλέον μπορεί να διαπιστωθούν διαταραχές στον ύπνο, τη διατροφή ή γενική εξασθένηση της σωματικής υγείας του παιδιού. Επειδή το νήπιο αδυνατεί να εκφράσει φραστικά τα αισθήματά του, άγχος, λύπη, θυμό, εκφράζεται με άλλο τρόπο. Μπορεί να αποσύρεται στον εαυτό του, να χαμογελά λιγότερο, να κλαίει συχνότερα, να μην αντιδρά στα φυσιολογικά ερεθίσματα ή να είναι πολύ ανήσυχο⁶²⁰.

⁶¹⁶ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σσ. 282-299.

⁶¹⁷ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σ. 185

⁶¹⁸ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 293.

⁶¹⁹ G. White, *Sibling Grief: Healing After the Death of a Sister or Brother*, ό.π., σ. 7.

⁶²⁰ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σσ. 292-293.

Τα παιδιά ηλικίας 6 – 8 ετών, αντιλαμβάνονται τον θάνατο ως μη αναστρέψιμο και μόνιμο γεγονός που συμβαίνει στους άλλους και όχι στο ίδιο το παιδί. Κατ' αυτή την περίοδο υπάρχει κάποια εξοικείωση με το γεγονός του θανάτου, λόγω της επαφής που μπορεί να έχουν με εικόνες νεκρών ζώων και εντόμων στη φύση ή στα μέσα ενημέρωσης⁶²¹. Εάν παρασχεθεί βοήθεια στα παιδιά αυτής της ηλικίας, μπορούν εφόσον διευκολυνθούν, να εκφράσουν την οδύνη που αισθάνονται και φραστικά⁶²².

Μέχρι την ηλικία των 7 – 8 ετών, διαπιστώνεται κάποια αδυναμία στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου. Είναι σε θέση να διακρίνουν ένα ζωντανό από ένα νεκρό οργανισμό. Μπορούν να διαπιστώσουν ότι ο νεκρός δεν μιλά και δεν ακούει. Είναι πιο δύσκολο να κατανοήσουν ότι το νεκρό σώμα έχει αλλαγμένη εμφάνιση⁶²³ και συχνά αποδίδουν στον θάνατο ιδιότητες φαντάσματος ή σκελετού.

Τα παιδιά σε αυτή την ηλικία, βιώνουν αυτό που αποκαλείται «μαγική σκέψη», ότι δηλαδή, οι σκέψεις και τα συναισθήματα τους μπορούν να προκαλέσουν γεγονότα και να επηρεάσουν καταστάσεις⁶²⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να θεωρήσουν τον εαυτό τους υπαίτιο και να αναλάβουν την ευθύνη για τον θάνατο κάποιου οικείου τους⁶²⁵ ή να θεωρούν ότι ο νεκρός τα βλέπει και τα ακούει. Επιπλέον, στην προσπάθεια τους να αποκλείσουν το ενδεχόμενο της απώλειας κάποιου σημαντικού άλλου, τα παιδιά σε αυτή την ηλικία, είναι πιθανό να αποκτήσουν κάποια εξάρτηση από τους ενήλικες⁶²⁶. Στην ηλικία των 7 – 10 ετών μπορούν να αντιληφθούν ότι ο θάνατος είναι γεγονός παγκόσμιο αναπόφευκτο και μόνιμο, όταν λάβουν επαρκείς εξηγήσεις και περιγραφές. Αποδέχονται το γεγονός ότι κάποτε όλοι θα πεθάνουν αλλά αποδέχονται ευκολότερα το γεγονός του θανάτου των άλλων σε σχέση με τον δικό τους θάνατο⁶²⁷. Τα παιδιά βιώνουν συναισθήματα όπως και οι ενήλικες, λύπη, θυμό, ενοχές, νοσταλγία για το πρόσωπο που κοιμήθηκε⁶²⁸.

Τα παιδιά ηλικίας 9 – 13 ετών, αντιλαμβάνονται το γεγονός του θανάτου, με πιο ρεαλιστικό τρόπο που προσεγγίζει αυτό των ενηλίκων. Αντιλαμβάνονται τον θάνατο ως ένα αναπόφευκτο και καθολικό γεγονός που αφορά όλους τους ανθρώπους. Είναι μη αναστρέψιμο γεγονός, είναι μέρος του κύκλου της ανθρώπινης ζωής και αντιλαμβάνονται τις αλλαγές που μπορεί να επιφέρει ο θάνατος σε ένα νεκρό σώμα. Τα παιδιά σε αυτή την ηλικία, αν και έχουν ξεκάθαρη αντίληψη για τον θάνατο, υπάρχει το ενδεχόμενο να

⁶²¹ G. White, *Sibling Grief: Healing After the Death of a Sister or Brother*, ό.π., σ. 8.

⁶²² Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 293.

⁶²³ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σ. 186.

⁶²⁴ G. White, *Sibling Grief: Healing After the Death of a Sister or Brother*, ό.π., σ. 8.

⁶²⁵ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σ. 187.

⁶²⁶ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 288.

⁶²⁷ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 288.

⁶²⁸ Α. Λεονταρή, «Παιδιά και πένθος», ό.π., σ. 294.

επιλέξουν την μη αποδοχή του, ως μέτρο αντίδρασης⁶²⁹. Μπορεί να συμπεριφέρονται σαν να μην συμβαίνει τίποτα, ενώ όλοι οι άλλοι γύρω τους να θρηνούν. Υπάρχει το ενδεχόμενο να επιθυμήσουν να βγουν έξω για παιχνίδι ώστε να εκτονώσουν τον θυμό τους. Επιπλέον είναι πιθανό να επιλέξουν τον ύπνο ως τρόπο αντίδρασης, δηλαδή να παραμένουν στο κρεβάτι και να επιζητούν την παρουσία κάποιου ενήλικα ώστε να αισθάνονται άνεση και ασφάλεια⁶³⁰. Βιώνουν την απώλεια με τον δικό τους ιδιαίτερο και προσωπικό τρόπο, ο οποίος είναι συμβατός με την ηλικία τους αλλά όχι πάντοτε ανάλογος με τη σχέση αγάπης που είχαν με τον κεκοιμημένο. Ο τρόπος αντίδρασης κάποιου εφήβου στην περίπτωση θανάτου κάποιου προσφιλούς προσώπου, στην ενήλικη του ζωή αποτελεί συχνά σημείο συνειδησιακού ελέγχου και ενοχών⁶³¹.

Οι έφηβοι ηλικίας 13 – 18 ετών, μπορούν να αντιληφθούν το γεγονός του θανάτου όπως και κάποιος ενήλικας αλλά ο τρόπος εκδήλωσης του πένθους στους εφήβους, σχετίζεται ταυτόχρονα με τον τρόπο που πενθούν τα παιδιά και οι ενήλικες⁶³². Κατ' αυτή την ηλικιακή περίοδο, μπορούν να αντιληφθούν την εικόνα κάποιου νεκρού ανθρώπου να κατανοήσουν τις σωματικές αλλαγές που προκλήθηκαν λόγω του θανάτου⁶³³. Μπορούν να συνειδητοποιήσουν την μονιμότητα που χαρακτηρίζει τον θάνατο, όπως και ενήλικες⁶³⁴. Ταυτόχρονα, προκύπτουν ερωτήματα και αναζητήσεις σχετικά με το γεγονός του θανάτου, ως μέρος των υπαρξιακών ερωτημάτων τα οποία απασχολούν τους εφήβους⁶³⁵.

Ένας βασικός αναπτυξιακός στόχος της εφηβείας, είναι η αναζήτηση και ο καθορισμός της ταυτότητας για τον κάθε έφηβο. Ο θάνατος κάποιου σημαντικού προσώπου για τον έφηβο, είναι πιθανό να διαταράξει αυτές τις αναπτυξιακές διεργασίες, που συντελούνται στο έφηβο και η μετάβαση στην ενηλικίωση να καταστεί περίπλοκη⁶³⁶ και σε κάποιες περιπτώσεις είναι πιθανό να καθυστερήσει η αυτονόμηση του παιδιού, ιδιαιτέρως για τα πρωτότοκα παιδιά ή για τα παιδιά του ίδιου φύλου με τον γονέα που πέθανε⁶³⁷.

Εκτός από τις δυσκολίες της εφηβικής ζωής, ο έφηβος καλείται να αντιμετωπίσει και την πρόκληση του πένθους το οποίο εκδηλώνεται στην εφηβεία συνήθως με απρόβλεπτο τρόπο⁶³⁸ αν και συναισθηματικά η εκδήλωση του θρήνου από τους εφήβους, μοιάζει

⁶²⁹ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σ. 187.

⁶³⁰ P. R. Silverman and M. Kelly, *A parent's guide to raising grieving children: Rebuilding your family after the death of a loved one*, ό.π., σ. 14.

⁶³¹ G. White, *Sibling Grief: Healing After the Death of a Sister or Brother*, ό.π., σσ. 8-9.

⁶³² G. White, *Sibling Grief: Healing After the Death of a Sister or Brother*, ό.π., σ. 15.

⁶³³ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σ. 189.

⁶³⁴ G. White, *Sibling Grief: Healing After the Death of a Sister or Brother*, ό.π., σ. 15.

⁶³⁵ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σ. 189.

⁶³⁶ L. Weinstock, D. Dunda, H. Harrington and H. Nelson, "It's Complicated—Adolescent Grief in the Time of Covid-19", *Frontiers in Psychiatry*, Vol.12, Feb. 23, doi: 10.3389/fpsy.2021.638940, U.K. 2021, σ. 2.

⁶³⁷ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σσ. 189 – 190.

⁶³⁸ L. Weinstock, D. Dunda, H. Harrington and H. Nelson, "It's Complicated—Adolescent Grief in the Time of Covid-19", ό.π., σ. 2.

περισσότερο με αυτή των ενηλίκων⁶³⁹. Σε κάποιους έφηβους, ο φόβος συνδυάζεται με την ατίθαση συμπεριφορά, οπότε δημιουργείται η εντύπωση του απόλυτου ελέγχου των συναισθημάτων τους. Η άρνηση αυτής της περιόδου, μπλοκάρει τη διεργασία του πένθους ενώ τα συναισθήματα αγάπης και μίσους εναλλάσσονται⁶⁴⁰.

Χωρίς σταθερή και ουσιαστική υποστήριξη, μια απώλεια είναι δυνατό να επηρεάσει σημαντικά την ποιότητα ζωής στους έφηβους. Είναι πιο πιθανό να παρουσιάσουν ψυχολογικές διαταραχές⁶⁴¹, σωματική ασθένεια⁶⁴² να έχουν μειωμένα εκπαιδευτικά επιτεύγματα, προβλήματα στον εργασιακό χώρο και χαμηλές φιλοδοξίες⁶⁴³.

Η εικόνα του θανάτου στην εφηβική ηλικία είναι εξιδανικευμένη και διεγερτική⁶⁴⁴ και η κατανόηση περίξ του θέματος του θανάτου φέρνει τους εφήβους αντιμέτωπους με πνευματικές αναζητήσεις, υπαρξιακά θέματα και απορίες σχετικά με τη μεταθανάτια ζωή⁶⁴⁵.

4.5. Ανεπίλυτο πένθος

Είναι σημαντικό για όσους ασχολούνται με άτομα που πενθούν να είναι σε θέση να διακρίνουν τα πλαίσια στα οποία εκδηλώνεται το φυσιολογικό πένθος και ταυτόχρονα να εκτιμήσουν τότε οι εκδηλώσεις του πένθους αφορούν μια παθολογική κατάσταση που χρήζει παραπομπής σε κάποιο ειδικό.

Το ενδεχόμενο να αναπτυχθούν επιπλοκές κατά τη βίωση του πένθους, εξαρτάται από τις συνθήκες αλλά και το γενικότερο υπόβαθρο του θανάτου. Η διαταραχή μετατραυματικού στρες είναι πιο πιθανό να συμβεί μετά από μια τραυματική απώλεια. Συχνά το πένθος γίνεται περίπλοκο, ανάλογα με τον τρόπο που κάποιος άνθρωπος αντιμετωπίζει τον θάνατο. Τα άτομα που δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν κάποια απώλεια στο παρελθόν και έχουν ιστορικό ανικανότητας στην αντιμετώπιση απωλειών, είναι πιο ευάλωτα σε επιπλοκές στην περίπτωση κάποιας νέας απώλειας⁶⁴⁶. Επιπλέον, τα κοινωνικά στερεότυπα τα οποία προβάλλουν σύντομα χρονοδιαγράμματα, αυστηρά πλαίσια και πίεση για επίλυση του

⁶³⁹ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σ. 189.

⁶⁴⁰ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σ. 189.

⁶⁴¹ S. Raza, A. Adil and S. Ghayas, "Impact of parental death on adolescents' psychosocial functioning", *Journal of Psychiatric Research*, Vol. 3 New York 2008, σσ. 1–11.

⁶⁴² M. Tafà, L. Cerniglia, S. Cimino, G. Ballarotto, E. Marzilli, and R. Tambelli, "Predictive values of early parental loss and psychopathological risk for physical problems in early adolescents", *Frontiers in Psychiatry*, Vol. 9 Jun 18, doi: 10.3389/fpsyg.2018.00922, U.K. 2018, σ. 6.

⁶⁴³ L. Weinstock, D. Dunda, H. Harrington and H. Nelson, "It's Complicated—Adolescent Grief in the Time of Covid-19", ό.π., σ. 2.

⁶⁴⁴ R. Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία, Δια βίου ανάπτυξη*, ό.π., σ. 507.

⁶⁴⁵ Α. Κοτσοπούλου, «Πώς μιλάμε στα παιδιά για τον θάνατο», ό.π., σσ. 190-191.

⁶⁴⁶ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σσ. 154-155.

πένθους, συμβάλλουν αρνητικά για την ανάπτυξη επιπλοκών και δυσκολιών στους πενθούντες⁶⁴⁷.

Με βάση το DSM⁶⁴⁸ – IV της APA⁶⁴⁹, τα χαρακτηριστικά τα οποία δύνανται να διαπιστωθούν και να διαγνωστούν ως μη φυσιολογικές εκδηλώσεις πένθους και μπορούν να διακριθούν από τα συμπτώματα μείζονος κατάθλιψης είναι:

1. Ενοχές για θέματα που δεν σχετίζονται με ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν ή δεν πραγματοποιήθηκαν από τον επιζώντα κατά την ώρα του θανάτου
2. Σκέψεις για τον θάνατο διαφορετικές, π.χ. το ότι θα ήταν καλύτερα να πέθαινε ο επιζών ή ότι θα έπρεπε να είχε πεθάνει και ο επιζών μαζί με τον νεκρό
3. Νοσηρές σκέψεις/ανησυχίες για αναξιότητα
4. Εμφανής ψυχοκοινωνική καθυστέρηση/επιβράδυνση
5. Παρατεταμένη και έντονη λειτουργική βλάβη
6. Παραισθήσεις π.χ. το ότι κάποιος νομίζει ότι ακούει τη φωνή του νεκρού ή περιστασιακά βλέπει τη μορφή του ή άλλες παρόμοιες

4.5.1. Σύνδρομα ανεπίλυτου πένθους

4.5.1.1. Απουσία πένθους, αναβλητικό ή ανεσταλμένο πένθος

Συνήθως παρατηρούνται κοινά χαρακτηριστικά (απουσία φυσιολογικών εκφράσεων πένθους) στις περιπτώσεις που διαπιστώνεται απουσία πένθους, αναβολή πένθους ή αναστολή στην εκδήλωση του πένθους. Το γεγονός της ασυμβατότητας ανάμεσα στο γεγονός του θανάτου και τις εκδηλώσεις του πένθους, συχνά οφείλεται σε αρνητικές και έντονα αμφιταλαντευόμενες/αντιμαχόμενες σχέσεις⁶⁵⁰.

Η πραγματική απουσία πένθους είναι σπάνια και κατ' αυτή ο πενθών παραμένει σε κατάσταση σοκ, είτε παραμένει σε πλήρη άρνηση για το γεγονός του θανάτου. Ασυνείδητα απορρίπτει την πραγματικότητα και δεν εμφανίζει καμία ορατή αντίδραση μετά από την απώλεια του οικείου προσώπου. Επιπλέον, φέρεται σαν να μην έχει αλλάξει τίποτα και συνεχίζει να ζει όπως πριν από το συμβάν⁶⁵¹. Συνήθως αυτό που μπορεί να διαπιστωθεί κατ' αυτή την περίπτωση είναι το έντονα αναχαιτιζόμενο πένθος⁶⁵².

⁶⁴⁷ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 155.

⁶⁴⁸ Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders

⁶⁴⁹ American Psychiatric Association

⁶⁵⁰ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 152.

⁶⁵¹ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σ. 58.

⁶⁵² G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σσ. 151-152.

Το ανεσταλμένο πένθος αφορά την περίπτωση κατά την οποία δεν υπάρχουν εκδηλώσεις κατά τον χρόνο της απώλειας. Σε κάποιες περιπτώσεις εκφράζεται ακόμη και αρκετά χρόνια μετά από το γεγονός του θανάτου και η έκφραση του είναι τόσο έντονη, όπως στην περίπτωση που ο θάνατος είναι ένα πρόσφατο γεγονός⁶⁵³. Οι ψυχολογικές διαταραχές, παραχωρούν τη θέση τους σε διάφορα σωματικά προβλήματα⁶⁵⁴.

Αυτή η μορφή παθολογικού πένθους είναι συνηθέστερη στα παιδιά αλλά και σε όσους παρουσιάζουν μειωμένες νοητικές ή λεκτικές ικανότητες⁶⁵⁵. Οι ενήλικες που βιώνουν ένα ανεσταλμένο πένθος, συνήθως επισκέπτονται τον γιατρό για κάποιο άλλο λόγο που δεν σχετίζεται με το πένθος, αλλά αφορά διάφορα σωματικά συμπτώματα⁶⁵⁶.

4.5.1.2. Διαστρεβλωμένο και συγκρουόμενο πένθος

Κοινά στοιχεία και ομοιότητες χαρακτηρίζουν το διαστρεβλωμένο και το συγκρουόμενο πένθος. Και οι δύο περιπτώσεις χαρακτηρίζονται από αμφιθυμία. Αναφορικά με το διαστρεβλωμένο πένθος, οι εκδηλώσεις θυμού και ενοχών αποτελούν τις βασικές εκφράσεις πένθους. Οι επιζήσαντες συχνά αντιμετωπίζουν αισθήματα ενοχής μετά από το θάνατο κάποιου οικείου γιατί ενώ πραγματικά αγαπούσαν το πρόσωπο που πέθανε, κάποιες φορές το αντιπαθούσαν. Στο συγκρουόμενο πένθος, ο βαθμός και η ένταση αμφιταλάντευσης των συναισθημάτων, είναι πολύ πιο έντονη και είναι πιο δύσκολο να επιλυθεί⁶⁵⁷.

4.5.1.3. Απροσδόκητο πένθος

Το απροσδόκητο πένθος, αποτελεί μια δύσκολη περίπτωση γιατί οι άνθρωποι δεν είχαν την ευκαιρία να ετοιμαστούν πνευματικά και ψυχολογικά για το γεγονός του θανάτου κάποιου οικείου προσώπου. Οι άμυνες προσαρμοστικότητας στην αντιμετώπιση του θανάτου δεν είχαν ενεργοποιηθεί. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι περιπτώσεις ξαφνικού θανάτου ή θανάτου από φυσικές καταστροφές ή από τρομοκρατικές επιθέσεις. Είναι σύνηθες, τα γεγονότα αυτά να επηρεάζουν κάποια άτομα ως προς τις πεποιθήσεις τους σχετικά με το νόημα της ζωής ή τη δικαιοσύνη. Επιπλέον, αυτές οι καταστάσεις αναγκάζουν ανθρώπους να αλλάξουν και να προσαρμοστούν σε κάποιο διαφορετικό περιβάλλον και τρόπο ζωής για τον οποίο δεν προετοιμάστηκαν⁶⁵⁸.

⁶⁵³ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 152.

⁶⁵⁴ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σ. 58.

⁶⁵⁵ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σ. 60.

⁶⁵⁶ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σ. 61.

⁶⁵⁷ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σσ. 152-153.

⁶⁵⁸ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 153.

4.5.1.4. Χρόνιο πένθος

Σε κάποιες περιπτώσεις, το πένθος δεν σταματάει ποτέ. Σε κάποιους πενθούντες διαπιστώνονται σημεία οξείας θλίψης και αστεϊρευτα δάκρυα αρκετά χρόνια μετά από την απώλεια. Η κατάθλιψη που προκαλείται από το πένθος, είναι δυνατό να διαρκέσει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, εάν το στάδιο της αμφιθυμίας και η εξάρτηση από τον νεκρό δεν ξεπεραστούν⁶⁵⁹.

Το χρόνιο πένθος μπορεί να πάρει τη μορφή μια ατελείωτης αναζήτησης με σκοπό την ανακάλυψη των αιτιών του θανάτου των υπευθύνων και την ανασύσταση της άγνωστης ιστορίας του νεκρού⁶⁶⁰. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι εκδηλώσεις του πένθους, είναι έντονες όπως στις περιπτώσεις που η απώλεια αποτελεί ένα πρόσφατο γεγονός. Εκτός αυτού, καθ' όλη την περίοδο του πένθους, δεν υπήρξε κάποια παύση ή ύφεση, ώστε ο πενθών να ανακουφιστεί από τον πόνο⁶⁶¹.

Η διέξοδος σε αυτή την περίπτωση πένθους που μοιάζει ακινητοποιημένο στο χρόνο, είναι η εξουδετέρωση της αμφιθυμικής σύγκρουσης συναισθημάτων αγάπης και μίσους προς το νεκρό⁶⁶².

4.6. Παρεμβάσεις για τη διαχείριση του πένθους

Συχνά οι πενθούντες μαζί με το τρέχον γεγονός του θανάτου, αντιμετωπίζουν ταυτόχρονα μνήμες από απώλειες που βίωσαν στο παρελθόν. Σε αυτές τις περιπτώσεις, επανέρχονται στο προσκήνιο καταπιεσμένα συναισθήματα, άλτα θέματα και μνησικακίες⁶⁶³.

Οι τεχνικές παρέμβασης που παρέχουν τη δυνατότητα στον πενθούντα να επανασυνδεθεί, να συμφιλιωθεί και να επανεργαστεί στη σχέση του με τον κεκοιμημένο, βοηθούν σημαντικά, άτομα που βίωσαν ξαφνικό και απροσδόκητο θάνατο κάποιου οικείου προσώπου⁶⁶⁴. Ενθαρρύνεται και καλλιεργείται η συγχωρητικότητα ώστε οι πενθούντες να αποδεσμευτούν από παρελθοντικά προβλήματα και να αξιοποιήσουν την ενέργειά τους, σε κάτι καλύτερο⁶⁶⁵. Επιπλέον προσφέρεται η ελπίδα στον επιζώντα, ότι η σχέση με τον

⁶⁵⁹ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σ. 61.

⁶⁶⁰ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σ. 61.

⁶⁶¹ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σσ. 153-154.

⁶⁶² M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σ. 62.

⁶⁶³ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 155.

⁶⁶⁴ J. Jordan, «Guided imaginal conversations with the deceased», *Techniques of grief therapy: Creative practices for counselling the bereaved*, (Routledge), New York 2012, σ. 265.

⁶⁶⁵ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π., σ. 155.

κεκοιμημένο είναι ζωντανή και αναπτύσσεται μετά θάνατον και μπορεί να αποτελέσει πηγή για επούλωση των πληγών του θανάτου⁶⁶⁶.

Ο επαγγελματίας σύμβουλος δύναται να εφαρμόσει και κάποιες τεχνικές όπως είναι η αλληλογραφία με τον κεκοιμημένο⁶⁶⁷, το ημερολόγιο⁶⁶⁸ ή η καθοδηγούμενη συζήτηση με τον κεκοιμημένο⁶⁶⁹ που μπορούν να συμβάλουν στη διαχείριση του πένθους.

4.7. Προσωπικές δεξιότητες και προσόντα του συμβούλου

Ο σύμβουλος θα πρέπει να διαθέτει κάποια γενικά και ειδικά βασικά χαρακτηριστικά που συνδέονται άμεσα με την επιτυχία στη συμβουλευτική σχέση.

4.7.1. Διαπροσωπικές δεξιότητες

Αποτελεί βασικό στοιχείο στη συμβουλευτική προσέγγιση, η ικανότητα του συμβούλου να αναπτύξει και να διατηρήσει μια πρόσφορη και αρμονική σχέση με τον πελάτη⁶⁷⁰. Να μπορεί να αναπτύξει θεραπευτική συμμαχία που να στηρίζεται στο συναισθηματικό δεσμό με τον πελάτη, την από κοινού συμφωνία σχετικά με τους στόχους της συμβουλευτικής και την από κοινού κατανόηση των ενεργειών που πρέπει να γίνουν ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι.

Ένας ικανός σύμβουλος είναι καλός ακροατής με επικοινωνιακές ικανότητες, επίγνωση των στοιχείων της μη λεκτικής επικοινωνίας⁶⁷¹ και ενσυναίσθηση, ώστε να καθίσταται προσωποκεντρική η προσέγγιση⁶⁷². Ο καλός σύμβουλος είναι και καλός ακροατής. Μπορεί να αντισταθεί στον πειρασμό να διακόπτει τον πελάτη διαρκώς και να κατευθύνει εξουσιαστικά τον διάλογο. Επιπλέον δεν σπεύδει να δώσει βιαστικές ερμηνείες και πρόωρες

⁶⁶⁶ J. Jordan, «Guided imaginal conversations with the deceased», *Techniques of grief therapy: Creative practices for counselling the bereaved*, (Routledge), New York 2012, σ. 265.

⁶⁶⁷ Αποτελεί την απόπειρα από πλευράς του επιζώντα να επανασυνδεθεί με τον κεκοιμημένο σε νοερό επίπεδο, σε μια προσπάθεια να επικοινωνήσει με αυτόν παρά να τον αποχαιρετήσει. Η προσπάθεια διατήρησης των δεσμών με τον κεκοιμημένο έχει προσωπικό χαρακτήρα και τη μορφή φανταστικού διαλόγου. R. Neimeyer, «Correspondence with the deceased», ό.π., σ. 260.

⁶⁶⁸ Στις περιπτώσεις βίωσης του θανάτου κάποιου αγαπημένου προσώπου είναι αρκετά βοηθητικό για αυτόν που πενθεί, να διατηρεί ημερολόγιο και να καταγράφει γεγονότα από το πρόσφατο ή το μακρινό παρελθόν του κεκοιμημένου. Α. Σταυρόπουλος, *Προκλήσεις της ποιμαντικής σήμερα*, (Αρμός), Αθήνα 2013, σσ. 141-142.

⁶⁶⁹ Αυτή η παρέμβαση συνίσταται στις περιπτώσεις για τις οποίες υπήρχαν άλυτα προβλήματα στη σχέση δύο προσώπων εκ των οποίων ο ένας έφυγε από τη ζωή. J. Jordan, «Guided imaginal conversations with the deceased», ό.π., σ. 264.

⁶⁷⁰ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, (μτφρ. Δάφνη Καραθάνου, Αθηνά Μαρκαντόνη), Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 597.

⁶⁷¹ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 596.

⁶⁷² J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 225.

εξηγήσεις για τις ενέργειες και την προσωπικότητα του πελάτη⁶⁷³. Ως ενσυναίσθηση ορίζεται η ικανότητα του συμβούλου, να κατανοεί τον κόσμο του πελάτη μέσα από το βλέμμα αυτού (του πελάτη). Να έχει την ικανότητα ο σύμβουλος να εισέρχεται στον ιδιαίτερο αντιληπτικό κόσμο του πελάτη και να ζει προσωρινά σε αυτόν, χωρίς να ασκεί κριτική. Η ενσυναίσθηση εκφράζεται από μέρους του συμβούλου με επαναδιατυπώσεις, περιλήψεις, αντανάκλασεις συναισθημάτων και περιεχομένου, πιθανές επεξηγήσεις ή ερμηνείες, μεταφορές, ερωτήσεις με σκοπό την καλύτερη κατανόηση της αφήγησης του πελάτη, εκφράσεις του προσώπου και χειρονομίες των χεριών και του σώματος του συμβούλου⁶⁷⁴.

Επιπλέον, ο σύμβουλος οφείλει να αναγνωρίζει και να αναζητά τα θετικά στοιχεία του πελάτη και όχι μόνο τα αρνητικά και τις αδυναμίες. Δεν προσκολλάται σε ότι έχει κάνει ο σύμβουλος μέχρι εκείνη τη στιγμή, αλλά επικεντρώνεται σε αυτά που μπορεί να κάνει από εκείνο το σημείο και μετά ώστε να βελτιώσει την κατάστασή του⁶⁷⁵.

Ο σύμβουλος έχει επίγνωση της σημασίας των δημογραφικών χαρακτηριστικών όπως η κοινωνική τάξη, η ηλικία, η εθνικότητα, το φύλο⁶⁷⁶ και έχει τη δυνατότητα να προσαρμόζει ανάλογα τον τρόπο και τη μέθοδο που εφαρμόζει⁶⁷⁷.

4.7.2. Προσωπικές πεποιθήσεις και συμπεριφορές

Η ικανότητα στο πλαίσιο των προσωπικών πεποιθήσεων, βρίσκεται στην αυτεπίγνωση του συμβούλου σε σχέση με τους πελάτες. Τον σύμβουλο χαρακτηρίζει η γνησιότητα και η ανεξάρτητη θετική εκτίμηση. Ως γνησιότητα ορίζεται η επίγνωση των προσωπικών εσωτερικών του εμπειριών καθώς προσπαθεί να κατανοήσει τις εμπειρίες του πελάτη⁶⁷⁸ και ως ανεξάρτητη θετική εκτίμηση η αντίληψη των προσωπικών εμπειριών του άλλου κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην γίνεται διάκριση ανάμεσα στις προσωπικές εμπειρίες του συμβούλου ως περισσότερο ή λιγότερο αξίες θετικής εκτίμησης⁶⁷⁹.

Κάποιος συμβουλευόμενος μπορεί να έχει εντελώς διαφορετικές πεποιθήσεις και αντιλήψεις με τον σύμβουλο. Ο σύμβουλος θα πρέπει να επιδεικνύει ευαισθησία στις αξίες του πελάτη⁶⁸⁰ και να έχει την ικανότητα να αποδεχθεί τις θέσεις του πελάτη που

⁶⁷³ Σ. Γεωργίου, *Εκπαιδευοντας ψυχολόγους στη Συμβουλευτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 163-164.

⁶⁷⁴ Σ. Γεωργίου, *Εκπαιδευοντας ψυχολόγους στη Συμβουλευτική*, ό.π., σσ. 161-162.

⁶⁷⁵ Σ. Γεωργίου, *Εκπαιδευοντας ψυχολόγους στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 163.

⁶⁷⁶ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 598.

⁶⁷⁷ Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου, *Συμβουλευτική ψυχολογία*, ό.π., σ. 331.

⁶⁷⁸ Σ. Γεωργίου, *Εκπαιδευοντας ψυχολόγους στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 162.

⁶⁷⁹ Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου, *Συμβουλευτική ψυχολογία*, ό.π., σ. 327.

⁶⁸⁰ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 596.

ενδεχομένως να είναι διαφορετικές ή και αντίθετες από τις δικές του⁶⁸¹. Η συνέπεια ανάμεσα στον τρόπο που ο σύμβουλος αισθάνεται και στον τρόπο που ενεργεί απέναντι στον πελάτη, βοηθά τον πελάτη να διαπιστώσει ότι οι σωστές σχέσεις είναι ανοιχτές και ειλικρινείς και βοηθείται ο πελάτης ώστε να είναι συνεπής και ειλικρινής στις δικές του σχέσεις με τους άλλους⁶⁸².

4.7.3. Εννοιολογική και αντιληπτική ικανότητα

Θα πρέπει να έχει ο σύμβουλος την ικανότητα να κατανοεί και να αξιολογεί και να αντιλαμβάνεται σωστά τα προβλήματα του πελάτη καθώς επίσης να χαρακτηρίζεται από επιδεξιότητα στην επίλυση προβλημάτων, διαβλέποντας ταυτόχρονα μελλοντικές επιπτώσεις των πράξεων⁶⁸³. Οι γνωστικές και εννοιολογικές ικανότητες του συμβούλου θα πρέπει να του επιτρέπουν να αναλύει και να εκλογικεύει τα γεγονότα. Επιπλέον ο σύμβουλος θα πρέπει να έχει την ικανότητα να θυμάται πληροφορίες για τον πελάτη⁶⁸⁴.

4.7.4. Προσωπική σταθερότητα

Η προσωπικότητα του συμβούλου έχει σοβαρό αντίκτυπο στα αποτελέσματα της συμβουλευτικής⁶⁸⁵. Τον σύμβουλο δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζουν πεποιθήσεις επιζήμιες για τον πελάτη ή καταστροφικές για τη συμβουλευτική σχέση, όπως προκαταλήψεις, εθνοκεντρισμός και απολυταρχισμός. Θα πρέπει ο σύμβουλος να έχει αυτοπεποίθηση και ικανότητα ανοχής ισχυρών και δυσάρεστων αισθημάτων αλλά και την ικανότητα να εισέρχεται στη θέση του πελάτη⁶⁸⁶.

4.7.5. Κατάκτηση τεχνικής

Ο σύμβουλος θα πρέπει να γνωρίζει αρκετά καλά την ανθρώπινη ψυχολογία ώστε να αναγνωρίζει να κατανοεί και να χειρίζεται με τρόπο εύκαμπτο όλων των ειδών τις ανθρώπινες συμπεριφορές⁶⁸⁷. Επιπλέον θα πρέπει να κατέχει ένα ευρύ φάσμα τεχνικών, να γνωρίζει πότε και πώς θα πρέπει να εφαρμοστεί η κάθε παρέμβαση⁶⁸⁸, κατέχοντας

⁶⁸¹ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 600.

⁶⁸² Σ. Γεωργίου, *Εκπαιδύοντας ψυχολόγους στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 162.

⁶⁸³ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σσ. 596-597.

⁶⁸⁴ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 601.

⁶⁸⁵ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 602.

⁶⁸⁶ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 597.

⁶⁸⁷ Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου, *Συμβουλευτική ψυχολογία*, ό.π., σ. 330.

⁶⁸⁸ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 597.

παράλληλα την ικανότητα παραλλαγής και προσαρμογής της κάθε τεχνικής στις ανάγκες του πελάτη⁶⁸⁹. Ταυτόχρονα θα πρέπει να έχει την ικανότητα αξιολόγησης και αποτίμησης της παρέμβασης που πραγματοποιεί⁶⁹⁰.

4.7.6. Ικανότητα κατανόησης και εργασίας μέσα στα κοινωνικά συστήματα

Ο σύμβουλος και ο πελάτης ενεργούν στα πλαίσια ενός κοινωνικού συστήματος και οι πράξεις τους έχουν επιπτώσεις σε αυτό. Το περιβάλλον που αναπτύσσεται η σχέση συμβούλου – πελάτη, περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την οικογένεια και τους φίλους του πελάτη αλλά και τον επόπτη και τους φίλους του συμβούλου⁶⁹¹. Ο σύμβουλος θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός και να επιδεικνύει ευαισθησία στο κοινωνικό περιβάλλον του πελάτη, το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει ανθρώπους με διαφορετικά δημογραφικά χαρακτηριστικά, φύλο, έθνος, σεξουαλικό προσανατολισμό ή ηλικία⁶⁹².

4.7.7. Ανοικτός στη μάθηση και την έρευνα

Ο σύμβουλος θα πρέπει να είναι ανοικτός σε νέες προοπτικές και δεκτικός στην ενημέρωση σχετικά με τη σύγχρονη έρευνα σε ότι σχετίζεται με το επάγγελμά του⁶⁹³. Είναι βασική ικανότητα, η δυνατότητα πρόσβασης και χρήσης των ερευνητικών στοιχείων και αποτελεσμάτων στην επαγγελματική του πορεία⁶⁹⁴.

⁶⁸⁹ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 604.

⁶⁹⁰ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 597.

⁶⁹¹ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σσ. 607-608.

⁶⁹² J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 597.

⁶⁹³ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 597.

⁶⁹⁴ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 608.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ

Η ποιμαντική φροντίδα για τους ασθενείς, η συμπαράσταση και η ανακούφιση σε αυτούς και τους οικείους τους, αποτελεί έκφραση αγάπης και βασικό χριστιανικό καθήκον⁶⁹⁵. Επιπλέον ορίζεται ως στοιχείο αναγνώρισης των γνήσιων χριστιανών⁶⁹⁶, που ανταποκρίνεται στην παρότρυνση του Ιησού Χριστού για αδελφική συμπαράσταση στον πάσχοντα αδελφό⁶⁹⁷. Προβάλλεται από τον Ιησού Χριστό ως θεμελιώδες σωτηριολογικό κριτήριο και ως έκφραση του χριστοκεντρικού αγαπητικού ήθους των αληθινών μαθητών του. Η ευσπλαχνία ως φροντίδα, συμπαράσταση και ανακούφιση αποτελεί φιλόνητο στάση που αποπνέει σεβασμό και προϋποθέτει την αναγνώριση της ιερότητας του ανθρωπίνου προσώπου⁶⁹⁸.

Ο ποιμένας που διακονεί τους ασθενείς στην ενορία ή στα νοσηλευτήρια, πρέπει να διακρίνεται για την επίγνωση της ιερατικής του αυτοσυνειδησίας, ότι ως φορέας της ιεροσύνης, και ως πνευματικός πατέρας της ευχαριστιακής κοινότητας, έχει ως κέντρο αναφοράς τη Θεία Ευχαριστία⁶⁹⁹. Δεν σώζει ο ιερέας, ο Χριστός σώζει. Και ο ιερέας έχει την ανάγκη για σωτηρία από τον Χριστό. Ο ιερέας ως άνθρωπος δεν μπορεί να σηκώσει στους ώμους του το βάρος που προκαλεί ο πόνος της ασθένειας και του θανάτου. Θα πρέπει να εναποθέσει προσευχητικά τον ανθρώπινο πόνο στο ιερό θυσιαστήριο δεόμενος για τη λογική ποιμήνη που του εμπιστεύθηκε ο Θεός. Έργο της ποιμαντικής είναι η ένταξη και σύνταξη του ανθρώπου στην Εκκλησία του Χριστού που είναι σύναξη και κοινωνία Θεού και ανθρώπων⁷⁰⁰. Βασικό ποιμαντικό έργο των κληρικών και γενικότερα της Εκκλησίας, αφορά την τοποθέτηση των γεγονότων στην ορθή βάση, ώστε να στηριχθούν σε πρόσφορο έδαφος οι λοιπές ποιμαντικές ενέργειες και αντιμετώπισεις των ζώντων πενθούντων μελών της εκκλησιαστικής κοινότητας⁷⁰¹ αλλά και των θνησκόντων⁷⁰². Η φροντίδα της Εκκλησίας

⁶⁹⁵ π. Α. Αυγουστίδης, *Συντροφεύοντας τον άνθρωπο που νοσεί, Εισαγωγή στην ποιμαντική της υγείας*, (Αρμός), Αθήνα 2015, σ. 44.

⁶⁹⁶ «έν τούτω γνώσκονται πάντες ὅτι ἐμοὶ μαθηταὶ ἐστε, ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις», Ιω. 13:35.

⁶⁹⁷ «ἤσθένησα, καὶ ἐπεσκέψασθέ με», Ματθ. 25:36.

⁶⁹⁸ π. Α. Αυγουστίδης, *Ανθρώπου απαζίωση*, (Επιστροφή), Αθήνα 2017, σσ. 146-148.

⁶⁹⁹ π. Α. Αυγουστίδης, *Συντροφεύοντας τον άνθρωπο που νοσεί, Εισαγωγή στην ποιμαντική της υγείας*, ό.π., 266.

⁷⁰⁰ Α. Σταυρόπουλος, *Προκλήσεις της ποιμαντικής σήμερα*, ό.π., σ. 57.

⁷⁰¹ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ό.π., σ. 292.

⁷⁰² π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σ. 546.

για τον άνθρωπο καθορίζεται από την αξία του ως κατ' εικόνα Θεού πλασμένος και από τον προορισμό του. Στην υπεύθυνη ποιμαντική διακονία των κληρικών αναλογεί και η διαχρονική αγωγή θανάτου⁷⁰³, δηλαδή η κατήχηση για συνετή «έν Χριστῶ» βίωση της επέλασης του θανάτου⁷⁰⁴.

5.1. Ο θάνατος είναι το δεσπόζων αναμενόμενο γεγονός

5.1.1. Πνευματική προετοιμασία του θνήσκοντος για τη βίωση του γεγονότος

Η αμέλεια των τραυμάτων της ψυχής οδηγεί τον άνθρωπο στην απώλεια της ύπαρξής του, δηλαδή τη διακοπή της κοινωνίας με τον Θεό και τον πνευματικό θάνατο, αλλά και στον βιολογικό θάνατο. Είναι αναγκαία η συνειδητοποίηση της ματαιότητας του πρόσκαιρου κόσμου αλλά και της βεβαιότητας του επερχόμενου θανάτου και του τέλους της βιολογικής ζωής⁷⁰⁵. Σύμφωνα με τον Άγιο Ιωάννη τον Σιναΐτη, η μνήμη θανάτου είναι πιο απαραίτητη για την ψυχή από κάθε άλλη πνευματική εργασία, όσο απαραίτητος είναι ο άρτος για το σώμα από κάθε άλλη τροφή⁷⁰⁶. Η ετοιμότητα και η νήψη θα πρέπει να χαρακτηρίζουν όλους τους ανθρώπους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους γιατί είναι άγνωστος ο χρόνος της δεύτερης παρουσίας του Ιησού Χριστού⁷⁰⁷ αλλά και απροσδιόριστος ο χρόνος της εκδημίας του κάθε ανθρώπου⁷⁰⁸. Το γεγονός αυτό αφορά όλους τους ανθρώπους, αλλά γίνεται αισθητό και αντιληπτό κυρίως από ανθρώπους της τρίτης ηλικίας⁷⁰⁹ ή από ανθρώπους που αντιμετωπίζουν ασθένειες και βρίσκονται στην αρχή των εσχάτων βιολογικών ημερών της ζωής τους.

Ιδιαίτερος οι κληρικοί οι οποίοι διακονούν τον πάσχοντα άνθρωπο στα ευαγή ιδρύματα αλλά και την κοινότητα, βιώνουν συνεχώς το ανθρώπινο δράμα των θνησκόντων ασθενών, οι οποίοι συχνά έχουν επίγνωση ότι επίκειται ο θάνατός τους⁷¹⁰. Κατά τις επιθανάτιες ώρες, είναι δυνατό να διέλθει ο άνθρωπος κάποιους πειρασμούς, όπως οι λογισμοί αμφιβολίας και

⁷⁰³ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σ. 552.

⁷⁰⁴ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σ. 548.

⁷⁰⁵ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σσ. 545-546.

⁷⁰⁶ Ιωάννης Σιναΐτης, Κλίμαξ, ό.π., σσ. 139-140

⁷⁰⁷ «γρηγορείτε οὖν, ὅτι οὐκ οἴδατε τὴν ἡμέραν οὐδὲ τὴν ὥραν ἐν ἧ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται», Ματθ. 25:13.

⁷⁰⁸ Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή*, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) Ερωτήσεις και απαντήσεις, ό.π., σ. 83.

⁷⁰⁹ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σ. 549.

⁷¹⁰ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σ. 558.

ο κλονισμός της πίστης⁷¹¹ στον Χριστό, ο πειρασμός της απελπισίας λόγω της ανθρώπινης αμαρτωλότητας, ο πειρασμός της κενοδοξίας και της εμπιστοσύνης στα καλά έργα και οι επιθανάτιες πειρασμικές φαντασίες και παραστάσεις⁷¹².

Η ορθόδοξη θεολογία δεν εκφράζεται από τη νοοτροπία ότι ο κληρικός ενεργεί σαν προπομπός του θανάτου, αλλά ένας κατάλληλα εκπαιδευμένος και ευαισθητοποιημένος κληρικός, μπορεί να αναγνωρισθεί ως μέλος της ομάδας των επαγγελματιών της νοσοκομειακής θεραπευτικής κοινότητας στην οποία διακονεί⁷¹³. Έχοντας επίγνωση, ότι ο κάθε άνθρωπος είναι μια ιδιαίτερη προσωπικότητα με διαφορετικές πνευματικές αντοχές και διαφορετικής έντασης πίστη⁷¹⁴, ο ιερέας αναλαμβάνει το ιερό καθήκον, μέσα από ποιμαντικές επισκέψεις, να εμπνεύσει ελπίδα ζωής και ανάστασης, αίροντας τον ζυγό της απελπισίας και συνδέοντας την παρούσα ζωή με την αιώνια ζωή⁷¹⁵. Ταυτόχρονα, μια γεμάτη αγάπη παρουσία, δίπλα σε κάποιο ασθενή, μπορεί να προσφέρει ανακούφιση από τη μοναξιά που ενδεχομένως βιώνει κάποιος που δεν έχει κάποιον να του κρατήσει το χέρι. Είναι συνετό, σε αυτές τις περιπτώσεις, να αποφεύγονται εκφράσεις όπως «όλα θα πάνε καλά», «δεν έχεις τίποτα», που περισσότερο δηλώνουν ψυχολογικά τεχνάσματα παρά αληθινό ενδιαφέρον⁷¹⁶.

Επιπλέον με τη συνεργασία των συγγενών, καλείται ο ιερέας, ώστε ο θνήσκοντας να πραγματοποιήσει ίσως την τελευταία εξομολόγηση και να λάβει άφεση αμαρτιών. Το γεγονός αυτό καθίσταται εφικτό εφόσον έχει σώας τας φρένας και επαφή με το περιβάλλον⁷¹⁷. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η επιθυμία του ιδίου να αδράξει αυτή την ίσως τελευταία ευκαιρία για μετάνοια και να εξομολογηθεί⁷¹⁸. Είναι επίσης πολύ σημαντικό κοντά στον θνήσκοντα να βρίσκονται οικείοι και συγγενείς, ώστε να δοθεί η δυνατότητα σε αυτόν και εκείνους να αλληλοσυγχωρεθούν⁷¹⁹.

Εκτός αυτού, ο ιερέας μπορεί να τελέσει το Άγιο Ευχέλαιο και να επιχρίσει τον ασθενή ή ετοιμοθάνατο και στη συνέχεια να του μεταδώσει τα άχραντα μυστήρια, «εις ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ ζωὴν αἰώνιον».

⁷¹¹ Ο κλονισμός της πίστης είναι πιθανό να αποτελεί τρόπο έκφρασης της άρνησης, δηλαδή άρνηση ύπαρξης της θανατηφόρας ασθένειας και του επικείμενου βιολογικού θανάτου. E. Kübler-Ross, *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, ό.π., σ. 8.

⁷¹² Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή*, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) *Ερωτήσεις και απαντήσεις*, ό.π., σσ. 84-85.

⁷¹³ π. Α. Αυγουστήδης, *Ποιμένας και θεραπευτής, Ζητήματα ποιμαντικής ψυχολογίας και ποιμαντικής πρακτικής*, (Ακρίτας), 2011³, σ. 75.

⁷¹⁴ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σ. 560.

⁷¹⁵ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σ. 553.

⁷¹⁶ Ν. Χατζηνικολάου, Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, *Εκεί που δεν φαίνεται ο Θεός*, (Ι.Μ. Μεσογαίας και Λαυρεωτικής), Αθήνα 2010³, σ. 151.

⁷¹⁷ π. Δ. Αθανασίου, *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*, ό.π., σ. 157.

⁷¹⁸ π. Β. Μπακογιάννης, *Μετά Θάνατον*, ό.π., σ. 53.

⁷¹⁹ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., 171.

Κάποιες φορές διαπιστώνονται οι τραγικές συνέπειες της παραπληροφόρησης και της έλλειψης κατήχησης. Ο ιερέας εκλαμβάνεται εσφαλμένα ως ο «ψυχοβγάλτης» και η παρουσία του με το Ποτήριο της Ζωής ή η τέλεση του ιερού ευχελαιίου, παρερμηνεύονται ως το τέλος της επίγειας ζωής και πολλές φορές οι ασθενείς αρνούνται να κοινωνήσουν αλλά και οι οικείοι τους, τους αποτρέπουν να μεταλάβουν θεωρώντας ότι η Θεία Κοινωνία μεταδίδεται μόνο σε ετοιμοθάνατους.

Εκτός από την εξατομικευμένη ποιμαντική διακονία που μπορεί να εφαρμόσει ο κάθε κληρικός, η Εκκλησία δύναται να περιβάλει αγαπητικά και παιδαγωγικά τον ετοιμοθάνατο άνθρωπο. Ως φιλόστοργη μητέρα εύχεται για τα παιδιά της να έχουν «χριστιανὰ τέλη τῆς ζωῆς, ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικά, καὶ καλὴν ἀπολογία τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ». Ταυτόχρονα καλεῖ τα μέλη της να προσευχηθούν για όσους βιώνουν τα έσχατα της παρούσας ζωής⁷²⁰.

Σε κάποιες περιπτώσεις, η επιθανάτια αγωνία παρατείνεται χρονικά. Μπορεί να κληθεί ο ιερέας να τελέσει τη σχετική ακολουθία «εἰς ψυχορραγοῦντα», με την οποία η Εκκλησία συμπαραστέκεται συμπαθητικά προς τους συγγενείς του ψυχορραγοῦντα και παρακαλεῖ τον Θεό να συγχωρήσει τις αμαρτίες του ετοιμοθάνατου αδελφού⁷²¹ χωρίς να διστάζει η Εκκλησία να προσευχηθεί για τη διευκόλυνση του χωρισμού της ψυχῆς ἀπὸ το σῶμα του θνήσκοντος, ὅπως ἀνάλογα ἀναμέλπει ευχές και υπέρ αναρρώσεως των ασθενῶν⁷²².

Γίνεται φανερό ότι οι δύο μορφές ποιμαντικής διακονίας των ασθενῶν, η μυστηριακή και πνευματική διακονία αλλά και η υποστηρικτική και υλική συμπαράσταση, δεν βρίσκονται σε διάσταση ούτε σε αντιπαράθεση, αλλά είναι αλληλοσυμπληρούμενες⁷²³. Ταυτόχρονα απαιτείται συνεχῆς προσπάθεια ὥστε ὑπὸ τις δύσκολες και πολύ ειδικές συνθήκες να διατηρεῖται συνειδητὰ ἡ ἰσορροπία μεταξύ μυστηριακῆς και υποστηρικτικῆς διακονίας, με σκοπὸ τὴν «ἐν Χριστῷ» σωτηρία και ὄχι μόνο τὴν παραμυθία και τὴν ἀνακούφιση ἀπὸ τὴν ἀσθένεια⁷²⁴.

Ο ὀρθόδοξος κληρικός, δεν εἶναι πάντοτε εὐπρόσδεκτος και αὐτονόητα ἀποδεκτός στα νοσηλευτήρια. Απαιτεῖται συνεχῆς ἀγώνας, και προσπάθεια ὥστε να εξασφαλίζεται συνεχῶς ἡ ἀποδοχή του και να κρίνεται ἀξίος και ἰσότημος με τα ὑπόλοιπα μέλη των

⁷²⁰ Ἰωάννης Χρυσόστομος, «Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου του Χρυσοστόμου», *Ἱερατικόν*, ὁ.π., σ. 129.

⁷²¹ π. Δ. Αθανασίου, *Ὁ θάνατος και ἡ πέραν του τάφου ζωή*, ὁ.π., σ. 158.

⁷²² π. Δ. Αθανασίου, *Ὁ θάνατος και ἡ πέραν του τάφου ζωή*, ὁ.π., σ. 570.

⁷²³ π. Α. Αυγουστίδης, *Συντροφεύοντας τον ἄνθρωπο που νοσεῖ, Εἰσαγωγή στην ποιμαντικὴ τῆς υγείας*, ὁ.π., σσ. 49-50.

⁷²⁴ π. Α. Αυγουστίδης, *Συντροφεύοντας τον ἄνθρωπο που νοσεῖ, Εἰσαγωγή στην ποιμαντικὴ τῆς υγείας*, ὁ.π., σ. 267.

επαγγελματιών του νοσοκομείου⁷²⁵. Εκτός από το ιεροπρεπές παράστημα και την απαιτούμενη σοβαρότητα που πρέπει να διακρίνει τον ιερέα, θα πρέπει συνεχώς να καταρτίζεται στον τομέα της ποιμαντικής διακονίας, να μελετά και να παρακολουθεί σχετικά σεμινάρια ώστε να είναι αποτελεσματικός στη διακονία του. Ο κληρικός (συνήθως) δεν είναι σύμβουλος ή ψυχολόγος, αλλά συχνά προσεγγίζεται ως να είναι. Καλό είναι να αναγνωρίζει τα όρια, τις δυνατότητες και τις γνώσεις του αλλά και να κατέχει κάποιες βασικές γνώσεις ώστε εάν κάποιο γεγονός υπερβαίνει τις δυνατότητες του να το αναθέσει σε κάποιον αρμόδιο. Ένας βοηθητικός παράγοντας στην ποιμαντική των ασθενών και των θνησκόντων θα ήταν η δημιουργία ναού εντός ή πλησίον των νοσηλευτηριακών εγκαταστάσεων, με διορισμένο κληρικό ώστε απρόσκοπτα να διακονεί τους πάσχοντες, τους θνήσκοντες αλλά και τους συγγενείς των ασθενών και των κεκοιμημένων.

5.1.2. Πνευματική προετοιμασία των συγγενών για τη βίωση του θανάτου

Σύμφωνα με τη διδασκαλία της Εκκλησίας, η ζωή και ο θάνατος του κάθε ανθρώπου βρίσκεται στα χέρια του Θεού⁷²⁶ και ο κάθε άνθρωπος υποτάσσεται στη σκληρή πραγματικότητα του θανάτου. Αυτή την πραγματικότητα βιώνει ο κάθε άνθρωπος, ευρισκόμενος ενώπιον του θανάτου κάποιου άλλου ανθρώπου, σε συνδυασμό κάποιες φορές με έντονη συναισθηματική και ψυχολογική φόρτιση, αναζητώντας ίσως τη δική του ώρα θανάτου⁷²⁷. Το ενδεχόμενο του αποχωρισμού από κάποιο σημαντικό πρόσωπο, μπορεί να έχει ως ανθρώπινη αντίδραση την θλίψη, το άγχος και την πρόκληση ανεξήγητου φόβου και κενού. Ο θάνατος ενός προσφιούς προσώπου μπορεί να προκαλέσει αναζωπύρωση προηγούμενων εμπειριών αποχωρισμού⁷²⁸.

Ο κληρικός ως εκπρόσωπος της Εκκλησίας, δύναται να καταστεί αγγελιαφόρος της απροϋπόθετης αγάπης του Θεού και των τρόπων που αυτή γίνεται αισθητή μέσα από την ανθρώπινη δυστυχία. Χρειάζεται προσοχή, ώστε να μην δοθεί η εντύπωση ότι ο κληρικός είναι κάποιος θαυματοποιός, καθώς η ουσία της ποιμαντικής επίσκεψης δεν εξαντλείται στην προσπάθεια συντήρησης της ελπίδας για κάποια θαυματουργική επέμβαση και θεραπεία του ασθενούς ή χρονική παράταση της ζωής⁷²⁹. Επιπλέον, το θαύμα, δεν εξαντλεί το νόημα και την αξία του στη θεραπεία από τη νόσο, αλλά αποτελεί πρόγευση και

⁷²⁵ π. Α. Αυγουστίδης, *Συντροφεύοντας τον άνθρωπο που νοσεί, Εισαγωγή στην ποιμαντική της υγείας*, ό.π., 262.

⁷²⁶ «εάν τε γάρ ζῶμεν, τῷ Κυρίῳ ζῶμεν, εάν τε ἀποθνήσκωμεν, τῷ Κυρίῳ ἀποθνήσκομεν. εάν τε οὖν ζῶμεν εάν τε ἀποθνήσκωμεν, τοῦ Κυρίου ἐσμέν», Ρωμ. 14:8.

⁷²⁷ Γ. Παπαδάκης, «Το μυστήριο του θανάτου, ο θάνατος δεν είναι το τέλος», ό.π., σσ. 171-172.

⁷²⁸ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 101.

⁷²⁹ π. Α. Αυγουστίδης, *Ποιμένας και θεραπευτής, Ζητήματα ποιμαντικής ψυχολογίας και ποιμαντικής πρακτικής*, ό.π., σ. 75.

αποκάλυψη των συνεπειών της μετοχής στην Βασιλεία των ουρανών όπου η φθορά και ο θάνατος έχουν νικηθεί⁷³⁰.

Εκτός από τον ετοιμοθάνατο, οι οικείοι που εναγωνίως συμπάσχουν με τον θνήσκοντα πιθανόν να χρειάζονται υποστήριξη⁷³¹. Ο ιερέας θα πρέπει να γνωρίζει ότι η διαδικασία του πένθους έχει ήδη ξεκινήσει για του οικείους του θνήσκοντος⁷³². Ο ιερέας με το παράστημα και την παρουσία του στο νοσηλευτήριο ή την οικία του θνήσκοντος αδελφού, θα πρέπει να αποτελεί την ευκαιρία για τους κοπιώντες και πεφορτισμένους οικείους του ετοιμοθάνατου, να αναπαυθούν⁷³³. Ταυτόχρονα είναι ο λειτουργός των μυστηρίων που εναποθέτει προσευχητικά στην ευχαριστιακή σύναξη τα γεγονότα της ζωής του αλλά και των άλλων πιστών,⁷³⁴ ώστε η ζωή του καθενός, να γίνει ζωή του σώματος της Εκκλησίας. Η «ἐν Χριστῷ» τελείωση και ο αγιασμός αποτελούν τον προορισμό του ανθρώπου. Ο συνειδητός χριστιανός, μέσα από την μυστηριακή ζωή βιώνει την κατάργηση του θανάτου με την Ανάσταση του Χριστού, προγεύεται τα έσχατα ως παρόντα και καθίσταται η βιολογική του ζωή, μία μετάβαση «ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν»⁷³⁵.

Η παρουσία του κληρικού ανάμεσα στους οικείους του θνήσκοντος, και οι ποιμαντικές παρεμβάσεις, μπορούν να συμβάλουν στην αποδοχή του επερχόμενου γεγονότος του θανάτου ή να αποτελέσουν βάλσαμο στην εσωτερική πληγή που προκαλεί η φυσική απουσία του προσφιλοῦς προσώπου. Η προσμονή του μη επιθυμητού αλλά αναπόφευκτου θανάτου, με τη σωστή αξιοποίηση από τον διακριτικό και καταρτισμένο κληρικό, δύναται να καταστεί, εφελτήριο για ώθηση στην πνευματική καλλιέργεια και ανάπτυξη των οικείων ή να αποτελέσει τη θρυαλλίδα για προβληματισμό και έναρξη πνευματικού αγώνα.

Τα λίγα λόγια και το αξιοπρεπές παράστημα του κληρικού εκφράζουν πιο πολύ αγάπη ως σεβασμό προς τον άνθρωπο και τα τελούμενα γεγονότα⁷³⁶.

5.2. Η ποιμαντική μετά από τον θάνατο

Το «χαίρειν μετὰ χαιρόντων καὶ κλαίειν μετὰ κλαιόντων»⁷³⁷, βρίσκεται εφαρμοσμένο στην κατανόηση του πόνου του άλλου και τη βίωση του ως οικείου πόνου από τον κληρικό, την κατανόηση της αγωνίας, της ανάγκης, αλλά ενδεχομένως και του σκανδαλισμού του.

⁷³⁰ π. Α. Αυγουστίδης, *Συντροφεύοντας τον άνθρωπο που νοσεί, Εισαγωγή στην ποιμαντική της υγείας*, ό.π., σσ. 62-63.

⁷³¹ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνήσκόντων», ό.π., σ. 564.

⁷³² π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 331.

⁷³³ «δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς», Ματθ. 25:28.

⁷³⁴ π. Α. Αυγουστίδης, *Παραμυθητική Θεολογία*, (Δομή), Αθήνα 2008, σσ. 101-102.

⁷³⁵ Ιω. 5:24.

⁷³⁶ Ν. Χατζηνικολάου, Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, *Εκεί που δεν φαίνεται ο Θεός*, ό.π., σ. 151.

⁷³⁷ Ρωμ. 12:15

Όπως αναφέρει ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, είναι μεγάλο το φάρμακο της συμπόνιας που μπορούν να προσφέρουν στους πενθούντες, όσοι συμμερίζονται τον ίδιο πόνο. Θεωρεί ο Άγιος καταλληλότερους να προσφέρουν παρηγοριά όσους βιώνουν εξίσου τον ίδιο πόνο⁷³⁸.

5.2.1. Πριν από την κηδεία

Όταν είναι εφικτό, μετά από την ενημέρωση της Εκκλησίας για την εκδημία κάποιου αδελφού, πραγματοποιείται επίσκεψη του ιερέως στο σπίτι ή στο ίδρυμα και διαβάζεται τρισάγιο για τον κεκοιμημένο.

Ίσως να μην υπήρξε στο παρελθόν ανάλογη εμπειρία θανάτου στο οικείο περιβάλλον οπότε είναι πιθανό να επικρατεί άγνοια σχετικά με τις διαδικασίες που θα πρέπει να ακολουθήσει η οικογένεια για την οργάνωση της κηδείας και της ταφής. Επιπλέον λόγω της συναισθηματικής φόρτισης που απορρέει από τα γεγονότα να μην υπάρχει διαύγεια πνεύματος ώστε να διευθετηθούν κάποια θέματα που αφορούν την κηδεία και την ταφή, όπως γραφείο κηδειών, μέριμνα για μνήμα στο κοιμητήριο. Ο ιερέας λόγω της εμπειρίας του μπορεί να δώσει κάποιες απλές αλλά χρήσιμες πληροφορίες που θα συμβάλουν στον προγραμματισμό και την οργάνωση της κηδείας.

Πριν από την κηδεία, εάν το επιθυμούν οι οικείοι, ο κεκοιμημένος μεταφέρεται στο σπίτι του. Ο ιερέας όταν είναι εφικτό, μεταβαίνει στην οικία και διαβάζει το τρισάγιο. Δεν αναμένει τη μεταφορά του λειψάνου στο ναό, αλλά προπορεύεται του λειψάνου καθ' οδόν προς το ναό, θυμιάζοντας και ψέλνοντας⁷³⁹. Σε κάποιες περιοχές, ιδιαίτερα στην επαρχία το λείψανο μεταφέρεται στο ναό με τη συνοδεία του σταυρού και των εξαπτερύγων προβάλλοντας κατ' αυτό τον τρόπο την ιερότητα της ώρας αλλά και του λειψάνου του κεκοιμημένου. Λόγω των μεγάλων αποστάσεων στα αστικά κέντρα, μπορεί να μην είναι δυνατή η μεταφορά του κεκοιμημένου με τη συνοδεία του ιερέως, αλλά είναι εφικτή η επίσκεψη στο σπίτι του κεκοιμημένου και η τέλεση του τρισαγίου.

Η παρουσία του κληρικού στην οικία του κεκοιμημένου και η συνοδεία των θλιβομένων οικείων του, μπορεί να προσφέρει ψυχική ανακούφιση και ανάπαυση⁷⁴⁰.

⁷³⁸ Γρηγόριος ο Θεολόγος, «Λόγος Ζ', Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, περιόντων ἔτι τῶν γονέων», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 35, στ. 776D-777A.

⁷³⁹ π. Β Μπακογιάννης, *Μετά Θάνατον*, ό.π., σ. 55.

⁷⁴⁰ Α. Σταυρόπουλος, *Προκλήσεις της ποιμαντικής σήμερα*, ό.π., σ. 141.

5.2.2. Επικήδειος ομιλία

Η ομιλία κατά την εξόδιο ακολουθία, σύμφωνα με τον καθηγητή Φίλια εμπίπτει στην κατηγορία των περιστατικών εκκλησιαστικών λόγων⁷⁴¹ και ταυτόχρονα συνιστά αναπόσπαστο τμήμα της νεκρώσιμης ακολουθίας⁷⁴². Ο λόγος της Εκκλησίας οφείλει να είναι ποιμαντικός και παραμυθητικός και ταυτόχρονα να συμβάλλει στη συγκρότηση της μίας ποιμνης υπό τον ένα Ποιμένα. Γι' αυτό τον λόγο έχει βαρύνουσα σημασία ο λόγος που θα εκφωνηθεί κατά την εξόδιο ακολουθία προς τους παρόντες πιστούς, απίστους ή αδιάφορους πνευματικά⁷⁴³.

Ο ομιλητής, κληρικός ή λαϊκός καλείται να παρηγορήσει, να εμψυχώσει, να αποτρέψει και να προτρέψει, να λάβει θέση και να αποστασιοποιηθεί, να επαινέσει και να επιτιμήσει. Επιπλέον καλείται να ερμηνεύσει το γεγονός του θανάτου και να εμπνεύσει την ελπίδα στους ζώντες. Εάν το κήρυγμα περιοριστεί σε μόνο μία από τις προαναφερθείσες πτυχές, κινδυνεύει λόγω της θεματικής μονομέρειας, να συνεπιφέρει τη σχετικοποίηση και την αποτυχία του. Οπότε οφείλει ο ομιλητής να εκφέρει ολοκληρωμένο λόγο⁷⁴⁴.

Στις κηδείες όπου είναι έντονη η αίσθηση του πόνου και της απόγνωσης, απαιτείται μεγάλη προσοχή, και λεπτότητα από τον ομιλητή⁷⁴⁵. Ο επικήδειος λόγος, είναι σημαντικό να περιλαμβάνει τρία βασικά δομικά στοιχεία τα οποία αποτελούν αναντίρρητα γεγονότα, τον θάνατο ως ένα αναπόφευκτο και καθολικό γεγονός για τον άνθρωπο, τον κεκοιμημένο, τους παρευρισκόμενους φίλους, συγγενείς και την εκκλησιαστική κοινότητα. Η σύζευξη των τριών δομικών στοιχείων της ομιλίας απαραίτητα θα πρέπει να διαποτίζεται από την αναστάσιμη εμπειρική θεολογία της Εκκλησίας. Η ελπίδα της Ανάστασης και η προσδοκία της ζωής «τοῦ μέλλοντος αἰῶνος», δεν αποτελούν ωραιολογίες και φιλοσοφίες αλλά τον πυρήνα της εκκλησιαστικής διδασκαλίας ως βιωματική εμπειρία. Η καταπάτηση του διαβόλου και η κατάργηση του θανάτου, θα πρέπει να δεσπόζουν ως συνέπειες που απορρέουν από το ζωηφόρο κενό μήμα του Αναστάντος Ιησού Χριστού.

Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο κεκοιμημένος ήταν ένας συνειδητά αγωνιζόμενος χριστιανός, και κοιμήθηκε ανθρωπίνως έτοιμος, τότε το γεγονός της εκδημίας του θα πρέπει να προκαλεί χαρά μαζί με τη λύπη για τον πρόσκαιρο χωρισμό, γιατί υπάρχουν βάσιμες ελπίδες ότι έχει καταπλεύσει στο λιμάνι του Θεού. Αυτός ο θάνατος, λογίζεται ως αποδημία από τα χειρότερα προς τα καλύτερα. Επομένως, ενώ υπάρχει κάθε δικαιολογία για να

⁷⁴¹ Γ. Φίλιας, *Εκκλησιαστική ρητορική και εκφορά του σύγχρονου Θεολογικού Λόγου*, (Γρηγόρη) Αθήνα 2008, σ. 122

⁷⁴² π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ό.π., σ. 263.

⁷⁴³ Α. Σταυρόπουλος, *Προκλήσεις της ποιμαντικής σήμερα*, ό.π., σσ. 61-62.

⁷⁴⁴ Γ. Φίλιας, *Εκκλησιαστική ρητορική και εκφορά του σύγχρονου Θεολογικού Λόγου*, ό.π., σσ. 122-123.

⁷⁴⁵ Γ. Παπαδάκης, *Το μυστήριο του θανάτου, Ο θάνατος δεν είναι το τέλος*, ό.π., σ. 186.

πενθούν οι άνθρωποι για την εκδημία του οικείου προσώπου και πρόσκαιρα θα στερηθούν την παρουσία του, οφείλουν παράλληλα να χαίρονται που έχει αποδημήσει, αφού έχει απαλλαγεί από τους πνευματικούς κινδύνους που ενέχει η παρούσα ζωή⁷⁴⁶. Όπως αναφέρει ο Απόστολος Παύλος, «ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστὸς καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος»⁷⁴⁷. Το υλικό ανθρώπινο σώμα αν και είναι όμορφο και δυνατό, δεν παύει να είναι φθαρτό. Τα αναστημένα σώματα των αγίων ανθρώπων, θα είναι ένδοξα και ενδεδυμένα με τη στολή της αφθαρσίας⁷⁴⁸. Αυτό το ομιλητικό σχήμα προστατεύει από άστοχες φλυαρίες που ενδεχομένως να προκαλέσουν πνευματική ζημιά στο ακροατήριο⁷⁴⁹.

Με γνώμονα την οικοδομή των πιστών, η έκταση που θα πρέπει να καταλαμβάνει το κάθε μέρος του κηρύγματος μπορεί να διαφέρει και να είναι ανάλογη με τη σχέση που είχε ο ομιλητής με τον κεκοιμημένο, αν υπήρχε οικειότητα ανάμεσά στους δύο, η ηλικία του κεκοιμημένου, οι συνθήκες του θανάτου (αιφνίδιος θάνατος, ατύχημα, ασθένεια). Εάν ο κεκοιμημένος διακρινόταν για τον ενάρετο βίο του, δύναται η ομιλία να περιστραφεί περίξ των αξιοσημείωτων στοιχείων του βίου του μεταστάντος, ως «κάλλιστος της αρετής στέφανος»⁷⁵⁰. Είναι παρακινδυνευμένο να διαβεβαιώνονται ο πενθούντες ότι ο κεκοιμημένος έχει σωθεί και ότι βρίσκεται στη Βασιλεία των ουρανών⁷⁵¹. Συνετό είναι να αποφεύγονται προσωπικές εκτιμήσεις σχετικά με την κρίση του Θεού για τον κεκοιμημένο αλλά και ερμηνεία του τρόπου και των συνθηκών του θανάτου⁷⁵². Γενικά το επικήδειο κήρυγμα πρέπει να είναι σύντομο και περιεκτικό, σεβόμενος ο ομιλητής την συναισθηματικά φορτισμένη ψυχική κατάσταση και την ψυχική και σωματική κόπωση των συγγενών⁷⁵³.

Βασικές λειτουργίες και επιδιωκόμενα αποτελέσματα του κηρύγματος θα πρέπει να είναι η μαρτυρία της αλήθειας, η εισαγωγή των πιστών στο μυστήριο της Βασιλείας του Θεού, η δημιουργία κοινωνίας και επικοινωνίας και όχι διάσπασης και η διακονία των ανθρώπων χωρίς τη χειραγωγή τους⁷⁵⁴. Ο επικήδειος λόγος οφείλει να διακονεί το ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας και όχι ατομικές απόψεις πολιτικές σκοπιμότητες γι' αυτό θα πρέπει να έχει ως βασικό μήνυμα την πίστη και την εμπειρία της Εκκλησίας στην «έν Χριστῶ» Ανάσταση και την πραγματικότητα της άλλης ζωής⁷⁵⁵.

⁷⁴⁶ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλιών μικρή φιλοκαλία*, ό.π., σ. 260.

⁷⁴⁷ Φιλίπ. 1:21

⁷⁴⁸ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλιών μικρή φιλοκαλία*, ό.π., σ. 262.

⁷⁴⁹ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ό.π., σσ. 264-265.

⁷⁵⁰ π. Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, ό.π., σσ. 569-570.

⁷⁵¹ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 288.

⁷⁵² π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ό.π., σσ. 291-292.

⁷⁵³ Γ. Παπαδάκης, *Το μυστήριο του θανάτου, Ο θάνατος δεν είναι το τέλος*, ό.π., σσ. 186-187.

⁷⁵⁴ Α. Σταυρόπουλος, *Προκλήσεις της ποιμαντικής σήμερα*, ό.π., σ. 58.

⁷⁵⁵ π. Κ. Καραϊσαρίδης, «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», ό.π., σσ. 292-293.

5.2.3. Υποστηρικτική παρουσία κατά τη διαδικασία της ταφής

Μετά από την εξόδιο ακολουθία, προπέμπεται ο κεκοιμημένος συνοδευόμενος από κλήρο και λαό, με ιεροπρέπεια και σεβασμό. Επειδή τα περισσότερα κοιμητήρια, ιδιαιτέρως στα αστικά κέντρα βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από τον ναό, η μεταφορά του κεκοιμημένου πραγματοποιείται με τη βοήθεια της νεκροφόρας. Όταν είναι εφικτό, ο ιερέας συνοδεύει τον κεκοιμημένο καθ' οδόν προς στο κοιμητήριο.

Όταν η πομπή φθάσει στο κοιμητήριο, παραχωρείται στους οικείους ο απαιτούμενος χρόνος να ασπαστούν το λείψανο και να αποχαιρετίσουν τον αγαπημένο τους. Αν και λειτουργικά, ο τελευταίος ασπασμός αποτελεί το τελευταίο μέρος της εξοδίου ακολουθίας, εντούτοις, πρακτικά επαναλαμβάνεται λίγο πριν από την απόθεση της σορού στο μνήμα. Ο χρόνος και η πράξη του τελευταίου ασπασμού, αποτελεί κρίσιμο σημείο για την ψυχική υγεία και τη συναισθηματική ανάπτυξη των οικείων, όταν η διαδικασία του αποχωρισμού πραγματοποιείται αναπόφευκτα. Η επαφή και επικοινωνία με το σώμα του κεκοιμημένου, προσφέρει ανακούφιση στον θλιμμένο⁷⁵⁶. Ο τελευταίος ασπασμός δίνει την ευκαιρία στους οικείους του κεκοιμημένου να τον αποχαιρετίσουν μέσα στην εκκλησιαστική κοινότητα των αδελφών που αγκαλιάζουν με την προσευχή τους⁷⁵⁷. Φροντίζει ο ιερέας ώστε να είναι διαθέσιμος ο χρόνος που χρειάζονται οι οικείοι, για να μην υπάρχει χρονική πίεση κατ' αυτή την τόσο ιδιαίτερη και μοναδική ώρα.

Στη συνέχεια, καταβιβάζεται η σορός με προσοχή και ευλάβεια στο μνήμα. Σε κάποιες περιοχές, την κατάβαση στο μνήμα και την ταφή, συνοδεύει η ψαλμωδία του «Ότε κατήλθες πρὸς τὸν θάνατον...» και το ««Χριστὸς Ἄνέστη...» κηρύττοντας την πίστη και την εμπειρία της Εκκλησίας στην Ανάσταση. Στα μοναστήρια υπάρχει η παράδοση μετά από την ταφή και το τρισάγιο, να γίνεται επί του τάφου και το καθιερωμένο κομποσχοίνι υπέρ αναπαύσεως του κεκοιμημένου μοναχού⁷⁵⁸.

Η ταφή του νεκρού σώματος, αποτελεί μια συναισθηματικά πολύ δύσκολη εμπειρία. Οράται το οικείο πρόσωπο για τελευταία φορά χωρίς πνοή, χωρίς ζωή και κατεβαίνει ανεπίστρεπτα στο χώμα. Αντικρύζοντας το νεκρό σώμα, δημιουργείται η ανάμνηση του προσώπου του νεκρού, η σκέψη του θανάτου του, αλλά και η αίσθηση του θανάτου ως επικείμενο παγκόσμιο και καθολικό γεγονός. Ο πειρασμός να αποφευχθεί η εμπειρία της ταφής, δεν είναι αμελητέος⁷⁵⁹. Αλλά η αναστάσιμη εμπειρία και διδασκαλία της Εκκλησίας, προβάλλει την ταφή του νεκρού σώματος στα σπλάχνα της μάνας γης, ως τη

⁷⁵⁶ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 141.

⁷⁵⁷ ό.π., σσ. 166-168.

⁷⁵⁸ Α. Κοκάλης, *Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους*, ό.π., σσ. 13-14.

⁷⁵⁹ Ν. Χατζηνικολάου, Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, *Ελεύθεροι από το γονιδίωμα, Προσεγγίσεις ορθόδοξης βιοηθικής*, (Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας), Αθήνα 2002, σ. 378.

φιλανθρωπότερη κατάληξη, αποκλείοντας ταυτόχρονα άλλες πρακτικές κατά τις οποίες εξαφανίζεται οποιοδήποτε στοιχείο από τον κεκοιμημένο άνθρωπο. Με την ταφή, εκφράζεται η πίστη της Εκκλησίας στην αιωνιότητα και την αθανασία της ψυχής και τη δυνατότητα θέωσης του ανθρώπου. Αποτελεί βίωμα της Εκκλησίας, η ζωή μετά από τη ζωή, μέσα από τη ζωντανή παρουσία της Παναγίας⁷⁶⁰ και των Αγίων, στη ζωή των πιστών χριστιανών.

Η ταφή των νεκρών σωμάτων αποτελεί για την Εκκλησία έκφραση αγάπης και σεβασμού προς την εκ Θεού δημιουργηθείσα ανθρώπινη φύση. Με αυτό το υλικό και θνητό σώμα, ο άνθρωπος μετέχει των αγράντων μυστηρίων και όπως αναφέρει ο Απόστολος Παύλος «τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν Ἁγίου Πνεύματός ἐστιν»⁷⁶¹. Η προσδωκόμενη ανάσταση των νεκρών σωμάτων, αλλά και η γνώση ότι η υπόσταση του κεκοιμημένου δεν χάνεται με τον θάνατο, αποτελούν κίνητρα ώστε τα λείψανα των κεκοιμημένων να τυγχάνουν σεβασμού. Ο τόπος εναπόθεσής τους, να καθίσταται χώρος ἐξ'ολοκλήρου αφιερωμένος για την ταφή των κεκοιμημένων ανθρώπων και παράλληλα σημείο αναφοράς για τους ζώντες.

Αφού ολοκληρωθεί η ταφή, ο ιερέας δεν βιάζεται να αποχωρήσει από το κοιμητήριο. Παραμένει πλησίον του μνήματος. Ευλογεί την παρηγοριά και λαμβάνει μακαρίζοντας τον κεκοιμημένο αδελφό. Μπορεί να παραμείνει κοντά στους οικείους, οι οποίοι ίσως απευθυνθούν προς τον ιερέα για να ζητήσουν εκτάκτως κάποιες πρόσθετες πληροφορίες για τα μνημόσυνα, τα τρισάγια, ή κάποια επιπρόσθετη πληροφορία. Και μόνη η ιεροπρεπής παρουσία του αποτελεί συμπαράσταση και παρηγοριά και εκλαμβάνεται ως συμμετοχή στον πόνο των οικείων του κεκοιμημένου.

5.3. Η ποιμαντική των πενθούντων μετά από την ταφή του κεκοιμημένου

5.3.1. Ποιμαντικές συναντήσεις για ψυχολογική και πνευματική υποστήριξη

Όλοι οι άνθρωποι βιώνουν τον πόνο της απώλειας σε μικρότερη ή μεγαλύτερη ένταση. Η εκδημία κάποιου ανθρώπου, δύναται να επηρεάσει ακόμη και τους πνευματικά καλλιεργημένους και αναπτυγμένους ανθρώπους. Ανεξάρτητα από την εις βάθος γνώση της θεολογίας της Εκκλησίας, είναι πιθανό να νιώσουν και να εκφράσουν έντονα τη θλίψη για τον θάνατο κάποιου προσφιλούς προσώπου. Υπάρχει το ενδεχόμενο να διαπιστωθεί έντονη έκφραση συναισθημάτων, δακρύων και αναστεναγμών. Επιπλέον μπορεί να αισθάνονται για κάποιο χρονικό διάστημα εντελώς εξασθενημένοι⁷⁶².

⁷⁶⁰ «ἐν τῇ Κοιμήσει τὸν κόσμον οὐ κατέλιπε Θεοτόκε», Απολυτίκιο ΙΕ΄ Αυγούστου

⁷⁶¹ Α΄ Κορ. 6:19

⁷⁶² π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 137-138.

Σε κάποιες περιπτώσεις, όπου φεύγει ο ένας από τους δύο συζύγους, μπορεί να διαπιστωθούν έκδηλες μορφές ψυχοπαθολογίας, όπως άγχος, κατάθλιψη, υποχονδρία, συναισθηματικές διαταραχές, παρανοϊκός ιδεασμός ή απόπειρες αυτοκτονίας. Αυτές οι καταστάσεις μπορεί να γεννηθούν ενόσω ο άνθρωπος συγκρίνει αφενός τα αγαθά και την απόλαυση της ζωής και αφετέρου την τραγικότητα του θανάτου⁷⁶³.

Για τον καθορισμό μεθοδικής ποιμαντικής αντιμετώπισης του θλιμμένου, όταν είναι εφικτό, πραγματοποιούνται επισκέψεις κατά τα μνημόσυνα, αλλά και σε ανεξάρτητο χρόνο. Κατ' αυτές τις επισκέψεις, εάν οι συνθήκες το επιτρέπουν επιχειρείται θεολογική προσέγγιση και προοπτική του θανάτου (και της ασθένειας όπου είναι απαραίτητο). Ταυτόχρονα δίνονται πληροφορίες και λύνονται απορίες στους οικείους του κεκοιμημένου σχετικά με τα τρισάγια, τα μνημόσυνα και τα κόλλυβα. Είναι δυνατό να παρέχεται κατ' αυτές τις συναντήσεις και έντυπο ενημερωτικό υλικό.

Κατ' αυτές τις συναντήσεις, ενθαρρύνεται η προσωπική προσευχή υπέρ ανάπαυσης των κεκοιμημένων αλλά εμφανίζεται και η μεγαλύτερη προσευχή της Εκκλησίας, η Θεία Λειτουργία, ώστε να τελούνται τα ιερά μνημόσυνα και οι κεκοιμημένοι να μνημονεύονται στην Αγία Πρόθεση και επί των φρικτών μυστηρίων. Ενθαρρύνεται η συμμετοχή στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας ως νευραλγικής σημασίας γεγονός για τη σωτηρία των ανθρώπων και όχι ως μια απλή κοσμική παράδοση με θρησκευτικό επίχρισμα προς τιμή και ανάμνηση των κεκοιμημένων. Παροτρύνονται οι οικείοι να συμμετέχουν ενεργά στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, να εξομολογούνται, να κοινωνούν και ταυτόχρονα τονίζεται η ζωτικής σημασίας σχέση που θα πρέπει να έχει ο κάθε άνθρωπος με τον Σωτήρα Χριστό.

Μέσα από τις συναντήσεις επιδιώκεται η δημιουργία και διατήρηση προσωπικής σχέσης με τους συγγενείς του κεκοιμημένου αφού διαφαίνεται ότι και ο κληρικός είναι διαθέσιμος και προσιτός. Παράλληλα δημιουργείται πνευματική σχέση ή ενισχύεται η υπάρχουσα σχέση των συγγενών με την Εκκλησία, τη λειτουργική και μυστηριακή ζωή.

Επιπλέον, δεν μπορεί να καταφρονηθεί ο θεραπευτικός χαρακτήρας αλλά και η παραμυθία των πενθόντων που απορρέει φυσικά από τον τάφο⁷⁶⁴. Το κοιμητήριο λειτουργεί συχνά, ως τόπος συνάντησης και χώρος έκφρασης εκδηλώσεων θρήνου από τους πενθούντες. Αποτελεί το σημείο αλληλοϋποστήριξης των πενθόντων από ανθρώπους που βιώνουν ανάλογα συναισθήματα, αλλά και από τον ιερέα. Η σύναξη των οικείων για το τρισάγιο, όταν η πρώτη ένταση και η συναισθηματική φόρτιση της κηδείας καταλαγιάσουν,

⁷⁶³ π. Σ. Καλογερόπουλος, «Η ποιμαντική των θνησκόντων», ό.π., σ. 550.

⁷⁶⁴ π. Δ. Τζέρπος, «Το πνεύμα της νεκρώσιμης ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας*, ό.π., σ. 328.

αποτελεί για τον ιερέα δυνατότητα κατήχησης και ανάδειξης της αναστάσιμης ελπίδας που αναφύεται από τον τάφο του Θεανθρώπου. Δύναται να αποτελέσει το σπέρμα για καλλιέργεια προσωπικής ποιμαντικής σχέσης με τους πενθούντες, με απώτερο σκοπό τη σύνδεσή τους με τον ζωοπάροχο Θεό.

Σε κάποιες περιπτώσεις, την τέλεση του τρισαγίου καθορίζει το χρηματικό αντίτιμο. Αν και η προσευχή έχει ανεκτίμητη αξία, εντούτοις ο ορισμός ελάχιστου ποσού που θα λάβει ο ιερέας επηρεάζει την τέλεση ή όχι του τρισαγίου. Επιπλέον κάποιες φορές αποβαίνει για τους πιστούς το μέτρο σύγκρισης των χρεώσεων που επιβάλλει ο κάθε ιερέας προκαλώντας ταυτόχρονα τον σκανδαλισμό. Είναι ελπιδοφόρο το γεγονός, ότι διαπιστώνεται μια τάση οι κληρικοί να μην επιζητούν τα «τυχερά» και σταδιακά να αποσυνδέεται η παρουσία του κληρικού με την αίτηση και την λήψη χρημάτων. Ο ιερέας προσεγγίζει τους ενορίτες για να δώσει τη θεία χάρη και όχι για να λάβει χρήματα.

Η ποιμαντική διακονία, θα πρέπει να έχει χριστοκεντρικό χαρακτήρα και ως απώτερο στόχο τη σύνδεση των πενθούντων με τον Θεό. Ο ιερέας θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός ώστε να μην καλλιεργεί ακούσια την προσκόλληση των πενθούντων προς το πρόσωπό του, ούτε να επιδιώκει με επιτηδευμένες ενέργειες να δημιουργούνται ή να συντηρούνται συναισθηματικοί δεσμοί ή σχέσεις εξάρτησης των πενθούντων με τον ίδιο. Η μοναδική σχέση που έχει ζωτική σημασία είναι η σχέση όλων των ανθρώπων με τον Ιησού Χριστό που είναι η πηγή της ζωής. Η διατύπωση προφητολογιών σχετικά με την τελική κατάταξη του νεκρού που προκαταλαμβάνει την κρίση του Θεού δεν ενδείκνυται αλλά εμφαντικά αποτρέπεται, ιδιαίτερα εάν αποσκοπεί στην οικονομική εκμετάλλευση των συγγενών ή στην προσπάθεια του να λάβει εύφημη μνημία από του οικείου του νεκρού, ότι είναι αυτός ένας καλός παπάς.

Επιπλέον, συναντήσεις μπορούν να πραγματοποιηθούν στον χώρο του ναού και όπου είναι αναγκαίο, ο ιερέας μπορεί να παρέχει έγγραφα – βεβαιώσεις, σχετικά με το γεγονός του θανάτου, της κηδείας και της ταφής.

5.3.2. Στοιχεία συμβουλευτικής στην ποιμαντική

Αν και υπάρχει πλήθος κρατικών και ιδιωτικών φορέων που παρέχουν συμβουλευτικές υπηρεσίες, εντούτοις αποτελεί σύνηθες φαινόμενο, όταν οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν δυσκολίες ή βρίσκονται σε κρίση, να απευθύνονται και στους ανθρώπους της Εκκλησίας για να ζητήσουν κάποια συμβουλή⁷⁶⁵. Ανάμεσα στις δυσκολίες και τις κρίσεις που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος άνθρωπος είναι και το γεγονός του θανάτου, όπου ο λόγος της

⁷⁶⁵ Α. Σταυρόπουλος, *Ορθόδοξη Συμβουλευτική ποιμαντική*, (Αρμός), Αθήνα 2012, σσ. 129-130.

Εκκλησίας είχε πάντοτε βαρύνουσα σημασία γι' αυτό⁷⁶⁶. Αν και ο θάνατος αποτελεί εμπειρία καθολική, εντούτοις, είναι πολύ λίγοι αυτοί που είναι προετοιμασμένοι για να βιώσουν την οδύνη που ακολουθεί τον θάνατο κάποιου προσφιλούς προσώπου⁷⁶⁷.

Η συμπαράσταση στον άνθρωπο που πενθεί, είναι ένα δύσκολο αλλά θεμελιώδους σημασίας ζήτημα. Ταυτόχρονα είναι σημαντικός παράγοντας, η διατήρηση της επαφής με το άτομο που πενθεί και η προσφορά προς αυτόν βοήθειας, μέσα από την ανθρώπινη ευαισθησία, την ταύτιση με τον πόνο του και τη συμπαράσταση⁷⁶⁸. Αυτό μπορεί να συμβεί μέσα από προσωπικές συναντήσεις με κάποιο κληρικό ή κατά τη διάρκεια της εξομολόγησης.

Αποτελεί σημαντική παράμετρο στη διαποίμανση των πενθούντων, η γνώση της διαφορετικής αντίδρασης που μπορεί να έχει ο κάθε άνθρωπος ανάλογα με το πολιτισμικό του υπόβαθρο⁷⁶⁹, τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις αλλά και το πνευματικό επίπεδο στο οποίο βρίσκεται. Αν και η βίωση της οδύνης είναι διαφορετική για κάθε άνθρωπο, εντούτοις υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον τρόπο προσαρμογής των ανθρώπων στην απώλεια⁷⁷⁰. Γι' αυτό, είναι χρήσιμο για όσους έχουν επαφή με θνήσκοντες και πενθούντες, να γνωρίζουν τη ψυχοδυναμική του πένθους και του αποχωρισμού, ώστε να μπορούν να καταλάβουν καλύτερα και να βοηθήσουν αποτελεσματικότερα τους ανθρώπους που θλίβονται και πενθούν. Χρειάζεται επίσης η γνώση των θεολογικών προεκτάσεων αυτών των ψυχοδυναμικών ώστε να υπάρχει επαρκής κατανόηση της κατάστασης που βιώνει ο θλιμμένος και να του συμπαρασταθεί αποτελεσματικά⁷⁷¹.

Ο χωρισμός από τον Θεό που είναι η πηγή της ζωής, είναι ο απόλυτος και πραγματικός θάνατος. Κάθε χωρισμός του ανθρώπου από τον συνάνθρωπο, αποτελεί συνέπεια και αντανάκλαση του αρχέγονου χωρισμού. Ο κληρικός θα πρέπει να γνωρίζει ότι οι πραγματικές ανάγκες θα γεννηθούν στον πενθούντα μετά από την ταφή, όταν θα επιδιώκει να αντιμετωπίσει τις αμφιταλαντεύσεις του, τις αμφιβολίες του και να ανακτήσει την εσωτερική του ισορροπία⁷⁷².

Ο κληρικός αναλαμβάνει την ευθύνη να εμπλακεί στον ανθρώπινο πόνο γνωρίζοντας ότι οι άνθρωποι που θρηνούν, υποφέρουν γι' αυτό μπορεί να κλαίνει, να είναι συγκλονισμένοι,

⁷⁶⁶ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 281.

⁷⁶⁷ R. Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία, Δια βίου ανάπτυξη*, ό.π., σ. 777.

⁷⁶⁸ M. Bacque, *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, ό.π., σσ. 51-52.

⁷⁶⁹ R. Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία, Δια βίου ανάπτυξη*, ό.π., σ. 765.

⁷⁷⁰ R. Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία, Δια βίου ανάπτυξη*, ό.π., σ. 778.

⁷⁷¹ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σσ. 104-105.

⁷⁷² π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 281.

να μην μιλούν και να μην εκφράζονται ή να είναι συγχυσμένοι και να μιλούν συνεχώς. Οι στεναγμοί και τα δάκρυα ως έκφραση της θλίψης, συχνά ανακουφίζουν και παρηγορούν⁷⁷³.

Θα πρέπει να είναι έτοιμος ο κληρικός να αναγνωρίσει και να αποδεχθεί από τον πενθούντα τα συναισθήματα οργής και ενοχής⁷⁷⁴ κατά την έκφραση της θλίψης και του πένθους χωρίς να είναι επικριτικός απέναντί του. Επιπλέον, καλό είναι να ετοιμάζεται εκ των προτέρων για το ενδεχόμενο να γίνει αποδέκτης αρνητικής συμπεριφοράς από τους πενθούντες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχουν πραγματικά την πρόθεση να του επιτεθούν προσωπικά και να τον προσβάλουν φραστικά. Μπορεί να ακούσει λόγια απορριπτικά προς τον Θεό ή να επιρρίπτουν ευθύνες στον Θεό ή στον ίδιο τον ιερέα με την αιτιολογία ότι ο Θεός επέτρεψε να συμβεί αυτό το κακό γεγονός. Είναι πιθανό οι πενθούντες να εκφράσουν οργή γιατί δεν εισακούστηκαν οι προσευχές τους ή να λένε ότι είναι καλοί άνθρωποι και δεν τους αξίζει αυτό που βιώνουν⁷⁷⁵.

5.4. Ποιμαντική με στοιχεία συμβουλευτικής

Ο κληρικός, με βασικό συνοδοιπόρο τη Θεία Χαρη, αν και δεν είναι σύμβουλος, καλείται να καλλιεργήσει και να αναπτύξει δεξιότητες και χαρακτηριστικά για τα οποία θα πρέπει να διακρίνεται ένας αποτελεσματικός πνευματικός σύμβουλος. Κατά τη διάρκεια της ανθρώπινης θλίψης που προκαλεί ο αποχωρισμός κάποιου οικείου προσώπου, η προσωπικότητα, τα συναισθήματα, και το παράστημα του κληρικού απέναντι στον θάνατο, στη θλίψη και τον θλιμμένο, μπορούν να επηρεάσουν θετικά ή αρνητικά τον πενθούντα συνάνθρωπο .

Όταν η πίεση των γεγονότων και των καταστάσεων οδηγήσει κάποιον άνθρωπο σε συνάντηση με τον ιερέα, είτε σε περιστασιακή εξομολόγηση, είτε σε κάποια έκτακτη συνάντηση για συνομιλία, αναμένει, ότι ο κληρικός θα τον υποδεχθεί με κατανόηση, με ανεκτικότητα και σεβασμό, με παραδοχή γι' αυτό που είναι. Να τον ακούσει με ενσυναίσθηση και να μπει στη θέση του. Να ανεχθεί αυτά που θα ακούσει χωρίς κατ' ανάγκη να συμφωνεί με αυτά, να τον σεβαστεί ως ξεχωριστή και μοναδική προσωπικότητα.

Είναι χρήσιμο, ο κληρικός να μπορεί να συνδιαλεχθεί με τον άλλο άνθρωπο κατά τρόπο προσωπικό, διακρίνοντας μέσα από τα λεγόμενά του αυτό που πραγματικά θέλει να του πει. Γιατί επισκέφτηκε αυτόν και όχι κάποιον άλλο κληρικό ή κάποιο ψυχολόγο ή σύμβουλο; Έχει σημασία, ο κληρικός να επιτρέψει αλλά και να ενθαρρύνει τον άλλο να αναπτυχθεί και

⁷⁷³ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 141.

⁷⁷⁴ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 107.

⁷⁷⁵ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 287.

να ενδιαφερθεί για την άποψή του. Μέσα από την προσωπική επαφή, να μπορέσει ο άνθρωπος να εκφράσει την άποψή του και όχι απλά ο κληρικός να επιβάλει τη δική του γνώμη ως μονόδρομο. Μέσα από τη συνάντηση, δεν αποσκοπείται η προσκόλληση σε πράξεις και γεγονότα του παρελθόντος αλλά η ενατένιση του μέλλοντος με ελπίδα⁷⁷⁶. Ο ευαγγελικός λόγος και η ταύτιση του ανθρώπινου θελήματος με αυτόν, δύναται να αποτελέσει την ευκαιρία για έξοδο από το αδιέξοδο και την απελπισία που πιθανόν θα προκαλέσει το γεγονός του θανάτου.

Στο άνοιγμα της καρδιάς του πονεμένου ανθρώπου, ο κληρικός ως ποιμένας «κατὰ τὴν καρδίαν» Του⁷⁷⁷, μπορεί να αντιπροσφέρει τα παραμυθητικά λόγια της αγάπης, την παρηγοριά και την κατανόηση. Μπορεί να ομολογήσει και να τονίσει την προσωπική του ανθρώπινη αδυναμία να προσφέρει θεραπεία προς τον οδυρόμενο αδελφό και παράλληλα να προβάλλει την αγάπη του Χριστού και τη θεία δύναμη ως τη μόνη αληθινή παρηγοριά και θεραπεία⁷⁷⁸.

Είναι σύνηθες, οι κληρικοί να δέχονται ερωτήσεις και να μιλούν πολύ δίνοντας απαντήσεις. Στην περίπτωση του θανάτου, μπορεί να μην υπάρχουν διαθέσιμες απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα. Σε αυτή την περίπτωση μπορεί να αρκεστούν απλά στη σιωπηλή παρουσία ή στην ταπεινή ομολογία ότι δεν γνωρίζουν ποιο είναι το θέλημα του Θεού. Η ήσυχη και ήρεμη παρουσία του ιερέα, προετοιμάζει το κλίμα μέσα στο οποίο ο άλλος άνθρωπος δύναται να αρχίσει να ξαλαφρώνει⁷⁷⁹. Ο κληρικός εάν θέλει να βοηθήσει πραγματικά τον άνθρωπο που πενθεί, θα πρέπει να του δώσει την ευκαιρία να μιλήσει και να αφηγηθεί την ιστορία του με τον δικό του τρόπο και φρασεολόγιο. Κατ' αυτό τον τρόπο θα μπορέσει ο πενθών, να συνειδητοποιήσει την απώλεια, να εκφράσει τα αισθήματά του και να ξαλαφρώσει⁷⁸⁰. Αφού συνειδητοποιήσει ότι ο θάνατος συνέβηκε και ότι είναι ένα καθολικά αναπόφευκτο γεγονός, τότε με την ενθάρρυνση του κληρικού μπορεί να στραφεί προς τον ζωοπάροχο Χριστό, που είναι η πηγή της ζωής αλλά και η αιώνια ανάπαυση των κεκοιμημένων, ατενίζοντας το μέλλον με ελπίδα.

Είναι επίσης σημαντικό, στα πλαίσια της ποιμαντικής του διακονίας, ο κληρικός με τον φωτισμό του Αγίου Πνεύματος, να μπορεί να διακρίνει την αμαρτία από κάποιο πρόβλημα ψυχικής υγείας. Είναι προτέρημα, για τον κληρικό, να έχει την ικανότητα να αξιολογεί

⁷⁷⁶ Α. Σταυρόπουλος, *Ορθόδοξη Συμβουλευτική ποιμαντική*, ό.π., σ. 134.

⁷⁷⁷ Ιερ. 3:15.

⁷⁷⁸ π. Ν. Ιωαννίδης, «Οι παραμυθητικές επιστολές των Πατέρων της Εκκλησίας», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σ. 204.

⁷⁷⁹ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σσ. 290-291.

⁷⁸⁰ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 289.

σωστά και να αντιλαμβάνεται στην ορθή βάση την κάθε περίπτωση που καλείται να αντιμετωπίσει⁷⁸¹. Θα πρέπει ο ιερέας να γνωρίζει ποιους μπορεί να βοηθήσει και ότι δεν είναι πάντοτε εφικτό να βοηθά όλους σε όλα τα θέματα και καταστάσεις που αντιμετωπίζουν⁷⁸². Έχοντας επίγνωση των ορίων και των γνώσεων του, δύναται ο κληρικός να συνεργαστεί με τις κοινωνικές δομές του κράτους και να παραπέμψει κάποιον άνθρωπο σε κάποιον επαγγελματία υγείας ή κάποια περίπτωση να τη διαχειριστεί σε συνεργασία με κάποιον ειδικό ψυχίατρο, ψυχολόγο, κοινωνικό λειτουργό⁷⁸³.

Η εκπαίδευση του κληρικού δεν τον προπαρασκευάζει για να αντιμετωπίζει κρίσεις και θλίψεις που βιώνουν οι ενορίτες. Γι' αυτό εάν ο κληρικός δεν έχει σχετικά προσωπικά βιώματα, είναι πιθανό να χειριστεί αδέξια κάποιες περιπτώσεις και να βιώσει αμηχανία και απογοήτευση. Ανοικτό είναι και το ενδεχόμενο, ο κληρικός να κατέχεται από προκαταλήψεις και νευρώσεις που μπορεί να κάνουν αισθητή την παρουσία τους κατ' αυτές τις συναισθηματικά φορτισμένες καταστάσεις του θρήνου και του πένθους⁷⁸⁴. Η αυτογνωσία είναι μια σημαντική παράμετρος που επηρεάζει τη στάση του κληρικού μέσα στην ενορία. Ο ιερέας είναι άνθρωπος και δεν εξαιρείται από συναισθήματα και ασθένειες γι' αυτό θα πρέπει να γνωρίζει και να αποδέχεται τους περιορισμούς, τις δυνατότητες και τις αδυναμίες του. Μέσα από έντιμη αυτοεξέταση και αυτοαξιολόγηση θα βοηθήσει και τη δική του ψυχολογική επιβίωση εφόσον εκτίθεται συχνά σε κρίσεις και καταστάσεις που επιβαρύνουν την ψυχική του υγεία. Ο ιερέας δεν είναι πάντοτε προετοιμασμένος για να αντιμετωπίσει τις αντιδράσεις των ανθρώπων. Εάν ο ίδιος είναι ψυχικά ασθενής ή αδύναμος δεν θα μπορεί να ενεργήσει μέσα στην ενορία και να βοηθήσει τους άλλους ανθρώπους. Ίσως χρειάζεται και ο ίδιος την ανάγκη για πνευματική και συναισθηματική ενίσχυση για να καταστεί ικανός να αντεπεξέλθει στη διακονία του αποτελεσματικά. Αντίθετα, η ποιμαντική του διακονία θα λειτουργεί εις βάρος του και πιθανότατα να ενεργεί επίσημα για το ποίμνιό του⁷⁸⁵.

Ο θάνατος και το πένθος αποτελούν σημεία τα οποία θα πρέπει να προεγγίζονται με βάση τις θεωρίες που κατανοούν και ερμηνεύουν την προσκόλληση και την απώλεια αλλά και τους στόχους και το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται ο πενθών. Ταυτόχρονα απαιτείται η χρήση μεθόδων οι οποίες παρέχουν εις βάθος κατανόηση της μοναδικότητας του κάθε ανθρώπου που πενθεί. Τα άτομα που επιζητούν υποστήριξη και συμβουλευτική καθοδήγηση για τη διαχείριση του πένθους, κάποιες φορές έχουν μέσα τους καταπιεσμένα

⁷⁸¹ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σσ. 596-597.

⁷⁸² π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σ. 283.

⁷⁸³ Α. Σταυρόπουλος, *Ορθόδοξη Συμβουλευτική ποιμαντική*, ό.π. σ. 138.

⁷⁸⁴ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σσ. 286-287.

⁷⁸⁵ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ό.π., σσ. 282-288.

βιώματα. Το θέμα προς αντιμετώπιση δεν είναι μόνο μια απώλεια ως ανεξάρτητο και μεμονομένο γεγονός. Υπάρχουν δευτερεύουσες και συμβολικές απώλειες οι οποίες ακολουθούν. Ακόμη πιο σημαντικές είναι οι καταπιεσμένες απώλειες από το παρελθόν οι οποίες αναδύονται και περιπλέκουν την παρούσα εμπειρία θανάτου⁷⁸⁶.

Είναι χρήσιμο για τον ιερέα, να έχει πρόσβαση στη σύγχρονη επιστημονική γνώση και εμπειρία⁷⁸⁷, ως συμπληρωματικά στοιχεία στην ποιμαντική του διακονία. Η διάθεση για μάθηση και διεύρυνση των πνευματικών οριζόντων, με προσωπική μελέτη και συμμετοχή σε σεμινάρια, πάντοτε στα πλαίσια της Ορθόδοξης εκκλησιαστικής παράδοσης, μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εφόδιο για τον κληρικό μέσα στη σύγχρονη κοινωνία.

Εάν ο κληρικός έχει σχετική κατάρτηση, μπορεί να εντάξει στη διακονία του στην κοινότητα, στοιχεία από τη συμβουλευτική και την ψυχολογία, τα οποία θα τον βοηθήσουν στην ποιμαντική του δράση. Ανάλογα με την περίπτωση την οποία καλείται να διαχειριστεί ο κληρικός, μπορεί να υιοθετήσει κάποιες τεχνικές, οι οποίες θα τον διευκολύνουν να βοηθήσει ουσιαστικά και αποτελεσματικά τον πενθούντα αδελφό, ώστε να διαχειριστεί και να βιώσει το πένθος.

Ο πόνος, η ασθένεια και ο θάνατος αποτελούν καρπούς της αμαρτίας. Με την αμαρτία παρεισέφρησε ο πόνος στη ζωή των ανθρώπων, αλλά μπορεί ο πόνος να οδηγήσει στην απαλλαγή από την αμαρτία. Είναι δυνατό ο πόνος να επαναφέρει τον άνθρωπο στην ορθή τροχιά για να αποκτήσει την υγεία της ψυχής του, που είναι η οδός της σωτηρίας του. Επιπλέον, ο πόνος συμβάλλει στην επίτευξη της αυτογνωσίας, στην επιστροφή στον Θεό και την αγαπητική προσέγγιση προς τον πλησίον⁷⁸⁸. Αρχικά, μέσα από τον πόνο και την ασθένεια βλέπει ο άνθρωπος τη φθορά και τον θάνατο να πλησιάζουν. Αντιλαμβάνεται ότι ο χρόνος της βιολογικής ζωής του είναι περιορισμένος. Διαπιστώνει ότι είναι τρωτός και αναζητά τη σωτηρία του. Στη συνέχεια ξυπνά από τον λήθαργο της αμαρτίας, αναζητά τον Θεό και Τον καθιστά κέντρο της ύπαρξής του. Επιπλέον, ο πονεμένος μπορεί να συμπονέσει πιο εύκολα κάποιον που πονεί. Γνωρίζει τι σημαίνει να ασθενεί κάποιος, να πονά και να θλίβεται. Ο πόνος τον κάνει πιο συγκαταβατικό, πιο συμπονετικό και πιο φιλόνητο.

Όταν το ένα από τα δύο μέλη της συζυγίας εκδημήσει, τη θέση του λαμβάνει ο νυμφίος Χριστός. Η χηρεία που βιώνεται συνοδευόμενη από πνευματικό αγώνα θαυμάζεται και επενείται⁷⁸⁹. Ο Χριστός αναλαμβάνει τη φροντίδα των πενθούντων⁷⁹⁰ και καθίσταται

⁷⁸⁶ G. M. Humphrey & D. G. Zimpfer, *Counselling for grief and bereavement*, ό.π. σ. 9.

⁷⁸⁷ J. McLeod, *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, ό.π., σ. 608.

⁷⁸⁸ π. Α. Χατζηνικολάου, «Φως στο μυστήριο του πόνου», (Σωτήρ), Αθήνα 2015³, σ. 34.

⁷⁸⁹ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλιών μικρή φιλοκαλία*, ό.π., σ. 258.

⁷⁹⁰ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλιών μικρή φιλοκαλία*, ό.π., σ. 259.

πατέρας για τα ορφανά και βοηθός για τις χήρες⁷⁹¹ καθώς επίσης προστάτης των ορφανών και των χηρών⁷⁹². Η χήρα μητέρα δέχεται διαφορετικές αντιδράσεις από τα αγόρια και τα κορίτσια, τα οποία ενεργούν διαφορετικά απέναντι της, λόγω της διαφορετικής σχέσης με αυτήν⁷⁹³. Ίσως χρειαστεί, η χήρα γυναίκα να μείνει μαζί με κάποιο από τα παιδιά της για λίγες ημέρες⁷⁹⁴.

Σε ότι αφορά το πένθος των παιδιών και των εφήβων, ο ρόλος του κληρικού και γενικότερα των ενηλίκων, εδράζεται στην ενθάρρυνση των παιδιών και την αναγνώριση της δυνατότητας έκφρασης των συναισθημάτων τους. Τα παιδιά συνήθως παραμελούνται όταν συμβεί ένας θάνατος⁷⁹⁵, γι' αυτό είναι σημαντικό το γεγονός της κατανόησης και της αποδοχής των συναισθημάτων που θα εκφράσουν⁷⁹⁶. Μέσα από ενεργητική ακρόαση θα πρέπει να αφουγκραστούν τις παιδικές ανησυχίες και απορίες και να δώσουν απαντήσεις χρησιμοποιώντας την κατάλληλη φρασεολογία, χωρίς να ωραιοποιούν το γεγονός του θανάτου και τονίζοντας παράλληλα ότι το παιδί δεν φέρει κάποια προσωπική ευθύνη γι' αυτό που συνέβηκε⁷⁹⁷.

Όταν ο θάνατος αφορά ένα παιδί ή ένα νέο άνθρωπο και ιδιαίτερος στις περιπτώσεις που οφείλεται σε ασθένεια, οι συνέπειες για τους γονείς μπορεί να είναι πολύ σοβαρές. Είναι χρήσιμο να διαβεβαιωθούν οι γονείς ότι έπραξαν αυτό που ήταν ανθρωπίνως δυνατό και εφικτό και ότι δεν παρέλειψαν κάτι⁷⁹⁸.

Εντός της κυπριακής κοινωνίας οι κληρικοί καλούνται να συναναστραφούν με ανθρώπους οι οποίοι βιώνουν ένα παρατεταμένο πένθος συνοδευόμενο από αισθήματα αγωνίας και άγνοιας. Άνθρωποι που έζησαν τα γεγονότα του 1974 και βιώνουν σε προσωπικό και οικογενειακό επίπεδο τις συνέπειες της εισβολής με συγγενείς εγκλωβισμένους, πρόσφυγες και αγνοούμενους. Με τις εκταφές και τις ταυτοποιήσεις των νεκρών, αναβιώνονται τα τραγικά γεγονότα του 1974 και ξαναζωντανεύουν τα έντονα αισθήματα που προκάλεσε ο πόλεμος, ο φόβος, η ανασφάλεια, η άγνοια, οι μνήμες με τα νεκρά σώματα γνωστών και αγνώστων ανθρώπων να κείτονται άταφα. Επιπλέον, με την ταυτοποίηση των λειψάνων, εξανεμίζονται και οι τελευταίες ελπίδες ότι ο αγνοούμενος θα επιστρέψει ασφαλής στο σπίτι του. Οι προσδοκίες της αναμονής τόσων δεκαετιών συνοδεύονται από την απογοήτευση. Είναι αναμενόμενο το γεγονός, οι οικείοι (γονείς,

⁷⁹¹ «τοῦ πατρὸς τῶν ὀρφανῶν καὶ κριτοῦ τῶν χηρῶν», Ψαλ. 67:6.

⁷⁹² «ὀρφανὸν καὶ χήραν ἀναλήψεται», Ψαλ. 145:9.

⁷⁹³ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ὁ.π., σ. 336.

⁷⁹⁴ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ὁ.π., σ. 340.

⁷⁹⁵ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ὁ.π., σ. 337.

⁷⁹⁶ Α. Κοτσοπούλου, «Πῶς μιλάμε στὰ παιδιά γιὰ τὸν θάνατο», ὁ.π., σ. 183.

⁷⁹⁷ Α. Κοτσοπούλου, «Πῶς μιλάμε στὰ παιδιά γιὰ τὸν θάνατο», ὁ.π., σ. 208.

⁷⁹⁸ π. Φ. Φάρος, *Το πένθος*, ὁ.π., σ. 333.

αδέλφια, απόγονοι) να βιώσουν ή να επαναβιώσουν καταστάσεις που χαρακτηρίζουν τη βίωση του πένθους.

Η ποιμαντική διακονία προς τον πονεμένο λαό του Χριστού, αποτελεί μια μορφή έκφρασης της αγάπης του Χριστού προς τον άνθρωπο. Ο κληρικός έχει την ευκαιρία να γίνει μιμητής του αρχιποίμενος Χριστού να αναλάβει μαζί με τον Χριστό στους ώμους του «τὸ ἀπολωλὸς»⁷⁹⁹ πρόβατο και να ενεργήσει ως καλός «σαμαρείτης»⁸⁰⁰ προσφέροντας ανακούφιση στον πληγωμένο αδελφό.

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει ο ιερέας να είναι προσεκτικός ώστε να μην αποπροσανατολιστεί και να μην συσχηματισθεί με το κοσμικό πνεύμα. Δεν αποτελεί στόχο του κληρικού να καταστεί αποϊεροποιημένος πάροχος ποιμαντικών συμβουλών⁸⁰¹. Κατά τη διάρκεια της ποιμαντικής του διακονίας, ο κληρικός θα πρέπει να είναι προσεκτικός ώστε να μην αισθάνεται ούτε να δίνει την εντύπωση ότι παρέχει κάποιου είδους επαγγελματικές υπηρεσίες που ικανοποιούν τις ατομικές θρησκευτικές ανάγκες των ανθρώπων και την κατανόηση των υποκειμενικών πνευματικών αναζητήσεων τους έξω από το Ορθόδοξο εκκλησιαστικό πλαίσιο⁸⁰².

Μπορεί να συμπαραστέκεται στον κάθε ενορίτη και ενίοτε να ενεργεί ως πνευματικός σύμβουλος αλλά πάντοτε θα είναι πρώτα και πάνω απ' όλα φορέας της ειδικής χάρις της ιεροσύνης του Χριστού, οικονόμος και λειτουργός των ιερών μυστηρίων μιας ευχαριστιακής κοινότητας. Το ποιμαντικό του έργο, έχει ως πηγή και προσανατολισμό την Ευχαριστία και τον αγιασμό των πιστών δια των αγράντων μυστηρίων.

⁷⁹⁹ Λουκ. 15:6.

⁸⁰⁰ Λουκ. 10:33-35.

⁸⁰¹ π. Α. Αυγουστίδης, *Ποιμένας και θεραπευτής, Ζητήματα ποιμαντικής ψυχολογίας και ποιμαντικής πρακτικής*, ό.π., σ. 110.

⁸⁰² π. Α. Αυγουστίδης, *Συντροφεύοντας τον άνθρωπο που νοσεί, Εισαγωγή στην ποιμαντική της υγείας*, ό.π., σσ. 245-246.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Μέσα από το κείμενο της Αγίας Γραφής συμπεραίνεται ότι το κακό δεν είναι έμφυτο στα κτίσματα και διαχωρίζεται σαφώς ο χρόνος, προπρωτικά και μεταπρωτικά. Ο άνθρωπος, δεν πλάστηκε από τον Θεό, κατά τη φύση του αθάνατος, γιατί δεν θα είχε την ελευθερία και το δικαίωμα της επιλογής, να είναι μαζί με τον Θεό ή όχι. Επιπλέον, ο Θεός δεν έπλασε τον άνθρωπο κατά τη φύση του θνητό, γιατί τότε ο Θεός θα ήταν ο αίτιος του ανθρωπίνου θανάτου, της πτώσης, της φθοράς και της αμαρτίας. Η παρακοή των πρωτοπλάστων και η γεύση των καρπών από το δένδρο της γνώσεων οδήγησε τον άνθρωπο στην πτώση, με συνεπακόλουθο να μην μπορεί εμπειρικά και «εν καιρώ» να γνωρίσει ούτε «το δένδρο της γνώσεως» αλλά ούτε και «το δένδρο της ζωής». Ο άνθρωπος εισήγαγε τον θάνατο στον κόσμο, διαρρηγνύοντας τους δεσμούς του με την πηγή της ζωής, τον Θεό.

Η Εκκλησία ως Σώμα Χριστού έχει ως επίκεντρο της θεολογίας και της ζωής της το γεγονός και την εμπειρία της Ανάστασης του Ιησού Χριστού και τη συντριβή του θανάτου. Προβάλλεται μέσα από τη διδασκαλία και τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας, ότι ο θάνατος δεν είναι το τέλος, αλλά ένα πέρασμα σε άλλη ζωή. Με τον βιολογικό θάνατο, το ανθρώπινο πρόσωπο δεν χάνεται και η υπόσταση του ανθρώπου δεν εξαφανίζεται. Εμπειρία της Εκκλησίας για τη ζωή μετά από τη ζωή είναι η ζωντανή παρουσία της Παναγίας και των Αγίων μέσα στη ζωή της Εκκλησίας.

Με τον Κυριακό λόγο, «τούτο ποιείτε εις την έμην ανάμνησιν», ο Χριστός παρακίνησε τους αγίους αποστόλους στη διαρκή βιωματική συμμετοχή, ανάμνηση και ομολογία του πάθους και της Ανάστασής Του, δια της Ευχαριστίας. Εντός της Θείας Λειτουργίας, ο πιστός χριστιανός διακρίνει ποιος είναι ο στόχος της επίγειας πορείας του, φωτισμένος από το νόημα της σταυρικής θυσίας του Θεανθρώπου, «ίνα πάντες εν ᾧσι, καθὼς σύ, πάτερ, εν έμοι κἀγὼ εν σοί, ίνα και αὐτοί εν ήμῖν εν ᾧσιν»⁸⁰³. Η Ευχαριστία ως γεγονός με εσχατολογικό χαρακτήρα, δίδει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να προσληφθεί από τον αἶδιο Θεό, ως μέλος του Εκκλησιαστικού Σώματος. Όταν κατά τη Θεία Ευχαριστία, οι χριστιανοί κοινωνούν το Σώμα και Αίμα του Θεανθρώπου Ιησού, κοινωνούν τη Σάρκα του Θεού Λόγου γι' αυτό αγιάζονται και μετέχουν οντολογικά της Αγίας Σάρκας και του Τιμίου Αίματος του Ιησού Χριστού. Η ενότητα με τον Θεό είναι η Βασιλεία του Θεού, η πηγή κάθε ζωής, η όντως ζωή

⁸⁰³ Ιω. 17:24.

και ο βαπτισμένος άνθρωπος στον θάνατο και την Ανάσταση του Ιησού Χριστού, με τη συμμετοχή του στην Θεία Ευχαριστία, μετέχει στον μέλλοντα αιώνα.

Η αναστάσιμη εμπειρία που πηγάζει από το Θεανθρώπινο πρόσωπο του Ιησού Χριστού, έχει ως καρπούς την ειρήνη και τη χαρά του Χριστού. Εξάλλου, αυτός ήταν ο χαιρετισμός και τα πρώτα λόγια του Αναστάντος Χριστού προς τους μαθητές του, «ειρήνη ὑμῖν»⁸⁰⁴ και οι μαθητές ἐχάρησαν ... ἰδόντες τὸν Κύριον»⁸⁰⁵. Η ὄντως αληθινή χαρά, είναι η αιώνια ζωή μαζί με τον Θεό, αφού όπως διευκρίνησε ο Ιησούς Χριστός, «χαίρετε δὲ ὅτι τὰ ὀνόματα ὑμῶν ἐγράφη ἐν τοῖς οὐρανοῖς»⁸⁰⁶. Γι' αυτό και προπέμπουμε τους κεκοιμημένους με την ευχή «αἰωνία ἡ μνήμη», μια ευχή ταυτόσημη με τη σωτηρία του ανθρώπου. Αυτή η ευχή, αποτελεί την κατακλείδα στην εξόδιο ακολουθία, στο νεκρώσιμο τρισάγιο και στην επιμνημόσυνη δέηση, ως ο προορισμός του ανθρώπου. Ευχόμαστε ο κεκοιμημένος να βρίσκεται αιώνια στη μνήμη του Θεού, δηλαδή να βρίσκεται αιώνια σε κοινωνία με τον Θεό, Αυτόν που είναι ὄντως αἰώνιος και ὄχι απλά να αποτελεί μια ὁμορφη ανάμνηση στους περιλειπούμενους ανθρώπους.

Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να ενεργήσει ανάλογα με τη διάθεση της ψυχής του και τη στάση ζωής του απέναντι στον πόνο και τον θάνατο. Το ίδιο και οι άνθρωποι που τον περιβάλλουν. Ὅπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο ἅγιος Παῖσιος ο Αγιορείτης, οι πόνοι της ασθένειας τον ωφέλησαν ὅσο δεν τον ωφέλησαν οι ασκητικοὶ αγώνες ὅλης της ζωής γι' αυτό και θα πρέπει να αντιμετωπίζεται η ασθένεια με πνευματικὴ λεβεντιά⁸⁰⁷. Ο πόνος να μην θεωρείται ως τιμωρία ἀπὸ τον Θεό ἀλλὰ ως ευλογία και ως επίσκεψη Χριστού. Για τους δύο ληστές που συσταυρώθηκαν με τον Χριστό, ο πόνος τους λειτουργησε εντελῶς διαφορετικά. Ο ἓνας συντετριμμένος, βλασφημούσε και σκοτίστηκε ἀπὸ τον πόνο. Ο ἄλλος θεολόγησε, αναδείχθηκε και εισήλθε πρώτος στον παράδεισο⁸⁰⁸. Ἐτσι η κάθε ανθρώπινη δυσκολία και στενοχώρια ἀνάγονται στη σφαῖρα του πνευματικῶν και αποκτοῦν εσχατολογικὴ προοπτικὴ. Μποροῦν να αποτελέσουν η ασθένεια, ο πόνος και ο θάνατος, ευκαιρίες για νήψη ψυχής και πνευματικὴ εργασία. Μπορεῖ ο άνθρωπος εἰάν θέλει, να συνεργαστεῖ με την ασθένεια, τις δυσκολίες που καλεῖται να αντιμετωπίσει, ἀκόμα και με τον θάνατο προσφιλῶν προσώπων. Η ζωή δεν τελειώνει με την ασθένεια ἢ με τον θάνατο κάποιου οικείου προσώπου, ἀλλὰ αποκτὰ ἀξία και νόημα ὅταν ο πόνος μετατραπεί σ' εσωτερικὴ εργασία και μετάνοια. Είναι σημαντικό να ἔχει ο άνθρωπος μνήμη θανάτου ὥστε αντιμετωπίζοντας το γεγονός της

⁸⁰⁴ Ιω. 20:19.

⁸⁰⁵ Ιω. 20:20.

⁸⁰⁶ Λουκ. 10:20.

⁸⁰⁷ *Ὁ ἅγιος Παῖσιος ο Αγιορείτης*, (Ιερὸν Ησυχαστήριον Ευαγγελιστῆς Ἰωάννης ο θεολόγος), Θεσσαλονίκη 2015, σ. 547.

⁸⁰⁸ π. Α. Χατζηνικολάου, «Φως στο μυστήριο του πόνου», ὁ.π., σσ. 84-85.

ασθένειας και του θανάτου, να ετοιμάζεται και για τον δικό του αναπόφευκτο επερχόμενο θάνατο, για να έχει «καλήν ἀπολογία, τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ»⁸⁰⁹.

Απαιτείται επιπλέον μελέτη και έρευνα σχετικά με τον βαθμό αποδοτικότητας της ποιμαντικής διακονίας των κληρικών, προς τους θνήσκοντες και προς τους οικείους τους εντός της ενορίας και εντός των νοσηλευτηρίων. Θα ήταν χρήσιμο να αξιολογηθούν οι εφαρμοζόμενες ποιμαντικές πρακτικές για την κάθε περίπτωση. Ταυτόχρονα θα ήταν ωφέλιμο για το μέλλον, να αναζητηθούν μέσα από έρευνα και συνεντεύξεις, οι πρακτικές που πραγματικά έχουν ανάγκη οι θνήσκοντες και οι πενθούντες ή οι πρακτικές και συνήθειες που ήδη ακολουθούν για τη διαχείριση του πόνου και του πένθους και διαφέρουν από την ποιμαντική της Εκκλησίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, μπορούν οι ποιμένες να υιοθετήσουν και να εντάξουν κατά την ποιμαντική τους διακονία γνώσεις και πρακτικές που να είναι εκκλησιαστικά εφαρμόσιμες και ουσιαστικά βοηθητικές για τους ανθρώπους που πενθούν.

⁸⁰⁹ Πληρωτικά Θείας Λειτουργίας, *Ιερατικόν, ό.π., 129.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αββάς Δωρόθεος, *Έργα Ασκητικά*, (Έτοιμασία), Αθήνα 2005.
- Αγιορείτης, π. Β., *Τα μνημόσυνα και η ωφέλειά τους*, (Συνοδεία Σπυρίδωνος Ιερομονάχου) Άγιον Όρος 2007.
- Αθανάσιος ο Μέγας, «Λόγος περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας Αὐτοῦ», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 25.
- Αθανασίου, π. Δ., *Ο θάνατος και η πέραν του τάφου ζωή*. (Αθως), Αθήνα 2017.
- Αλεβιζόπουλος, π. Α., *Μετενσάρκωση ή Ανάσταση, Ορθόδοξη θεώρηση του κακού*, (Διάλογος), Αθήνα 1995.
- Ανδρέας Κρήτης, «Λόγος ΙΒ΄, Λόγος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου Α΄», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 97.
- Ανδρέας Κρήτης, «Λόγος ΚΑ΄, Εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 97.
- Ανδρέου, π. Σ., *Η πνευματική τελείωση και τα πάθη. Σπουδὴ στη νηπτική θεολογία του οσίου Κασσιανού*, (Ostracon), Θεσσαλονίκη 2018.
- Αποστολικές Διαταγές, «Βιβλίο Η΄, Κεφάλαιο ΜΒ΄» *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ.1.
- Ασπρούλης, Ν., «Αγία Τριάδα, Εκκλησία, Έσχατα. Συμβολή στην ευχαριστιακή εκκλησιολογία του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα», *Θεολογία* 80:4 (2009) σσ. 289-312.
- Ατματζίδης, Χ. Γ., *Θεολογία της Καινής Διαθήκης, Εισαγωγή, θεολογία των παύλειων επιστολών και θεολογία της ιωάννειας γραμματείας*, (Ostracon), Θεσσαλονίκη 2014.
- Αυγουστίδης, π. Α., *Ανθρώπου απαξίωση*, (Επιστροφή), Αθήνα 2017.

- Αυγουστίδης, π. Α., *Συντροφεύοντας τον άνθρωπο που νοσεί, Εισαγωγή στην ποιμαντική της υγείας*, (Αρμός), Αθήνα 2015.
- Αυγουστίδης, π. Α., *Ποιμένας και θεραπευτής, Ζητήματα ποιμαντικής ψυχολογίας και ποιμαντικής πρακτικής*, (Ακρίτας), Αθήνα 2011³.
- Αυγουστίδης, π. Α., *Παραμυθητική Θεολογία*, (Δομή), Αθήνα 2008.
- Bacque, M., *Πένθος και υγεία, Άλλοτε και σήμερα*, (επιμ. Αντιγόνη Γραμμένου, μτφρ. Χριστίνα Κουτρομπά), Θυμάρι, Αθήνα 2004².
- Βασιλειάδης, Π.Ν. «Γένεσις», *Η Παλαιά Διαθήκη μετά συντόμου ερμηνείας*, (Ο Σωτήρ), Αθήνα 2014², τ. 1.
- Βασιλειάδης, Π.Ν. *Το μυστήριο του θανάτου*. (Ο Σωτήρ), Αθήνα 1995¹².
- Βασίλειος ο Μέγας, «Όμιλία ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 31.
- Βασίλειος ο Μέγας, «Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν ἐν ἁγίοις Ἀμφιλόχιον ἐπίσκοπον Ἰκονίου», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 32.
- Βασίλειος ο Μέγας, «Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου», *Ιερατικόν*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2009⁷.
- Βελμίροβιτς, Ν., *Δρόμος δίχως Θεό δεν αντέχεται ... Ιεραποστολικές Επιστολές Α΄*, (Ἐν πλῶ), Αθήνα 2016⁶.
- Βλάχος, Ι., Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Τόμος Β΄*, (Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου), Βοιωτία 2011².
- Βλάχος, Ι., Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ, Βίος και πολιτεία του γέροντος Σωφρονίου του ησυχαστοῦ και θεολόγου*, (Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου), Βοιωτία 2007.
- Βλάχος, Ι., Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Ἡ ζωή μετά τον θάνατο*, (Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου), Βοιωτία 2005⁹.
- Βούλγαρης, Ν., *Ἡ ψυχή μετά θάνατον*, (Ιερά Καλύβη Ἅγιος Σπυρίδων Α΄), Νέα Σκῆτη Αγίου Ὁρους 2017.

- Βουρλής, Α., *Θέματα Ορθοδόξου Χριστολογίας, επί τη βάσει Υμνολογικών κειμένων*, (Συμμετρία), Αθήνα 2008³.
- Βουρλής, Α., «Υμνογραφική προσέγγισης της Νεκρώσιμης Ακολουθίας», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σσ. 473-540.
- Γαλάνης, Ι., *Ερμηνεία Καινής Διαθήκης, Η πρώτη επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Θεσσαλονικείς*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 1985.
- Γεωργίου, Σ., *Εκπαιδύοντας ψυχολόγους στη Συμβουλευτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Γιαγκάζογλου, Σ., «Περί Εκκλησίας», «Ηθική και Οντολογία», *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Δόγμα, Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας*, (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο), 2002, σσ. 159-221, σσ. 245-304.
- Γιαννακόπουλος, Ι., *Η Παλαιά Διαθήκη, Κατά τους Ο', Κείμενον – Ερμηνευτική Παράφρασις – Σχόλια - Προβλήματα, Τόμος Ι*, (Λυδία), Θεσσαλονίκη 1996⁴.
- Γιαννακόπουλος, Π., *Λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*. (Πελεκάνος) Αθήνα (χ.χ).
- Γρηγόριος Θεολόγος, «Λόγος Ζ', Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, περιόντων ἔτι τῶν γονέων», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 35.
- Γρηγόριος Θεολόγος, «Λόγος ΑΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνεια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτήρος», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 36.
- Γρηγόριος Θεολόγος, «Λόγος ΑΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνεια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτήρος», ΕΠΕ 5, σ. 60.
- Γρηγόριος Νύσσης, «Περί κατασκευῆς», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 44.
- Δαμαλάς, Ν., *Ερμηνεία εις την Καινήν Διαθήκην, Τόμος Δ', Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, (Π.Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2010.
- Δαμασκηνός, Ι., , *Κείμενο – Μετάφραση, Εισαγωγή – Σχόλια Νίκου Ματσούκα*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2009, (Ανατύπωση Α' Έκδοσης 1976⁶).

- Δαμασκηνός, Ι, «Έκδοσις ακριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 94.
- Δεσπότης, Σ., *Ο Απόστολος Παύλος στην Αθήνα*, (Αθήνα), Άθως 2009.
- Ένας σύγχρονος Άγιος, ο Όσιος Ιάκωβος Τσαλίκης*, (Ιερά Μονή Οσίου Δαυίδ Γέροντος), Εύβοια 2018.
- Επιφάνιος επίσκοπος Κύπρου, «Άγκυρωτός», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 43.
- Ευθυμία μοναχή, *Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, (Ι. Μ. Αγίου Κοσμά του Αιτωλού), Αιτωλία 2001.
- Ευσέβιος του Παμφίλου Καισαρείας, «Εκκλησιαστική Ιστορία , Λόγος Ζ΄», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 20.
- Ζηζιούλας, Ι., Μητροπολίτης Περγάμου, «Άγιον Βάπτισμα και Θεία Λειτουργία», *Το Άγιον Βάπτισμα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*, Αθήνα 2003, σ. 211-229.
- Η Θεία Λειτουργία του Αγίου Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου, (Μαΐστωρ)*, Λευκωσία 2010.
- Η Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 1983¹¹.
- Η Καινή Διαθήκη*, (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Κύπρου) Λευκωσία 2000.
- Η Παλαιά Διαθήκη, κατά τους εβδομήκοντα*, (Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος) Αθήνα (χ.χ.).
- Θεοδώρου. Α., *Βασική Δογματική Διδασκαλία, Πιστεύω εις ένα Θεόν*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2007².
- Θεοδώρου, Α., *Βασική Δογματική Διδασκαλία, Απαντήσεις σε ερωτήματα Συμβολικά*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2006².
- Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέα, *Θάνατος, Ανάσταση και αιώνια ζωή, (Αγιογραφική και αγιοπατερική προσέγγιση) Ερωτήσεις και απαντήσεις*, (Ετοιμασία), Αθήνα 2005².

- Ιερείδου, Ν., «Ταφικά έθιμα», *Κύπρος νήσος Αγίων, θρησκευτική περιήγησις*, (Κυπριακός Οργανισμός Τουρισμού), Λευκωσία 2008.
- Ιερομόναχος Γρηγόριος, *Η Θεία Ευχαριστία και η Θεία Κοινωνία*, (Δόμος), Αθήνα 2001.
- Ιωάννης Χρυσόστομος, «Ομιλία ΚΖ΄ εις το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 57.
- Ιωάννης Χρυσόστομος, «Η Θεία Λειτουργία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», *Ιερατικόν*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2009⁷.
- Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλιών μικρή φιλοκαλία*, (Ταώς), Πάτρα 2017.
- Ιωαννίδης, π. Ν., «Οι παραμυθητικές επιστολές των Πατέρων της Εκκλησίας», *Το μυστήριον του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σσ. 193-230.
- Jordan, J., «Guided imaginal conversations with the deceased», *Techniques of grief therapy: Creative practices for counselling the bereaved*, (Routledge), New York 2012, σ. 262-265.
- Καβάσιλας, Ν., *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, (Το Περιβόλι της Παναγίας), Θεσσαλονίκη 2006⁴.
- Καλαντζάκης, Σ., *Επίτομη Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη μετά στοιχείων Θεολογίας*, (Γράφημα), Θεσσαλονίκη 2016.
- Καλαντζάκης, Σ., *Η Θεολογία της Δημιουργίας στην Παλαιά Διαθήκη*, (Γράφημα), Θεσσαλονίκη 2016.
- Καλαντζάκης, Σ. «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς», *Ερμηνευτική ἀνάλυση των περί της δημιουργίας διηγήσεων της Γενέσεως*, (Π. Σ. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2001.
- Καλογερόπουλος, π. Σ., «Η ποιμαντική των θνησκόντων», *Το μυστήριον του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σσ. 543-577.

- Καντιώτης, Α, Μητροπολίτης Φλωρίνης, *Εικόνες και Πραγματικότητες, Τεύχος Β΄*, (Ο Σταυρός), Αθήνα 1991².
- Καραϊσαρίδης, π. Κ., «Ο επικήδειος και επιμνημόσυνος λόγος», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σσ. 263-294.
- Κοκάλης, Α., *Η φροντίδα μας για τους κεκοιμημένους*, (Ο Σωτήρ), Αθήνα 2016⁹.
- Κοτσοπούλου, Α., «Πῶς μιλάμε στά παιδιά γιά τόν θάνατο», *Μιλώντας μέ τά παιδιά μας γιά ὅλα...*, (Αρχονταρίκι), Αθήνα 2017, σσ. 183-213.
- Κύπρος Νήσος Αγίων, Θρησκευτική Περιήγησις*, (Κυπριακός Οργανισμός Τουρισμού), Λευκωσία 2008.
- Kübler-Ross, E., *On Children and Death*, (Touchstone), USA 1997.
- Kübler-Ross, E., *On grief and grieving, Finding the meaning of grief through the five stages of loss*, (Scribner), New York 2005.
- Λεονταρή, Α., «Παιδιά και πένθος», *Ανθρώπινη συμπεριφορά και εκπαίδευση. Επιστημονική Επετηρίδα Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδας, Τόμος 4*, (Ελληνικά Γράμματα), Αθήνα 2006, σσ. 282-299.
- Μαλικιώση –Λοΐζου, Μ., *Συμβουλευτική ψυχολογία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006⁹.
- Μαντζαρίδης, Γ., *Αλήθεια και ζωή*. (Ινδικτος), Αθήνα 2012.
- Μαντζαρίδης, Γ., *Χριστιανική ηθική, Τόμος Β΄*, (Ι. Μ. Βατοπεδίου), Άγιον Όρος, 2015³.
- Marc Lim, W., “Revisiting Kübler-Ross’s five stages of grief: Some comments on the I phone 5”, *Journal of Social Sciences*, 9 (1): 11-13, Australia 2013, doi:10.3844/jsssp.2013.11.13, σσ. 11-13.
- Ματθόπουλος, π. Ε., *Ο προορισμός του ανθρώπου*, (Ζωή) Αθήνα 1966.
- Ματσούκας, Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2010².

- McLeod, J. *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*, (μτφρ. Δάφνη Καραθάνου, Αθηνά Μαρκαντώνη), Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- McNeely Pass, O., “Toni Morrison’s Beloved: A Journey through the Pain of Grief”, *J Med Humanit*, 27:117–124, USA 2006, doi. 10.1007/s10912-006-9010-0, σσ. 117-124.
- «Μεγάλο Σάββατο, Μάτην φυλάττεις τόν τάφον, κουστωδία», *Η Αγία και Μεγάλη Εβδομάδα*, Γραφείο Εκκλησιαστικής Διακονίας Ιεράς Μονής Κύκκου, 2007, σσ. 29-32.
- Μεταλληνός, π. Γ., «Εξ ύδατος και Πνεύματος, Η θεολογία του Αγίου Βαπτίσματος», *Το Άγιον Βάπτισμα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*, Αθήνα 2003.
- Μεταλληνός, π. Γ., «Σκοπός η θεραπεία», *Η ελευθερία ως αγάπη, Κείμενα θεολόγων για την Εκκλησία..* Λάρνακα 2000, σσ. 168-171.
- Μηναίον του Δεκεμβρίου*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 1996.
- Μπάγκαλα, Μ. Α., *Ψυχοσωματική υγεία και νόσος στους ασκητικούς Λόγους του αγίου Ισαάκ του Σύρου* (Ostrakon), Θεσσαλονίκη 2015.
- Μπακογιάννης, π. Β., *Μετά Θάνατον*, (Θαβώρ), Αγρίνιο 2016²⁵.
- Μπαμπάλης, Θ., & Βιτζηλαίου, Ε., «Ο γονεϊκός θάνατος στη ζωή του παιδιού», *Συμβουλευτική γονέων*, Α. Τριλιανός, Ι. Καράμηνας (επιμ.) ΕΚΠΑ, Αθήνα 2004, σσ. 219-229.
- Μπρατσιώτης, Ν. Π., *Ανθρωπολογία της Παλαιάς Διαθήκης: 1. Ο άνθρωπος ως Θεϊόν Δημιούργημα*, Αθήνα 1996⁸.
- Μωραΐτης, Γ., *Το ταξίδι της ψυχής μετά τον θάνατο: Αρχαία Ελλάδα, Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός* (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), Ανακτήθηκε από <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/49039>, Πάτρα 2020.
- Νεκρώσιμοι και επιμνημόσυνοι ακολουθίαι*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2004¹⁴.
- Neimeyer, R. «Correspondence with the deceased», *Techniques of grief therapy: Creative practices for counselling the bereaved*, (Routledge), New York 2012, σσ. 259-261.
- Νέλλας, Π., *Ζώνον Θεούμενον, Προοπτικές για μια Ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, (Σύναξη), Αθήνα 1981².

- Νικόδημος Αγιορείτης, *Εορτοδρόμιον*, Βενετία 1836.
- Νικολαΐδης, Ν., *Γιατί ο θάνατος; και Πέραν του τάφου;*, (Λυδία), Θεσσαλονίκη 2016².
- Νικολαΐδης, Ν., *Γιατί τα μνημόσυνα;*, (Λυδία), Θεσσαλονίκη 2010.
- Νικολαΐδης, Ν., *Θέματα Πατερικής Θεολογίας*, (Μέλισσα), Θεσσαλονίκη 2009.
- Ξεζάκης, Ν., «Η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου ως Μυστήριο», *Απόστολος Βαρνάβας, Επετειακός Τόμος επί τη εκατονταετηρίδι του περιοδικού «Απόστολος Βαρνάβας» 1918-2018*, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία, 2018, σσ. 602-616.
- Ο Άγιος Παΐσιος ο Αγιορείτης, (Ιερόν Ησυχαστήριον Ευαγγελιστής Ιωάννης ο θεολόγος), Θεσσαλονίκη 2015.
- Παΐσιος Αγιορείτης, *Λόγοι Δ', Οικογενειακή ζωή*, (Ιερόν Ησυχαστήριον Μοναζουσών, Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος), Θεσσαλονίκη 2007⁸.
- Παναγιωτίδης, Γ. Ι., *Γιατί πιστεύω;* (Αστήρ), Αθήνα 1978³.
- Παπαδάκης, Γ., *Το μυστήριο του θανάτου, Ο θάνατος δεν είναι το τέλος*, (Παναγόπουλος) Αθήνα 2005.
- Παπαδόπουλος, π. Κ., «Μνημόσυνα», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σσ. 387-398.
- Παπακώστα - Χριστινάκη, Ε., *Εγχειρίδιο Βιβλικής Ιστορίας και Θεολογίας της Παλαιάς Διαθήκης*, (Συμμετρία) Αθήνα 2007.
- Παρακλητική*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα, 2008³.
- Πεντηκοστάριον χαρμόσυνον*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2002⁶.
- Πόποβιτς, π. Ι., «Άνθρωπος και Θεάνθρωπος», *Η Ελευθερία ως Αγάπη, Κείμενα θεολόγων για την Εκκλησία*, Ιερά Μητρόπολη Κιτίου, Λάρνακα 2000, σσ. 35-39.
- Ρούζ, π. Σ., *Η ψυχή μετά τον θάνατο*, μτφρ. Π. Τσουροπλή, (Μυριόβιβλος), Αθήνα 2008¹³.
- Ρωμανίδου, π. Ι., *Το προπατορικόν αμάρτημα*. (Δόμος) Αθήνα 1957.

- Σκαλτσής, Π., «Ιστορική διαμόρφωση της ακολουθίας του Αγίου Βαπτίσματος», *Το Άγιον Βάπτισμα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*, Αθήνα 2003, σσ. 45-77.
- Σκαλτσής, Π., «Η υπέρ των νεκρών φροντίδα της αρχαίας Εκκλησίας», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σσ. 115-138.
- Σκρέττας, π. Ν., *Η Θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2006.
- Σμέμαν, π. Α., *Έσχατος εχθρός, καταργείται ο θάνατος*, (Έν πλῶ) Αθήνα 2015.
- Σμέμαν, π. Α., *Μεγάλη Σαρακοστή, πορεία προς το Πάσχα*, ελλ. μτφρ. Ελένη Γκανούρη, (Ακρίτας), Αθήνα 2006¹¹.
- Σμέμαν, π. Α., *Ευχαριστία*, επιμ. αρχιμ. Α. Δικαιάκος & μτφρ. Ι. Ροηλίδης, (Ακρίτας), Αθήνα 2000².
- Σταυρόπουλος, Α., *Προκλήσεις της ποιμαντικής σήμερα*, (Αρμός), Αθήνα 2013.
- Σταυρόπουλος, Α., *Ορθόδοξη Συμβουλευτική ποιμαντική*, (Αρμός), Αθήνα 2012.
- Συμεών Θεσσαλονίκης, «Περὶ τῶν Ἱερῶν τελετῶν», «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ, Τόμ. 155, στ. 175-237, στ. 669-697.
- Συριοπούλου, Ξ., *Ο Μέγας Κανὼν Αγίου Ανδρέου Κρήτης*, (Η Λυχνία), Αθήνα 2000.
- Τζέρπος, π. Δ., «Το πνεύμα της νεκρώσιμης ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σ. 303-328.
- Τεγόπουλος – Φυτράκης, *Ελληνικό Λεξικό*, (Αρμονία) Αθήνα (χ.χ) έκδ 15^η.
- Τρεμπέλας, Ν. Π., *Αδάμ και Εύα*, (Ο Σωτήρ), Αθήνα 2003.
- Τρεμπέλας, Ν. Π., *Δογματική, Τόμος Α΄*, (Ο Σωτήρ) Αθήνα 1997.

- Τριώδιον Κατανυκτικόν, (Αποστολική Διακονία) Αθήνα 2014⁴.
- Τσιάκκας, Χ. Επίσκοπος Καρπασίας, *Εκκλησιολογική Παρέμβαση*, (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου) Λευκωσία 2020.
- Τσιάκκας, Χ. Επίσκοπος Καρπασίας. *Οικουμενικές Σύνοδοι: Ιστορία – Θεολογία – Πράξη*, (Ιερά Μονή Τροοδιτίσσης) 2018.
- Φάρος, π. Φ., *Το πένθος, Ορθόδοξη, Λαογραφική και Ψυχολογική θεώρηση*, (Ακρίτας) Αθήνα 1993.
- Φίλιας, Γ., *Λειτουργική, Η Θεία Ευχαριστία μέχρι τον 15^ο αιώνα, Τόμος Β΄*, ((Γρηγόρη), Αθήνα 2016.
- Φίλιας, Γ., *Εκκλησιαστική ρητορική και εκφορά του σύγχρονου Θεολογικού Λόγου*, (Γρηγόρη), Αθήνα 2008.
- Φίλιας, Γ., «Τα ερμηνευτικά υπομνήματα στη Νεκρώσιμη Ακολουθία», *Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας, Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κλάδος Εκδόσεων της επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου, 2007, σσ. 229-262.
- Φίλιας, Γ., *Λειτουργική, Τόμος Α΄*, (Γρηγόρη), Αθήνα, 2006.
- Φίλιας, Γ., «Η Λειτουργία ως κέντρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Τόμος Β΄*, (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο) Πάτρα 2002, σσ. 13-44.
- Φλορόφσκυ, π. Γ., *Δημιουργία και Απολύτρωση*, μτφρ. Π.Κ. Πάλλη, (Π. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη 2004, (Ανατύπωση Α΄ έκδοσης, 1983).
- Φούντας, Ι. Μητροπολίτης Γόρτυνος καί Μεγαλοπόλεως. *Ορθόδοξη Κατήχηση*, (Ιερά Μητρόπολη Μεγάρων και Σαλαμίνας), Αττική 1989.
- Φουντούλης, Ι., *Απαντήσεις εις λειτουργικάς απορίες*, Τόμος Δ΄, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2006².
- Φουντούλης, Ι., *Τελετουργικά Θέματα, Τόμος Α΄*, (Αποστολική Διακονία), Αθήνα 2009².
- Ware, K. Μητροπολίτης Διοκλείας, *Εχθροί ή Φίλοι, Το σώμα, η ψυχή και τα πάθη του ανθρώπου*, μτφρ. Π. Τσαλίκη-Κιοσόγλου, (Εν πλῶ), Αθήνα 2014.

Χατζηνικολάου, π. Α., *Προσέγγισι στο Μυστήριο του Χριστού*. (Ο Σωτήρ) Αθήνα 1991².

Χατζηνικολάου, π. Α., *Φως στο μυστήριο του πόνου*, (Σωτήρ), Αθήνα 2015³.

Χατζηνικολάου, Ν., Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, *Ελεύθεροι από το γονιδίωμα, Προσεγγίσεις ορθόδοξης βιοηθικής*, (Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας), Αθήνα 2002.

Χατζηνικολάου, Ν., Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, *Εκεί που δεν φαίνεται ο Θεός*, (Ι.Μ. Μεσογαίας και Λαυρεωτικής), Αθήνα 2010³.

Χρήστου, Π. *Ελληνική Πατρολογία, Τόμος Δ΄, Περίοδος Θεολογικής Ακμής Δ΄ και Ε΄ αιώνες*, (Κυρομάνος), Θεσσαλονίκη 1989.